

Ms. A. 9. 2. 1690
Mendocino Mission
Mendocino District
Mendocino District

श्रीकृष्णजीमेमहत्वापुपुगनासामाकीगल्लीआदिविभेष्ककेपासश्रीयुनवावृहरतचंदजीकेवाडेमे
दुर्गाप्रसादकटारेकैमणेशयत्रालयमेसराशिवभट्टीकापीगट लिखामहेसपाउछापेनेवाला
पुर्विगजिसेलनाहोयसीचादनीचौकमेकुंजगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादके
दुकानमेमिलैगी सम्वत् १८ २२ मी.माघशुक्ल १२ द्वादश्याम् शनिवासरे ॥ ॥

स.भ.

१

श्रीगणेशायनमः ॐ प्राणनाथपदाम्भोजनखचन्द्रमरीचयः व्याकोचयन्नुसतन्तमममानसकैरवमाकारकविभक्ते
र्वलवत्वाद्द्वितीयेति। कुक्कुटांडसमासपत्नीप्रत्ययान्ते पूर्वनिहिततत्सुनसएकार्थीभावात्। शरदः कृतार्थेतिवत्सामान्येनपुंस
कंवा। एतेनतद्विज्ञानत्वेनगुणवचनत्वाभावात्त्वतलोरित्यस्याप्राप्त्यापुंवत्वासङ्गतिरित्यपास्तमानचस्वस्यादिसाहचर्य
दिन्यादिमाधवोक्तयुक्त्यापिनिर्वाहइतिवाच्यम्। रावणायनमस्कुर्यादितिभट्टिप्रयोगेद्वितीयाप्रसंगात्। नचासत्त्वार्थैक
स्वरादिपठितस्यसप्रयोगः। नमस्युरसोरितिसत्त्वानापत्तेः तत्रजयमंगलानुरोधेनसविसर्गपाठकल्पनेपिस्वयंभुवेनमस्कृ
त्येत्याद्यैसमासानापत्तिर्दृश्यरिह। वस्तुतः कर्मत्वमिह नविवक्ष्यत इतिजयमंगलशयः। अनुकूलं पितृमित्रध्याहारप
रमंथासूपाया नारपरा इतिबोध्यम्। एतेनफलाभावात्साहचर्यमिहनव्यवस्थापकमित्यपास्तमभेदानां नमस्करोतीत्यस्य
फलस्यसत्त्वादितिबोध्यम्। फलाभावादुपपदविभक्तेरित्येव न प्रवर्तत इत्यस्यवक्तुं शक्यत्वाच्च केचित्तुसाहचर्यनात्रनि
यामकमन्यथाविनिगमनाविरहेण जन्तवेनास्परसमाप्तापिकान्तवेनैवसादृश्यग्रहेदेवेभ्यो नमोत्रेत्यादवेवतदा
पत्यादेवेभ्यो नम इत्यत्रानापत्याभावाद्याकरग्रन्थासंगतिरेवस्यात्। किञ्च नमोवरिव इति सूत्रेभाष्येनमस्यतिदेवा

राम
१

नित्यत्रचतुर्थीमाशङ्कोपपरविभक्तिरिति न्यायेन समाहितम् साहचर्येण द्योतकनमश्शब्देचतुर्थ्यप्रवृत्तौ क्वचः पूजा-
र्थकत्वेन नमसो द्योतकत्वेन तदप्राप्तोभयमप्यसंगतमिन्याहुः तिरस्कृत्येत्यर्थ इति फलितार्थप्रदर्शनमिदमिति पाठकाः
एवञ्च तिरस्कारार्थस्य परिभवेतेव विचारार्थकत्वमिति नासंगतिरिति भावः । इदमेव युक्तम् । केचित्तु वैयधिकरण्येना-
न्ययेन तत्संबन्धिधातोस्त्यर्थः । तदर्थप्रकृतिक एव न धातोरित्यावत् । यद्वा कोशान्तिरस्कारार्थस्य परिभवने धातोर्वि-
चारार्थकत्वे विषयत्वापत्यर्थकत्वे ननु तद्विधानादनुकूलकृत्वमिधानां द्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वमपि भावय-
तेरित्यर्थः । एतेन यस्य कोशान्तिरस्कारार्थकत्वं परिभवते तेन तस्य विचारार्थकत्वम् यस्य भावयते सत्त्वेन तस्य कोशात्त्वमि-
त्युभयमसङ्गतमिति पाठमायत्तु परिभवतेति रोभवने एव न तस्य तिरस्कारणमर्थ इति भूषात्रादिभ्यस्य चौरादिकस्येदं रूपमि-
ति वा परिभाषेत्यस्य तिरस्कृत्येति विवरणं सम्यगेवेति तन्नाघञ्ननामार्थानुशासकवक्ष्यमाणकोशसंचारस्यासंगति-
प्रसंगात्तन्मनुपरिभाषेत्यादेरयमर्थः । कोशान्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्य धातोः परिभाषेत्यत्र णिलोपधातुवत्-
एतदुक्तिस्त्वेनेकार्थत्वे साधकस्य धातुत्वरूपस्य संपत्तिस्त्वनान्येनैव स्तुतस्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्यावयवो

संभ-

२

धातुस्तस्येतिवैयधिकरणेनन्यास्त्वेषमा। अन्यथातुनसंभवः। उपसर्गसमानाकारत्वेनपरेऽप्यक्काराद्विशिष्टस्यधातुत्वाभावात् अ
तएवाधानोरनेकार्थकत्वादेवपरिभवतेस्तिरस्कारातिरिक्तार्थकत्वादेवसंगच्छते नन्वात्रार्थकत्वेतुवावर्त्तभावेनावज्ञाने
इतिविकल्पमेवस्यादिति नसंगच्छतइतिकेचितान्तिरस्कारार्थस्यधानोर्विचारार्थत्वेपीति। इदञ्चणिचद्योतक इतिपद्याभिप्रा
येणेतिपाठकाः हेतुमतीति सूत्रस्थोत्तरग्रन्थविरोधात् द्योतकत्वपक्षस्यकुत्सितपक्षमवष्टभ्यसमर्थननुमरोचतेस्माकमि
तिमन्यतोभाविनोपीति। अत्रयेथस्येतिशेषः। इयमित्युक्तिः कौमुदीमतलिङ्गरोपात्ता। उपमायास्त्रिभेदत्रदृष्टत्वनिरासायारो
पः यद्वा भाविनोप्यर्थस्यान्यत्रषुट्वा। विषयीकरणस्यदृष्टत्वाद्वाविसूत्रविघट्टेतिरियमितनेनपरामर्शः। इतिपरिच्छेदकत्वे
नेति। संज्ञाशब्दनिष्ठइतिछेदकत्वेनेत्यर्थः। अतस्तस्यापत्त्यं कर्त्तरिरुदित्यादीनांनसंज्ञासूत्रत्वम् अणदीनांनानित्वान्। ए
तेनतत्रसंज्ञासूत्रत्वानिवाप्तिनिगसायसंज्ञास्वरूपावधिर्नेत्यादिक्लिश्यनोमिश्राः समाहिताः। अणुदित्यादिष्वप्यनेश्व।
स्वौजसमौडित्यादीनामपीति। अस्यविध्यर्थत्वेवहूनिफलाभूत्यानि। अविषययानतत्कार्यमिति। नन्वेकपदेशस्यस्य
जीयतीत्यादिसिद्धयेषदत्ताभाववदुत्तस्वरण्डकसमुदायत्वमितिपरिष्कारिष्यमाणत्वेनप्रकृतेचतस्रश्चानत्वेनतस्यानित्य

रामः

२

त्वेनाविवक्षितोक्तसंगतिरिति वाच्यम् । पदत्वे सति तत्त्वमिति तदर्थान्ता प्रकृते च समुदायस्या तथात्वात् । वस्तुतस्तु नुकर
 णत्वेन स्यैव तत्त्वाच्चेति मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तरयोरन्येति । अनुकरणत्वेनेत्यस्य निपातानुकरणे चेत्पर्यः । संहिताया अवि
 वक्षयान्न ह्यरण्ययुक्तम् । एकसूत्रेन दभावात् । तदुक्तमिकोगुणेति सूत्र उद्योते एकयोगत्वञ्च द्वयोः संहितापाठमात्रे
 णेति । अतएव केयणचीत्यत्र सौत्रत्वादेव उ-मुड्वारयिष्यते ग्रंथकृता यत्तु क्रमबोधकत्वेन वर्णबोधकत्वान्नकार
 प्राप्तिरिति तत्र समूहस्य तत्त्वेऽपि प्रत्येकत्वेनानपायादिति जरत आहुः । सौत्रेति । औपदेशिक श्रुतित्वस्य स्वयमेव वक्ष्य
 माणत्वेन च न्द्रत्वादित्येव वक्तव्ये च न्येव सूत्रमित्यतिदेश प्रवर्तकं सौत्रत्वादितिकुत उक्त मिति तदाशयं स एव प्रह
 व्यः । अन्ये तु सूत्राणामिदं सौत्रम् । पाणिनिसूत्रमूलभूततदुपकारकं वाक्यमित्यर्थः । तत्त्वा सौत्रत्वाच्छा न्द्रत्वादिति यावत्
 अतएवाण्यसफलः । अतिदेश प्रवृत्तावभिप्रेता यानुसूत्रत्वस्यैव तत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन तत्त्वादित्येव वदेन्मा णमित्याविष्क
 र्यते तदाशयं । इदं पंचम्यन्तमखितृतीयां नवतगुणेत्वयापेति न्यायाच्च प्रातिपदिकत्वप्रतिबंधद्वारेणैव विभक्त्युत्पत्तिप्रतिवे
 धकम् । एतेनानिदेशास्तु गिति वक्तव्ये शस्त्रवाधोक्तिरसंगतेत्यपासं । जानलुकि अनुत्पत्त्यन्वाख्यानेपि वा शस्त्रद्वया

स.भ.

३

नुसंधानस्यावश्यकत्वेन प्रत्यु तत वैवगौरवम्। छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनाभावकल्पनेवाधाभावेनासंगतिरभाव
श्चा एतेन प्रति सूत्रं प्रातिपदिकत्वस्य व्यवहृतत्वेन तद्व्यवहृत्य लुक् सिद्ध्या सौत्रत्वाद्दोषविफल इत्यपि निरस्तम्। जज्ञत्वाच्च
भावाय सूत्रप्रकृतिकसुवनुत्पत्तयेन ह्यदरस्यावश्यकत्वाच्च। किंच लुकि पूर्वभागस्य पदत्वेनियमेन प्रत्येकं सूत्रस्य प्राति
पदिकत्वात् प्रात्याणादेरित्संज्ञानापत्तिरुपायांतरेण परिहरणीया स्यात्। पञ्च प्रातिपदिकान्तत्वं संप्रत्याणादेरित्संज्ञायै प्र
त्येकं सूत्रोपदेशो नान्यर्थस्यावश्यकत्वेन वर्णोपदेशे आचार्यतान्यर्थकत्वेन नमानां एवं च धनादौ धादिभ्यश्चानापि न
तदुत्पत्तिः। तथैव चकारप्रत्ययोपि नेति सौत्रत्वबाहुल्यकत्वाभ्यन्तरेण विफलमिति तन्नावर्णानामुपदेशः लकारोपदेशश्च
दिभाष्योक्तिस्वास्त्यस्य तत्र मानत्वादिति सुधियो विभावयंतु रतिकेचित्। यत्त्विति। एवं च पुनः शक्तिग्रहाभावेऽपि संधुपजीम
व्यानिश्चयेना विरुक्तरूपाद्यकारादिषु गृहीता जादिपदशक्तिः संधिकार्यं कृतेः विरुक्तेषु विरुक्तेषु चेति संदेहोद्भिद्ध्येते
तिभाव इति व्याचक्षते। केचित्तु उपजीव्यस्य संधिकरणीभूता जादिपदशक्तिग्रहस्य विरोधादिन्यर्थः। विरोधाभावादिति
अविरुक्तेषु शक्तिग्रहमुपजीव्यजानतस्य विरुक्तेषु शक्तिग्रहकत्वे सस्यादिति भावः। ननुपजीव्यस्या विरुक्तरूपविशेषणा

कारादिवर्णरूपविशेष्यरूपस्य शक्तिग्रहोपजीव्यस्येत्यर्थः। विरोधान् कृते संधौ तत्सन्निपातविधानः स्पष्ट एवास्मिन्पातप्र
 तियोगिनोरुपादानग्रहस्याप्येवमप्युपात्तत्वं च कैयटः सम्पगेवेति चेन्नापूर्वापरीभावांशे भाष्यादितस्या गोपि अन्यथ
 त्यागो मानाभावादिति च भाव इति व्याचक्षते। निर्णयसंभवादिति। यत्वेन तत्राचार्यमुपादाय अनेन शास्त्रप्रारंभे एव संदेहो
 न्यादकशब्दप्रयोगस्या कौशलेन नायकत्वादाचार्येण पराकृत इति संहिताया अविज्ञाया बीजप्रदर्शनमिदं कैयटोपा
 ध्यायानामिति सूचयति। अन्यस्या निर्णयादित्येव वदेदिति व्याचक्षते। तत्राचार्यपदेन महेश्वर उत पाणिनिः। ननुः।
 तस्य चतुर्दशसूत्री प्रारंभकत्वेऽपि यावत् शास्त्रप्रारंभकत्वाभावेन शास्त्रेऽपि ग्रन्थासामंजस्यात्तानां तः। मूलाभावादि
 निवक्तव्यं। सामर्थ्ययोगादिति। यत्स्वतन्त्रत्वस्यैवैषे पंचमी। सामर्थ्ययोगे विहाय इति भट्टः। तत्कथं संगच्छते किं तस्य
 फलं इति त एव प्रष्टव्याः। निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येति। निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्याभावे सति इत्यर्थः। तदूपादनर्थ
 क्यप्रतिपादकप्रत्याख्या नभाष्येऽप्यनविरोधोभिधेयपरत्वादित्यर्थः। तृतीयांतत्वे त्वभयोरप्यानर्थक्यप्रतिपादकत्वेन
 संगतौ हेतुत्वानापत्तिः। वेदपारंपर्येणेति। परंपरैव पारंपर्यं गुरुशिष्यपरंपरेति यावत्। वेदसंबन्धिनीयासातर्थ्यस्मर्यमा

स.भ.
४

णं वेदस्य येऽध्यायका ये चाध्येतारः तैरधीयमानत्वादध्यायमानत्वाच्चास्यापिवेदत्वमिति भावः। अंत्यवर्णं चतुर्दशेति अ
त्रांत्यवर्णं चतुर्दशयस्मिन्समूहेऽस्येव तन्नामदित्यंतानुबंधरूपं सरूपं समासांतःसम्यक् यथोचितं उपनत्समीपे कृत्वा आ
समंतात्कथिते इत्यंतं भट्टा आहुः। अक्षरसामान्यायमित्याचक्षते इति। केचित्तु तं खल्विममक्षरसामान्यायं ब्रह्मराशिरिति
हेतोर्न भुक्ताननक्तं प्रवृत्त्यादिति श्रवणो ब्राह्मणेभ्य आचक्षते इति शकदायनोप्याहेत्यन्वयः। आहेति त्वन्मतस्याध्या
हीयते। कीर्तयिष्यंतीत्यादौ शतांसी नुमः अपर्णानुम इति वाक्यस्यैकदेशस्य शतांसीमपर्णमित्यस्यानुकरणान्नानुपप
त्तिः। यथा श्रुतेऽक्षय इत्यस्य अव्यवहिते प्रोवाचेत्यत्रान्वयेऽपि दुर्वच इति व्याचक्षते। परेऽपि नि। केचित्तु ननु ज्ञानस्य घवान्न
लवैयर्थ्यमन आह किंचास्येति अत्र हि प्रत्याहारज्ञानस्य तवाप्यावश्यकत्वान्न तस्या घवमिति भावः। यवतेति। य एव त इत्य
त्र यवतः इको यणित्यत्र य इको चि इणो यणित्यत्र य इणः यणादिपदं यादिपरं इत्यादिय इत्यादिन्यासेऽप्यत्र घवमिति भावः। य
त्र त्विम्यणः युणो मयो इत्यादौ यस्येति न्यासेन तत्तत्राक्षुणकारणैवा। अत एव बहुष्वित्युक्तं न सर्वेष्विति। एतेन प्रत्युत्ततवैवगौ
रवमित्यप्यास्तां ननु णोच्चारणं प्रयोपधात् योचि डेर्यः इत्यादौ दोषाभावाय यकारेण कारेण र प्रत्याहारेण र प्रत्याहार इति

रामः
४

ज्ञापनार्थमाययनोः पर्यायत्वाद्वाघवाभावश्चेत्यत आह किंचानुबंधेति ह तोर व्यापकत्वादिति अनुबंधाच्च प्रत्याहारेण
 हेतुगृह्यमाणताभूत्याः प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्कलुष्यमानत्वात् इत्यनुमितौ हेतोः पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नरहितत्वरूपव्यापक
 त्वाभावापत्तेरित्यर्थः स्रष्टृपयादयनितवेत्यादिलोपयोर्भावेत्यंतेन मम तु अकारेऽनुबंधत्वस्यैवाभावेन न सति न न्वसुप्र
 त्याहारार्था अनुबंधादिति भाष्यादज्ज्वो धक सूत्रस्यानुबंधत्वं पक्षतावच्छेदकं न तु केवलानुबंधत्वं आकारे च तदभावात्वा
 पकत्वं हेतोः किंच प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यस्य कतरोर्थः । यावत्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्कलुष्यमानत्वमर्थः उत यत्प्रत्याहारसिद्धेः
 वंधग्रह आपद्यते तत्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यर्थः । नाद्यः हलप्रत्याहारसिद्धेः प्राग्चादेशपिलुष्यमानत्वाभावात् द्वितीयभावे
 जित्युक्तस्य विशिष्येव पक्षतावच्छेदकस्य वाच्यता लणित्यत्र साकारे तदभावान्न तदापत्तिरतो लक्ष्या सिद्धिमाह । प्रत्याहा
 रेत्यादिनापत्तिश्चेत्यंतेना चकारो व्यापकत्वापत्तेः समुच्चायकः । तवादि तृतीयान्न स्य ग्रंथस्य च मणिन्यायेन पूर्वोक्तापत्तौ उते
 रयोश्च तयोरन्वयः । वस्तुतो हेतुद्वया व्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । न न्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्दे
 श उत ह्रस्वत्वसमानाधिकरणजातेः तत्राद्ये आहनुनासिकेति । अंत्ये आह सोस्तीत्यादौ । वस्तुतो गुणभेदकत्वस्याप्यपक

स-भा
५

जातिनिर्देशस्य च भगवदभिमतत्वेन सर्वत्र दोष इति बोध्यं। एवं च सोऽस्यादिरिति निर्देशरूपाचारे च संभवमिति दपे स्य येष्टं वा
पकत्वं तृतीयस्य भज्येतरतिनायमित्यंशक इति सिद्धं अनित्यकत्वमेव द्रष्टव्यं। अत एवेति। कर्तृकार्यस्य तु यत्स्वन्त एभि
स्त्वनियग्रहणानि अचंग्रहणानि ग्राहकाणीति यावत्। तेष्वङ्गानां सूत्रेषु। अधिकरणे सप्तमी। प्रत्याहारे तु वधानाम्। अजा
दिसंज्ञार्थमनुबध्यमानानां जादीनामित्यर्थः। निमित्तात्कर्मयोगेति सप्तमी। फलं हितं निमित्तं प्रत्याहारस्य फलत्वं च
तत्त्वरणस्य तत्सिद्धिविषयेच्छाधीनत्वात्। कर्मयोगस्तु प्रत्याहास्या जादिसंज्ञारूपस्य समूहस्यावयवेनानुबन्धनं कर्मणा
णादिना समवायरूपयोगसत्त्वाद्बोध्यत इति। य एतदित्यतः प्राक् प्रत्याहारे वर्णं समाप्ताये इत्यपवादः। यौ न रुज्जापत्तेः भा
व्यः भावाञ्चानहस्यत्याहार इति त्वन्मते तु सकलप्रत्याहारमूलभूतत्वात्। हलं शोऽवतदाशंका समाधानौचित्येन तदसङ्गतिस्स
ष्टेवानन्विष्ट्वांश्च ह्रस्वादिषु टादिग्रहणनापादनादुपलक्षणतया त्वयापि नेयम्। अजितुक्तिरुत्वापाद्यमानग्रहणकानां प्रा
प्त्यप्यदितिनास्माकमप्रतिकूलमित्याशंकेते। न च ह्रस्वादीति। आ दीति। आदिनेण एव च्चरामष्टीकते। अहसित्यत्रोत्पत्ते
स्यात्तमिति भावः तदघटितेति। हलघटितेत्यर्थः। यद्वा तेनोच्चारणार्थवर्णेन घटितास्सहिता इदघटिता ह्रस्वादीनां प्रत्याहारे तच्च
यत्केधके इत्यर्थः। णादेरपि हादिवोधकतया तत्त्वापत्त्या तत्रापि तेषां ग्रहणं स्यात्। अजादीनां तु तत्रायं समाधिः एतदर्थमेव इदघ

रामः

दितं कम्। अन्यथा प्रत्याहारे इत्येव वदेत् न च पुनः पुनरिति भाष्योक्ते स्तच्चारिणोऽर्थम्। यथा पूर्वोक्तं च गृहीत्वा नानुवन्धानाम्भक्ति
हस्यं स्पष्टोपपत्तिस्तथा हस्येत्याद्युपपन्नौ याद्यकारेच्चारणवैयर्थ्यात्। अतएव पुनः पुनरिति वीक्षितमनननुदृष्टारणे नोच्चारण
र्थवर्णरहितानां तादृशप्रत्याहारेण ग्रहणमिति ज्ञापने ममापि न प्रतिकूलमत आह तद्विषयेति प्रयोगाभाव एव भाष्यादिना त
र्थ्यन्वत्पलक्षणत्वे इति भावः। ननु राज्ञा हससिभ्यश्च अतएव वित्यादि प्रयोगादुपलक्षणे एव तत्त्वार्थ्यं भाष्यस्याजोबाध
काभावेऽपि साधकाभावान्नानुनासिकत्वं मित्याशयेनोपसंहरति। तस्मादिति वस्तुतस्तु ननु सा जात्येन तस्य प्राधाद्धर्मेण
दित्याशंकते। न च हशेति। अनभिधानाच्चेति चेत्त एवार्हचेत्लोपवत्त्वहेत्वन्तरसमुच्चयपूर्वोक्तारूचेराह तस्मादि
ति इत्यर्थः। यद्वा हशदिग्रहणेऽदिग्रहणं कथं नेत्यस्य संग्रहाय कौस्तुभोक्तमेव व्याख्या नमुचितं वार्त्तिकस्य भाष्येऽस्य
इत्यप्यजादिशब्देऽप्यित्यर्थकं सूत्रचतुष्टयोपादानमपि चतुर्दशसूत्र्या उपलक्षणम्। अस्य हलसुचसमाधि वैषम्यं कुत
इति शंका यास्तवापि दुसामाधेयत्वेनोपलक्षणत्वे चतुर्लोकमेव ग्रहणं कुत इत्यादिमां प्रतिमाचोदयीः। अनुवन्धानाग्नह
शा स्यानिष्टत्वे तान् मैवोचीचर इति शंका निरासाय भाष्ये प्रत्याहारार्थ इति। एवञ्चानुनासिकत्वं प्रतिज्ञानतो न शं

स.भ.
६

कापरभाष्यविरोधस्तृतीयहेतोर्वाकत्वापत्तिस्तुतवापिदुःपरिहरा॥ हल्प्रत्याहारसमकालमेववलादिप्रत्याहारसिद्धौ
प्रतिबंधकाभावेनवलादिप्रत्याहारस्ययकारादिप्रवेशस्यद्वारत्वादित्याशयेनशंकते। नचेति। ह्रस्वदीत्यादिनावलादि
नांग्रहणमुपलक्षणंयादेः। उभयमपिदृश्यते। नपुनरित्यादिना। तृतीयहेतोर्वाकत्वंसमर्थपतः कौस्तुभकृतोपीदमा
वश्यकमिति इत्याशयेनशंकितेदूषणांतरमाह। हकारादिषुपुनःपुनरित्यादिना। वक्तुंशक्यत्वादित्यस्याग्रेलकारस्य
णादिसंज्ञानापत्तेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानैष्कल्यापत्तेरितिभावः। अप्रामाणिकमिति। अनडादिषुप्रयोगसमवायित्वमि
यानुनासिकत्वांगीकारेपिआवश्यकेनसोस्येत्यादिनिर्देशेनप्रत्याहारबोध्यत्ववारणेनेहतत्वेमाताभावइति। अतएवा
इउसूत्रेऽद्योनेविधेयविषयेउच्चारणार्थस्यानुनासिकत्वमावश्यकमित्युक्तमितिभावइतिदिगित्याहुर्भगुत्वाजातीये
ति। ननुतुल्यजातीयेत्यत्रकिंत्वेनसाजात्यविवक्षितंअचूहल्त्वाभ्यामितिनुनान्येत्याश्रयापत्तेः। साजात्येसुनितेसंज्ञे
तयोश्चासन्तोःसाजात्यमितिचेच्छृणु। औकारवृत्तिअचूत्वाभ्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनचि। अचूत्वाभ्याप्येणत्वादिमादा
यासंभववारणाद्यंतदवृत्तिप्रकृतादिआदायतद्वारणायद्वितीयम्। हकारवृत्तिहल्त्वाभ्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेन।

रामः
६

हलितव। तदव्याप्यादृत्वादिमादायतदवृत्तियणत्वादिमादायचतद्वरणयोभयम्। अमहलपदाभ्यांस्वस्वजनयोर्वि-
वक्षणाच्चैत्याहुः। नविभक्तावित्यादाविति। आदिनोपदेशेजित्यस्यसपूर्वस्यसंग्रहः। हलन्त्यमित्येतद्व्यव्यर्थजिज्ञासायां
उपस्थितपूर्वोत्तरसूत्रयोः सार्थक्यसंपादकेव्यव्यर्थनिव्यन्नेपश्चादहलपदार्थः कइतिविशेषजिज्ञासायां आदिरंतेनेत्ये-
तद्व्यव्यर्थ्यादावृत्तिरितिभावः। प्रकृतसूत्रसंभाव्यमपीहानुकूलं। अन्येतुप्रथमं आदिरंतेनेत्येतद्व्यव्यर्थ जिज्ञासा-
यां अनुपसंजातविरोधन्यायेनक्रित्रिमत्वज्ञानाभावेनक्रित्रिमाक्रित्रिमेत्यस्याप्रवृत्त्याचहलितिसंज्ञेत्यमितिद्वितीयं
ततो नविभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसंधानेअवृत्त्याअर्थोत्तरस्ययुक्तत्वादिरमसत्वमाप्तुंएकदेशयुक्तमेवेत्याहुः दशसूत्रावृत्ता-
विति। अन्यथाहकारादेः संज्ञाउतअकारादेरितिदुर्निश्चयेत्यादितिभावः। रूपभृताविति। अश्लोकवन्निकान्यायेनैतदु-
क्तिः। ज्ञापकादिनान्यवारणेनतुतुरुस्तुशस्यमेत्यादिज्ञापकैर्यमर्थ्यपिव्याचर्यतेत्याहुः। मनोव्यापारगैरवमिवि। नन्व-
त्रकिंयौस्वयंयोगविभागप्रयुक्ततुनः आवृत्तिकुर्वतात्वायापिवाक्यार्थद्वयस्वीकारात्। नियमप्रयुक्ततुहलपदक-
रणेननिमातव्यं। ज्ञापकत्वावृत्तिसत्त्वेनविभक्तीत्याद्याश्रयणीयमेवेतिनतत्कृतमपि। तर्कितन्यासेऽन्योन्याश्रयशं।

स. म.

७

कैवलेषि तांतिचेत्सत्यं। मध्यमो वर्ण इति। वृद्धिगुणादिसंज्ञास्त्रिसंज्ञात्वावगतिः सामानाधिकरण्यात्। तथाच मध्यमो
वर्ण आदिप्रित्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः। रूपमिदं हि स्थापन इत्यत्रैतिपररूपं कृतौ मा दोषेतिपररूपकरणेन बोध्या। अ
तएवात्राचारुह्येतुनमानमिति। नचावृत्तौ यन्मानं तदेव मानं तत्रेति वाच्यं। शंकापरभाष्यादितस्तदभावानुमितेः। इ।
न्यूह्यमिति। यत्तत्रप्रकरणे दिवचनेनैव निर्देष्टव्यमिति पाठकस्तन्न। नपुंसकमनपुंसकेनेति एकवचनं। तस्याप्येक।
शेषस्यन्यायत्वात्। स्पष्टचेदप्रकृतसूत्रेकैयटे एव। नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वा
पपतौ उदासीनविषयेऽपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यापतौ पश्चाद्भुक्तवंतं प्रति व्रूयान्माभूक्या इति तेन किं कृतं स्यादि
निस्थानेन तस्मिन् सूत्रभाष्योक्त्या न्यायबोधिनापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्यपठितेन
पूर्वमित्यादिन्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुपूतिः
निष्पत्त्यभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवात आहः पूर्वोक्तपवादेत्यादि। इति वाक्यस्यैवापवादशास्त्रस्येति। वा। रामः
व्यस्येवापवादशास्त्रस्यैवैयर्थ्यापत्त्याचापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेत्येवपाठइत्यन्ये। न्यायानंगीकारेपीति। ७ न्ये

ननूक्तलुगादिस्यलेतथासुवंतत्वेपितस्यलोपइतिविषयेनैवंवक्तुंशक्याएवेतिदोषएवेत्याशंकोदंसुलभमिति।दि।
गिति।दिगर्थेस्तुसमभिन्नाहलइतइतिप्रथमवाक्यार्थेनपादोनामित्वंततोविभक्तिपदार्थनिश्चयेविभक्तिस्यंतुस
मिन्नाहलइतिद्वितीयवाक्यार्थेनाविभक्तिस्त्वतुस्मानामित्वमिति।नन्वेवत्राहलावित्यत्रपिआक्षरसमाम्नापि।
अचोहलश्चनमित्योनसवर्णोइतिप्रथमंवाक्यार्थेपिअणुदित्स्त्रवोधानंतरंअचस्तद्गृहीताश्चहल्लिर्मित्येनसव
र्णोइतिद्वितीयवाक्यार्थः स्यादेवतथाचाकारप्रश्नेषोव्यर्थःवाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिश्चेतिचेन्न
नविभक्तावित्यादौविभक्तिग्रहणसामर्थ्याद्वितीयवाक्यार्थोगीकारेपिअन्यत्रतदंगीकारेमानाभावात्।स्युच्चाचेपंशी
तिःप्रकृतसूत्रेशब्दरत्ने यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येनतत्रतथांगीकारेपिअत्रतथाकल्पनेमानाभावादित्यादिना।नन्वे
वहलंतमित्यस्यबोधकालेउपदेशोजितिनाञ्जलावित्यनयोर्वोधाभावेनाणुदिदित्यस्यवाक्यार्थोज्ञानेनोदितःसव
र्णग्राहकत्वाभावान्नविभक्तावित्यत्रतुशब्दस्यतवर्गबोधकत्वाभावेनतदजननासंभवाद्विभक्तिस्यनकारस्येव्यापत्तिः
पकारस्येवदुर्वीरातुशब्दस्तुतिथेयितिवदुच्चारणार्थाकारेणतस्मात्रबोधकइत्येवस्यादिनिचेन्न।परस्मिन्नित्यादि।

स. म.

८

निर्देशैरिहत्वहलपहस्यनकारभिन्नतत्परत्वनिश्चयात्। एवंतर्हि वर्गग्रहणं व्यर्थमिति चेदसुतथा। नाज्जलावित्यस्य
प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावाद्नुवादत्वमिति मते तु शब्दस्योदितं संज्ञकायत्वमिति मतेन उदितः सवर्णग्राहकत्वस्य पू-
र्वमपि संभवेनादोषाच्च। मतांतरेपिलोपादिनेव जातनिवृत्तिरंगीकाराच्च। न विभक्तीत्यत्र लुप्रनिर्दिष्टेन कारइत्यस्या-
पिवक्तुं शक्यत्वाच्च। आदिरंत्येन॥ उभयोपादाने तु एतदग्नेन दोषो लोके इति पाठः। प्रतीतिर्लक्षणावश्यकत्वे हेतुः। ल-
क्षणास्थानापत्तौ हेतुत्वबोधकः। सौत्यइतीति। इति किमिति। अस्मच्चतुर्देशस्मैकवाक्यतया तत्सूत्रांत्यस्य ग्रहणेन त-
स्य चेत्यस्यैव सत्त्वादिनिप्रश्नः। माभूदिति। तदेकवाक्यत्वेपि सूत्रांत्यस्यैव ग्रहणे मानाभावेन विवक्षितसमुदायांतत्त्वस्य।
प्राप्त्यवपि सत्त्वमापरस्मिन्नसतीत्यादिलक्षणा मपि विवक्षानिवंधनं। अतएवेगादिप्रत्याहारसिद्धिः। अन्यथा तत्र सूत्रा-
देरेव ग्रहणेऽसिद्धिः स्यादेवा। एतेन पूर्वस्य दीर्घाण इति ज्ञापकाद्येन प्रत्याहारसद्वधिकानामेव ग्रहणे सिद्धेऽप्यपदसामर्थ्ये-
न सूत्रांत्यग्रहणेन सिद्धे इति सुतजं। एवं हि अन्योन्याश्रयश्चनेत्यपरं लाघवमित्यपास्तं। एवं चेगाहसेत्यादि ज्ञापकात्तयो-
बोधकसद्वधिकानामेव पूर्वेषामाक्षेपे सिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्यात् सूत्रादेरेव ग्रहणापत्त्या इगाद्यसिद्धिः स्यात्। ज्ञा-

रामः
८

पकांस्तत्रावयवप्रत्याख्यानेवहूपप्राप्यतेऽथ। सूत्रेषु। वर्णसमाख्यायस्त्रेषु। तदभावदिति। लोपस्यसामर्थ्याद्भा-
 विफलाभावात्संज्ञापिनेत्यर्थः यनुशक्तिग्रहात्पूर्वमर्थवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावानव्यवसितान्यत्वाभावेनसंज्ञा-
 प्राप्तिरेवेति। तन्ना। यत्रसतिप्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थत्वंभावितप्रसंज्ञेतिनदर्थात्। अन्यथायमद्रुत्पदावपिसंति।
 प्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थवत्त्वमित्याज्याश्रयस्यावा-आदिस्त्र्येनेतिशक्तिग्राहकप्रवृत्तिमुवपरिष्कृतम्। इमित्यादिषु
 कादेरित्वेपिचतुर्दशसूत्रीसम्बन्धिविवक्षितान्यत्वाभावेनइदमसदृशेनेत्यर्थावश्यकतयासंज्ञाविरहेपितस्त्वृते-
 रित्याह। अन्त्येनेत्यस्येदंतेति। ननुततस्त्रेषुलोपाभावस्यसामर्थ्यात्कस्यनापेक्षयाचतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारणसाम-
 र्थ्यात्तदभावःकस्यनामेवह्यन्यपदेलक्षणाश्रयणन्नहलि-अकारग्रहाभावांयावश्यकत्वमेतेषांप्रत्याहारवाच्य-
 तापिनेतिचेन्न। व्यक्तिपक्षेऽऋत्सूत्रस्थस्येगादिशब्दस्थस्यकस्यमेदान्तार्थवश्यकत्वेनतदेकवाक्यतयाजाति-
 पक्षेपितथैवोचितत्वात्तान्त्यासतिलोपश्चवलवतरइतिभाष्यस्यासंगतिप्रसंगश्चतदेतदाहव्यक्तीति। नन्विणादि-
 प्रत्याहारोऽजगदीनांग्रहणमाभूदितिकथमुक्तसूत्रादीतिवक्तव्यमतआह। अचिसुइतीति तारयन्ती। दलेन्यमसिद्ध-

स.भ.
६

त्वादिति। अलोन्मातृहलो नन्तरः तत्पुरुषस्समानाधिकरणः निति कृत्यतौपिति कृतीत्यादाविनिभावः। इत्संज्ञायाः परि
त्राणेति पञ्चमी समासः। नान्तरीयेति। अन्यनिष्पादकपलनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीति शेषः। तेनेति। अध्याहारे
नेत्यर्थः। आद्योच्चारणकाले इत्संज्ञा भवनमित्यर्थे तु न स्यात्। तत्रार्थे बाधश्चातत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्या तत्काले इत्सं
ज्ञायादुर्वचत्वात्। नञ्कालाविति सूत्रभाष्ये विरुद्धेत्वाच्चातदव्यवधानेति। पयोदेशे इदम्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव पदार्था
यस्थिति रित्यर्थः। गुरुकुलवत्समासः। नन्वेवं तस्य लोपे न तच्छ्रुत्वा तदपस्थितिर्वाचेति तस्यैवार्थवत्त्वात् न तो विभक्त्यु
त्पत्तिरुचिता। अनुबन्धस्तदव्यवधानेन आह। धुडित्यत्रेति। तत्र संज्ञापामपिलोपो नोच्चारणसामर्थ्यादन्यथा स्व
रूपप्रतिपत्तिरेव न स्यादिति भावः। वैयाकरणेति। व्याकरणशब्दाद्विकारेऽनुदानादेरत्रित्येवेत्यत्रिप्राबुद्धनये वाक्य
रणशब्देचित इत्संज्ञायात्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपि इत्संज्ञायाः प्रत्याहारसिद्धिरूपफलसत्वेनानर्थक्याभावात्तदुपस्था
प्येन तत्कार्यमिति समाधानं वक्तुं शक्यं तथापि न्याय्यं समाहिमाह। तन्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तान्तां तु नञ्त्वसं
पन्नसंज्ञातफलाभावेन तद्विषयके संज्ञाशास्त्रस्य वाक्यस्यानुपपत्तिर्वात। धुडादौ तु तदनुबन्धसामर्थ्यादावप्युपपत्तिः।

रामः
६

वने इति तन्मा मर्थादुपस्थाप्येकार्थमिति बोध्यम् । न विभक्तावित्यस्यानर्थक्यपरिहरनं उपसंजनिष्यमाणेति न्यायमु-
 ल्कमर्थमाह । न विभक्तावित्यादीति । आदिना प्रत्ययादिपरिग्रहः । यत्र तु सुउस्योरोट् सुपोर्नविभक्तित्वे स्पष्टं प्राप्तिस्त-
 त्र त्वनुवन्धविधिनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसञ्ज्ञाः पूर्वमित्सञ्ज्ञाया अरुनौ बीजाभावादिति बोध्यम् । अत एवेति । पदा-
 र्थापस्थितेरनुवन्धविधिनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा तदानीमनरात्वादाशङ्का समाधानयोरसंगतिस्संभवेव । प्रत्यय इ-
 त्यस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह । अप्रत्यय इत्यनेनेति । अनन्वयवा इति । उपस्थापकानन्वयवा इत्यर्थः । कदाचित् तत्रेति ।
 तदुपस्थाप्ये इत्यर्थः । यथा वृश्चत्यादौ चकारादिः । सुवृडादौ संयोगान्तलोपेनाप्यहारादुक्तं कदाचिदिति । न दोष इति ।
 इत्याभावरूप इत्यर्थः । सर्वादेशत्वाभावरूपश्च सः । एका न त्व इवानेकान्तत्वेऽपि यन्निवृत्त्यवसितत्वं माहृत्ये संज्ञावन्त्यर्थ-
 न्तत्रैवेत्यंगीकारात्तच्चैवैयर्थ्यमत आह । तस्य लोपेति । न कपरे संज्ञक इति । न कपरे संज्ञैर्बोध्यस्तदमिन्न इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि-
 प्रकृतसूत्रेति । व्याख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति — इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि प्रकृतसूत्रेति । व्या-
 ख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थ इत्याहुः । अन्यत्वनुवर्तमाने शब्दशानचाविति पुनस्तौ प्र-

स.भ.
६

त्वादिति। अलोन्मातृहलो नन्तरः तत्पुरुषस्समानाधिकरणः नितिकृत्यतौपिति कृतीत्यादाविनिभावः। इत्संज्ञाः परि
त्राणेति पञ्चमी समासः। नान्तरीयेति। अन्यनिष्पादकपल्लनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीति शेषः। तेनेति। अध्याहारे
नेत्यर्थः। आद्योच्चारणकाले इत्संज्ञा भवनमित्यर्थे तु न स्यात्। तत्रार्थे बाधश्चातत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्या तत्काले इत्सं
ज्ञायादुर्वचत्वात्। नाकृताविति सूत्रभाष्य विरुद्धेनाच्चातदव्यवधानेति। पथोद्देशे इदम्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव पदार्था
यस्थिति रित्यर्थः। गुरुकुलवत्समासः। नन्वेवं तस्मिन्लोपे न तच्छ्रुत्वा तदपस्थितिर्वाचेति तस्यैवार्थवत्त्वान्नतो विभक्त्यु
त्पत्तिरुचिता। अनुबन्धस्तदव्यवधानेन आह। धुडित्यत्रेति। तत्र सेज्ञापामपिलोपो नोच्चारणसामर्थ्यादन्यथा स्व
रूपप्रतिपत्तिरेव न स्यादिति भावः। वैधाकरणेति। व्याकरणशब्दाद्विकारेऽनुदानादेरत्रित्येवेत्यत्रिपावुदानयेवाक
रणशब्देचित इत्संज्ञायात्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपि इत्सेपि प्रत्याहारसिद्धिरूपफलसन्नेनानर्थक्याभावात्तदुपस्था
प्येन तत्कार्यमिति समाधानं वक्तुं शक्यं तथापि न्याय्यं समाहिमाह। तत्त्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तान्तानुनञत्वसं
पन्नसंज्ञातफलाभावेन तद्विषयके संज्ञाशास्त्रस्य वाक्यस्यानुपपत्त्यात्। धुडादौ तु तदनुबन्धसामर्थ्यादावप्युपपन्न

रामः
६

वने इति तन्मा मर्थ्यादुपस्थाप्येकार्थ्यमिति बोध्यम् । न विभक्तावित्यस्यानर्थक्यपरिहरनं उपसंजनिष्यमाणेति न्यायम् ।
 लक्ष्मणमर्थमाह । न विभक्तावित्यादीति । आदिना प्रत्ययादिपक्षिहः । यत्र तु सुउस्योरोट् सुपोर्नविभक्तिर्यस्य न प्राप्तिस्त
 त्र त्वनुवन्धविधिनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसञ्ज्ञाः पूर्वमित्सञ्ज्ञाया अमृतौ बीजाभावादिति बोध्यम् । अत एवेति । पदा
 र्थापस्थितेरनुवन्धविधिनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा तदानीमनन्तरत्वादाशङ्का समाधानयोरसंगतिस्संभवेव । प्रत्यय इ
 त्यस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह । अप्रत्यय इत्यनेनेति । अनन्वयवा इति । उपस्थापकान्वयवा इत्यर्थः । कदाचित्त्रेति ।
 तदुपस्थाप्ये इत्यर्थः । यथा वृश्चत्यादौ चकारादिः । सुवृडादौ संयोगानलोपेनापहारादुक्तं कदाचिदिति । न दोष इति ।
 इत्याभावरूप इत्यर्थः । सर्वादेशत्वाभावरूपश्च सः । एकान्तत्वं इवानेकान्तत्वेऽपि यन्निवृत्त्यवसितत्वं माहृत्ये संज्ञावन्त्यर्थ
 न्तत्रैवेत्यंगीकारात्तच्चैयर्थ्यमत आह । तस्य लोपेति । नकारेत्संज्ञक इति । नकारेत्संज्ञैर्बोध्यस्तदमिन्न इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि
 प्रकृतसूत्रेति । व्याख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति — इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि प्रकृतसूत्रेति । व्या
 ख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थ इत्याहुः । अन्यत्वनुवर्तमानेशदशानचाविति पुनस्तौ प्र

स.भ.
१०

हणेनलमस्यानिकंत्वादिरूपधर्मसमन्वयत्वागवसौत्रिसंज्ञकत्वरूपधर्मसंवन्धस्यापित्यागात्समनुवन्धयोरेवपाम-
श्रीःतदुक्तंकार्तिककृतातौवचनमसंसर्गार्थमिति। भाष्यकृतापितथैवव्याख्यातम्॥ अतएवकैपटेनापिशब्दशानचो-
पमात्रंपशुशब्दतदनिलदृष्ट्यानिकंत्वादिधर्मसंवन्धयोरपिसंज्ञाभवतीत्यर्थ इतिवदतादिशब्दउपातः। सेच्छब्देननयो-
र्विधा। नाननास्मनुवन्धानामित्संज्ञाभवत्येवेत्यलमेषक्तकवत्निष्पेक्षादावपिनदोषः। अनुवन्धविनिर्मुक्तस्यैवोप-
स्थितिरितिनियमस्यविधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययाद्यनुवन्धविषयेएवसौकोरेणंश्रुतनिष्ठासंज्ञासमन्वयस्याश्रुतेसंज्ञासम-
न्वादनान्नान्वात्मावलेनचानुवन्धविशिष्टस्यैवसंज्ञाविधानादतएधसुचिमन्त्रादिसंज्ञासंज्ञान्दर्गानामेवेतिप्रागुक्तम्॥
संज्ञाविषयेसर्वत्रैवमेवेतिनदोषले शशंकापिस्मादेवदोषेति। न्यायोपिविषयः। अनुवन्धस्यसनश्चादेशविधानानुपपत्त्या
वाक्यभेदेसनिप्रथमवाक्येनोत्पन्नस्यसनःप्राप्तेस्तज्ज्ञाद्वितीयवाक्यविहितादेशानप्रतीक्षन्तमितिपूर्वधक्षिणोक्तम्। वाक्य-
भेदेगमकभावेसनासनिविधायोपदेशोपदानुवृत्तिमभिप्रेत्यचसिद्धानिनानानुवन्धेसनिप्रकृत्याभवितव्यम्। यदाचित्य
नस्सनतदाकृतसासर्थापञ्चमीनिप्रकृतिर्नभविष्यतीत्युक्तम्। तथाचतत्रवाक्यभेदसत्वादिधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविष-

रामः
१०

यत्संज्ञयादिश प्रतीक्षणाभावेऽपि त्रौत निष्ठासंज्ञासंबन्धमन्तरङ्गमित्संज्ञा प्रतीक्षते भव्यस्यैकदेश्युक्तत्वाच्च ननु कार्यकालेण
कवाक्यतया विधानाद्विद्यते नोपदेशत्वमेव नक्तवतोऽपि ति वाच्यम् । यथोद्देशे तदभावादिति पञ्चद्वयेऽपि वाच्ये कवाक्यत्वेन वि
धेयत्वाभावाच्च । निपातनादित्वकत्वेन तादृशवचनकत्वेनाहुः । अगतिरिति च । यएव नुपित्वात्ताभादित्यहुः ॥ मगवता क
तमिति । एवञ्च भावेऽपि तथार्थोक्तिर्युक्तेति भावः । ननु वाहुलकाश्रयणमेव तत्र दोष इति तदेकदेश्युक्तिरेवात आह
किञ्च । भावेऽपि । करणसाधनानुवृत्तौ नुविहितस्यापि शासनकरणत्वेन तत्वात्स्यादपीति भावः । विहितेति एवञ्च उपस्थाप
कस्योपदेशे विद्यमानत्वेऽपि प्रक्रियावाक्यसमवायिनस्तत्वाभावादिति भावः । ननु पस्थापकेऽप्येव संज्ञालोपयोः प्रवृत्त्यानि
रनुवन्धकस्यैव प्रयोगसमवायित्वमिति न दोषोत आह । परस्येति । एतेन विहिते परस्यासत्त्वेन कादेरन्तत्वाद्भूतसाध्यैर्विन्त्य
इत्यापास्तस्य ॥ सामर्थ्येनेति । आदिरपि यपदेशिवत्वात् तत्त्वमेवेति न तदव्यावृत्तये । इदमेवाभिप्रेत्य सर्वोपि ह्यत न संसुदाय
म्यत्यन्त इत्युक्तं भाष्ये ॥ ननु च नित्यादिप्रातिपदिकव्यावृत्त्यानां नुवृत्तिवैयर्थ्यमत आह । अतएवेति । अमुष्माणेति । एवं स
न्यते तस्य भावधर्मे न त्वेवाद्यौ चारो विद्यमानमन्त्यमित्यप्यर्थे उच्चारणस्यान्त्यमिति प्रत्यासनेन । अयेतु मशक्यत्वाद्यन्ति ।

स.भ.
११

अस्मिन्समुदायान्मस्यापि प्राप्नोतीत्युक्तिरुत एव तत्। अस्मिन्परत्वे तु प्रत्यासत्त्या शास्त्रान्यस्यैव स्यादित्यनेन स्थितिर्निर्दिष्टा। ननु
दिनेति। अस्मिन्कृतान्तेन तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः। यच्चादौषान्तस्यैव तत्त्वं न चान्तस्य। तात्पर्यं स तत्रैव सत्त्वात्। तात्पर्यं।
यद्देवी जन्तुयमुप्रत्यय उकारः। ननु अस्थितयश्चेत्यर्थः जनरा नृभाष्यन्तवैव प्रतिकूलम्। अनुत्तरार्थत्वे हि तत्रैव दक्ष
त्वा न कर्तव्यमिति त्वेव वृत्त्यादिति मम तूत्तरार्थमावश्यकतया लाघवाभावेन दक्षोदात्तवृत्त इति साधकमेवातो न नुवृत्तौ साध
कान्तरमाह। एवञ्चेत्यादिनानुत्थानमेव स्यादित्यनेन। फलाभावेति। अत्र यथा फलाभावस्तथा विवरणतो वसेयः। अव
सेप्यते चास्माभिः कालेन। स्थिरग्रहणेति। गणादावपठितेत्यर्थः। उपदेशश्च इति बहुव्रीहिरयम्। उपदेशः कर्तव्य इति श
ब्द इत्यर्थः। नन्वेवमिति। तस्य भावसाधनतया च कर्तव्यत्वाभावे इत्यर्थः। अन्यथा चरमेण यौनरुक्तापत्तिः। इत्युच्यमाने इति
इत्यनुवर्त्य विधीयमाने इत्यर्थः। तत्र। सूत्रद्वये। आदावित्यादिनावहोर्लोपेति। यत्रेति पूर्वणसमानाधिकरणम्। त
त्र स्थलु। स्थानिनिहेतुमाहोयेति। एवञ्च षष्ठी प्रकृतेः प्रागेव परत्वात्तरङ्गत्वेनोपदेशो नरत्वात्सूत्र एव तन्मोक्षोच्चमिति
कार्यं नुप्रयोग एवेति। निरनुबंधकस्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात्तत्र शब्द एव तत्कार्यभागिति न दादेशस्य कुतस्सांनुबंधक

रामः
११

नेतिभावः। लक्ष्येति। शानचिचस्थानिविवक्षमाणेन्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थः॥ एकाचंद्रति। उपदेशेन तद्वत्त्वादीति या
 ४॥ आ देव इत्यपपाठः। तस्य तत्र कर्मव्युत्पन्नत्वादिनि। यणापत्तिरिति। शाकलेन निर्देशो ययत्तिस्तु न भवति। नन्वेवं या
 स्यतिलोपापत्तिर्वाव्येति चेत्। परत्वं प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याभ्यां के ण इति द्वेन न बाधाना अनन्तरमुपिन सुखं तीति
 न्यायात्॥ इच्छनासा शब्दात्केभिरेत्याणां प्रत्ययत्वेन तं साण एतुलितुन शंका कलंकशेषोपि सूक्ष्मकर्मतेनाहानं प्र
 त्ति॥ अतएवाहेतिभाव इति। वस्तुतः कोसो प्रत्याहारो यत्रेतां न ग्रहणमित्यवतरणं बोध्यम्॥ एक हीति। एका हेति
 स्तश्चमात्रायस्य तस्य भावस्तत्त्वमिति वाग्युपदप्रिय इति वदने कयदो बहुव्रीहिः। एवमुत्तरत्रापि। एतेनैकादिदृशा
 नाना न्द्वैकशेषयोरनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वेनेदमसङ्गतमित्ययास्तम्॥ व्याख्यानं नि। अत्रादौ न पुनर्दीर्घो अन्येन
 दीर्घः ओमभ्यादान इत्यारम्भात्। अचुहलो प्रतिषेध इति बहुस्वसंज्ञा दीर्घपुनरपि प्राप्नोतीति भाष्य उक्तान् दीर्घान्या
 शंकेते॥ नन्वेति। अन्यथोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात्सुप्ररोत्वा च मिथ्यसमभिव्याहाराद्याप्यजानिर्विद्वंशसत्वेना
 शंकेवनोदेति॥ उच्यते। समाहार इन्द्रः। मित्रे च पदे। असन्धिस्तु शाकलेनासन्देहार्थः। दीर्घपाठे तु इत्यर्थे कमित्य

स.भ. दीर्घादिनिपाठः। अदसोसेरित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या निर्देशोपपत्तिः। असंधिः संहिताविवक्षया शाकल्यहस्वेनेदानीं दीर्घः
 १२ स्यादपि विधानाद्वा इदानीं ह्रस्वशासनानामकिञ्चि— त्वनुभाष्य एव स्पष्टम्॥ तुगापत्तिरिति न चैतदभावे नित्यविधि-
 धिर्दुर्बलः। सत्कृतगतिन्यायाभिप्रायकतया भाष्यप्रयोजनकैपञ्चेत्कृतदूषितमन्यत्रेति वाच्यम्। प्राप्त्रविभाषा-
 णान्निषेधरूपतया निषेधानां वलीयस्त्वानित्यविधेरपि निषिद्धत्वात्। न चानन्तरस्येति न्यायेन ह्रस्वप्रयुक्तस्य न नि-
 षेध इति वाच्यम्। योगविभागो मास्तुल्लेचेत्यत्रैव दीर्घादित्यस्यापकर्षास्तु उभयत्र विभाषेपमिति भगवतोभिप्राया-
 त्। कैयटमते दूषणान्तरं दर्शयितुमाह॥ अन्तरङ्गेति। स्पष्टञ्चेदभाष्ये उच्चैरुतेषान्तेष्वपि ह्रस्वाभावादाह ह्रस्व-
 खरेति। तेषां नत्वे हि स्वरविधायकैर्ह्रस्वास्थाने ह्रस्वो विधीयेरन्निर्दिष्टो वाच्यः। स एव न स्थामिन्दे भावान्। अचेपि-
 न। अनन्तरतमत्वात्। यद्यपि तेषां तत्वे यतो नाव इति ज्ञापकत्वं सम्भवति तथापीयं वाचनिक्या वंशकीति भावः।
 विरोधादिति। तथा च पूर्वत्र धर्मपरयोरपि इह लक्षणया धर्मपरतेति भावः। इतरेनारद्वेपिवर्तिपदार्थयोः प्रका-
 रत्वेन धर्मयोरपि प्रकारेति तत्समृद्धेभावप्रत्ययेन मूले उदात्तानुदात्तत्वे इत्यस्योपपत्तिः। अदं ह्रस्वशब्देनैवमात्रा-

रणः
 १२

पारुदइतिभाष्यतोविशिष्टरुदेरेवलाभादाह। ह्रस्वपदस्येति। मृलेवद्व्रीहिरितिभावः॥ स्वशास्त्रेति। रूप्यंतं इति रूप्यो
 र्यस्वशास्त्रसंकेतितोमात्राकालिकाजरूप्यो र्योयस्मिन्मात्राकालिकाजर्हृस्वैर्यतेनावोधकनस्यावोधकमिति या
 वताकर्मणोहेतुत्वविवक्षात्तृतीयेत्यने॥ केचित्तुतादृशभाष्यानुपालम्भात्प्रमाणमेवह्रस्वस्यादीविनिर्हण्युक्तं
 मृलेतत्पुरुषेपिनवाधकसावस्तुतस्तस्यप्रमेयपरत्वेपि जानुदघ्नमितिक्त्वा अचित्तस्यलुकिदीर्घस्वरितादिसंग्रहेभा
 ष्यप्रयोजनेचकैयटादीनारुढिस्वीकारेनुचितेत्याहुः॥ इति समास इति। इदं वृत्तिकाराद्यनुरोधेन भाष्येतुकरणे लु
 इकु कुटाराउवद्व्रीहिश्च समास इत्युक्तम्। वद्व्रीहितत्पुरुषो लघुरित्यभिप्रायो मूलस्येत्याहुः॥ उदात्तस्वरितयो
 रिति॥ यद्यप्यस्याद्युदात्तत्वं ग्रामादित्वाभ्यवति। एवञ्चोदात्तानुदानेति स्वरितेतत्स्थानिकत्वाध्वण्युदात्तस्य स्वरितयो
 रित्यकास्यस्वसितत्वेपि स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वेनोदात्तेति स्वरितत्वेपि वा तस्यासिद्धत्वेन शेषमिच्छतां प्रकृत्या
 स्वरितोवेत्यस्याप्राप्यापूर्वस्वरितासिद्धिरत्र पक्षे तथाप्युज्झादित्वादनुदानत्वमेव हि शब्दस्य तथा च पण्युदात्त
 स्थानिकत्वात्तस्य स्वरितत्वे स्वरितोवेति प्रकृत्येष्टमिति॥ ह्रस्वत्वादीनामिति स्वसमानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षये

स.म.

१३

त्यर्थः। कल्पादीनादीर्घत्वादिसमानाधिकरणोदात्तत्वाद्यपेक्षयेत्यर्थः। अतएवाष्टदशधाभिन्नामवर्णस्य प्रतिपत्तिं
वक्ष्यामीति यस्य शास्त्रानिमभाष्यसंगच्छते। अकारघोष्ठेन इति। स एवेत्यर्थः। तत्तत्त्वेन दघटितमपि प्रपञ्जीत-यथा-
श्रुतानुसङ्गतं किञ्चास्तितिल्वेत्यस्य प्रत्याख्यानमपि तदभाव एव संगच्छते। अन्यथा लकारवदीषत्पृष्ठमपेक्ष्य ल-
कारवत्ते विवृत्तस्यान्तरतमत्वात्स एव स्यादिति तदसङ्गतिस्मर्यैवानुत्पास्येति। अनुत्पास्येति। अतएव प्रत्येकसाम्यमादा-
यनसंज्ञा। अकस्सवर्ण इत्यादौ सवर्णग्रहणाच्च। ननु वर्णोपयोगित्वेन हेतुर्नालोलादेर्वाचित्वावपि प्रयत्नस्य तत्त्वेनाभ्या-
वर्तनादेवेत्यसङ्गतमत आह। पृथगुपेति। शब्देनित्य इति नयेऽस्यैव सम्भवादाह। जनकेति। अन्ये तु। ननु यत्प्रयत्न-
शब्दयोर्ब्रह्ममात्रेऽद्वैतत्वात्पर्यायत्वेन लाघवाद्यत्रेति वा। अत्रोपादानमधिकसंग्रहार्थमित्यसुवक्तुमशक्यत्वेन
रुढियोगेति न्यायेन यत्प्रयत्नसामान्यग्रहणमेव स्यादत आह। जनकेति। तथा च प्रयत्ने जनकत्वं ग्रहेयत्वसामान्य-
संजन्ये प्राग्वर्तिस्वरूपजनकत्ववाधात्पोगार्थ एवाश्रीयते भूमौ पंकजमुत्पन्नमिति तथेत्याहुः। निर्देशेति। इ-
दञ्च विवृत्तत्वव्याप्यानां संज्ञानुपपुक्तत्वमिति सूत्ररीत्योक्तं सप्तप्रयत्ना इति भाष्ये शिष्याणां ह। अतएवैवेति।

रामः

१३

एकारैकारयोमिथैत्यर्थः। कण्ठ दीनामेवेति। वायुसंयोगादीनामेवेतुतेतुनतद्दीनासाप्रादयंरत्यादिनिर्देशात्
 अन्येतुप्रयत्नसमभिव्याहारादास्यभवमपिकरणमेवातत्त्वञ्चकण्ठदेरेवनसंयोगस्यव्यापारवत्स्वरूपकरणत्वाभा
 वात्। कण्ठदेस्तुसंयोगएवसदृशः॥ एतेनसंयोगव्युदासायज्ञापकान्तरस्यतवाप्यावश्यकत्वेनदृक्त्वेवतेनतस्मि
 न्नानायावतामास्यमवानाग्रहणबोधनेनेष्टसिद्धौप्रयत्नग्रहणव्यर्थमेवेत्यपास्तम्॥ तत्रैवदोषादिति। केचित्त्वास्म
 देनास्यभवत्वव्याप्यजातिविशेषवद्यावतौल्यविवक्षितमिति साहचर्याद्यन्तशब्देनापियत्नत्वव्याप्यजातिविशेषव
 द्यावतौल्यविवक्षणेवादोषार्थप्रोपादानमित्याहुः। नन्वेनापूर्वकादीनांकंस्थानत्वेतुल्यस्थानत्वांसवर्णपदशक्ति
 ग्रहेकुशब्दस्यतद्ग्राहकत्वमणुदित्स्त्रेणबोधनीयमिति कथमत्रवाक्येकुशब्देनपञ्चानामुपस्थितिस्तत्राह। तदिति
 साहचर्यात्। उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात्। यथाश्रुतन्तुनयुक्तमिति स्पष्टमेवाध्यायेते। उच्चार्येते। अतएव। नानासि
 कायास्थानत्वादेव। संयोगाधारेति। वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नतादृशसंयोगाधारतायास्तत्त्वादेवसत्तन्त्र
 संयोगस्याभयनिष्ठत्वेपिवर्णजनकपायौस्थानत्वव्यमहारतिप्रसङ्गः॥ रूपसादृश्येनेति। एतदर्थमेवपूर्वबोध्यतल्ल

स. भ.

१४

णे मध्यमविशेषणद्वयम् अन्यथा स्वरूपभेदायाद्यस्मात्वाद्यत्वाया न्यस्यावश्यकत्वेऽपि तद्वैकल्यस्यैव। अतएव
डादीनास्थानत्वादेवा अन्यथा स्थानिनीत्यस्या सङ्गतिस्स्यैवा वाच्यप्रयत्नात्वेति। अन्यथाऽऽस्यग्रहणव्यावर्त्या
नां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनप्रक्रमेण तत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः। अग्रहणबोधनेति। नासिक्त्याऽऽस्यग्रहेन
हेतुतत्रैतत्प्रयत्नस्यास्यपदव्यावर्तकत्वोक्तिरसङ्गतास्यान्तत्रैतत्प्रयत्नाग्रहस्तु अधिगुणइत्युक्त्या गुणानामभे
दकत्वेति वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यः। इदं च नासिकास्थानगतेति मते मणिमंत्रादिन्यायेन तद्वद्ब्रह्मेति वन्धकत्वं
भाष्यस्योक्तम्। वस्तुतस्तान्नाह्वैवेति निरूपितं विस्तरादुद्योतेत एव बोध्यं नदाहावेदतामिति। बहुवचनेनासौ
विभाष्यसम्मतत्वं ध्वनयति। भिन्नस्थानेति। प्रयत्नात्पृथक् च। स्यग्रहेन कथनेनेत्यर्थः एतेन भिन्नस्थानका
यनस्यान्तरतः परिक्षेपयोगिन्नादनुभवसिद्धानुवादरूपत्वाच्च कलादिदोषज्ञानोपयोगित्वाच्चैदमसदित्यप्य
स्तम्। ऐचस्सर्वस्येति। ऐचइति त्वपपाठः। हसेहसनइत्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञामात्रं यत्तु परिनिष्ठितइति।
शेषं कृत्वा हसेइत्यादौ प्रक्रियाया तत्सत्त्वेऽपि नष्टातिस्ति ह्यतएवादर्शनादित्युक्तत्वं सत्त्वादिति तन्न सत्त्वं कृत्वा

रामः

१४

सेहसनइत्यादीनामपरिनिष्ठितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेनभुङ्क्तेपीतिन्यायावतारोतत्तुस्वलकारस्याभिप्रायः। रावे
 वसम्भवेनप्लुतेत्युत्तरंनन्यासामेजस्याच्च। अत्रपाठेसर्वस्येत्युक्तिस्तुप्रयोगभेदाभिप्रायाः। लकारस्यवेति। त्रैमदीर्घ
 प्लुतयोर्लृकारयोस्संग्रहः। सृष्ट्वेदस्यानेनारतमसूत्रेउद्योते। सेयंसिद्धस्यगतिरेवश्रुतुभिर्गृह्यते। तत्तन्नु
 यथकृद्देह। अनुवादेति। एवञ्चात्रतत्प्रवृत्तावप्यनुभवेनस्थानैकमादायसमकालंयोरपिसंज्ञास्यादेवेतिवैक।
 ल्यप्प्रवृत्तिः। अपूर्वबोधकत्वेत्वस्यसंकोचेतत्प्रतिहतिरेवफलंस्यादितिभावः। एतेनवृद्धिर्यस्याः अकुहेत्यादौ
 नुवादेपितत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्चित्यमित्ययास्तम्। तेभ्योपिचिवृत्तावेडावित्यादिवाक्यान्तरेणैकंविद्वत्तत्त्वमु
 क्तेरन्याचामीषद्विद्वत्तत्त्वसमानाधिकरणेष्वस्यत्वमस्यप्रसक्तस्यनिषेधमुखेनपूर्ववाक्यविहितविवृज
 त्वबोधएवतात्पर्यादाह। रूपविवृतत्वेति। अपूर्वबोधनेहिस्वराणांविद्वत्तमित्यनेनयौमरुत्तस्यद्वित्याहुः। य
 णस्त्वितिवाकोस्पष्टइत्यस्यसंवन्धान्नैषामीषद्विद्वत्तत्त्वमेषादंस्पर्शपेक्षयेवत्सृष्टत्वमार्थसमाजंयत्ननात्स
 र्वमाह। इत्यनेनेत्यादिनाशलामीषदिति। ईषत्वमजपेक्षया। अत्रेति। तेषामेदेनकथनेसतीत्यर्थः। एवञ्चस

स.भ.
१५

वर्ण्यस्य हेतुत्वं फलितम् । अत्र प्रयत्नभेदादक्षरसंज्ञायाः स्थाकारेणाग्रहादच्चाभावात्तदीर्घः अदएवगुणो
पिनेति भावः । समासस्तु दीर्घश्चांश्चनयोरभाव इति । प्रयत्नभेदस्यादीर्घयोरभाव इति वा । प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः । सि
द्धान्तभूतजातिनिर्देशे संवृतावर्णस्यात्वे संहिताः विद्वद्भ्या गुणो नेति । दीर्घस्त्वगृह्यविरहात् । एकसूत्रे संहि
तानि पमेतूद्देश्ये लुगिवसुपांसुणि उः ससुरेष्वनस्मरुत्वयत्नलोपाः । तदसिद्धत्वात्तन्गुणादि । उः सत्तुना तेति विवृत्तनि
र्देशादिति बोध्यम् ॥ पूर्वत्राद्यत्वेत्यादि । अयम्भावः । गोदुहमदिति स्थिते पदाने घत्वस्य जश्वापवादत्वात्ततः प्राक्
घत्वम् । ओपदेशिकमखने भुदादौ युगपत्प्रकृत्या नन्तर उः जश्त्वमपवादस्य चरितार्थत्वात् । भषत्वात्पूर्वमिदं दिश
तामिति न्यायेन धातुपसर्गयोः कार्यस्येव पूर्वोत्पन्ननिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वम् । अनुनासिकात्त्वे परा
निमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वात्सिद्धान्ते तु जश्त्वासिद्धत्वात्तद्यत्वे जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वात्तमयभावेनानुनासिकस्य
सिद्धत्वाज्जश्त्वेनानुनासिक इति प्रक्रिया । घादेरसिद्धे त्वस्य प्राप्तिरेवेति । धत्वे कृत इति । उक्तरीत्या बन्धुशिज
श्त्वस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वेऽप्यनुनासिकस्य परत्वेऽपि बन्धुत्वस्य ककुद्मान्तं उच्चारित्वान्नमन्तोदप्राप्तिः ।

रामः
१५

योम्येचारितार्थेनवेदेनुनासिकाभावपक्षेचतेनापवादत्वाभावेपिप्रतिपदेक्तत्वादेनुनासिकतोपरनिमित्तंनाना
नरुद्धत्वाच्चोभाभ्यांपूर्ववत्वप्रवृत्तिमितिभावः। प्रत्याहास्यहणसामर्थ्यादित्यन्ये। उक्ताशब्दानभिज्ञस्तुल्यबलवज्जाना
नःशक्तेर्नचेति। वत्वचारितार्थेनूक्तमेवापक्षानुरूपेतिन्यायेनसमाधत्ते। विप्रति। अन्येतिअर्थकालपक्षेत्रिपक्षं
विप्रतिषेधसूत्रोपस्थितौविप्रतिषेधरूपनिमित्तनाशकपूर्वत्रेत्यनेनविप्रतिषेधसूत्रस्यवाधंउनासिद्धत्वनिरु
पकपूर्वस्यासिद्धिसम्पादनद्वाराविप्रतिषेधसूत्रस्यतत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहापन्नमितिभावः
॥ एतेनाधिकारत्वेययोद्देशत्वेविधिन्वेसपादौत्रिपाद्योर्विप्रतिषेधाभावानुवादनेनवार्त्तिकेसामंजसेनेदम
संगतमित्यपस्तम्भ। अतएवातस्याययोद्देशत्वादेवावत्वमेति। वत्वभषभावांनापत्यमयापादनेत्वरुचित्वयापि
नयंस्यादितिभावः। दितमिति। अन्यथापक्षद्वयसाधारणत्वेनतदनापत्तिरेवापादितास्यात्पत्रानुवृत्तिमिति।
एवंवाधिकारत्वेत्रिपाद्यामवीत्यादिफलितमितिभावः। स्वदेशेवाक्यार्थबोधेफलाभावेपिपदार्थोपस्थितौप्रति
बन्धकाभावेनतत्सत्त्वादाहासपादेति। आदिमिरिति। आदिपदेवद्ववचनोपपत्तिस्तुनमुद्यदेशेत्यस्यनलो

स. म. येति नियमस्य सच निषेधसत्त्वान्निर्वाह्या। परत्वाविति। शब्दान्तरप्रादयो भयोरप्यनित्यत्वात्। अनर्गत्तथावन्नि
 १६ मिन्नकत्वेन परनिमिन्नकत्वेनोभयोरप्यन्तरङ्गत्वात्। अत इति। अत इति सत्त्वेनोभयोरपि प्रतिपदोक्तत्वात्।
 त्वेनैव व्यवस्येति भावः। ननु शास्त्रासिद्धत्वेन नित्यत्वेन नान्याया प्रवृत्तिरवश्यं वाच्याऽन्यथापि पदौ रित्यंशपूर्वम्।
 प्रवृत्तिकत्वेन न च त्वे शास्त्रेऽसिद्धत्वेन नित्यत्वेन नान्यायेन सकारवुद्धेऽभावादुत्पन्नस्यादितिकार्यासिद्धत्वेऽपि न दोष इत्यतः
 आह। शास्त्रेति। तन्निरुतीति। स्थानिनिरुतीत्यर्थः। एवं च सकारनिरुत्तिबुद्धेरभावेन तत्सत्त्वान्तरात्प्रादेवेति न दोषः।
 न वतु प्रवृत्त्यनन्तरमसिद्धत्वात्तिरुत्तिबुद्धेस्सत्त्वेन न न स्यादिति भावः। पूर्वत्र नेति। अत्र न्यासे निषेधाभावात्। यस्मिन्
 व प्रकल्प्येति न्यायेन चान्तरङ्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेवेति बोध्यम्। न चैव न द करणात्ता घवमेवेति तत्रेष्टपत्तिरेव न
 आह। राजभ्यामिति। दिगिति। तेन किं नुक्तमित्यादावनुस्वारादौ कर्तव्येवत्वादेर्निषेध इत्यस्य संग्रहः। वाक्य
 भेदेति। न न्वस्तु पदैकवाक्यता तावतापि न मुन इति सूत्रे अधिकारसिद्धपदसंबन्धे मुञ्चसिद्धनेत्यन्वयात्सुधाव
 निष्ठासिद्धत्वस्यैवानेन निषेधः। न मुभावस्येति चेन्नापदैकवाक्यतापक्षेऽदसोरित्यत्रोपस्थितावसिद्धपदस्या

गमः
 १६

मुभावेनान्वयेसिद्धत्वविशिष्टमुभावस्यविधानात्तत्रानेनासिद्धत्वनिवृत्तौसन्नियोगशिष्टमुभावस्यापिनिवृत्त्या
 पत्तेः। वाक्यैकवाक्यमात्रान्वसिद्धत्वंशास्त्रस्यैवेतिनमुत्तुसतत्सन्नियोगशिष्टत्वम्। नचैवंनाभावेकत्वेसिद्धत्वं
 निवृत्त्यामुत्तुस्यापिनिवृत्तौरुतेनाभावेसिद्धत्वनिवृत्तिवोधकस्यनिष्फलत्वापत्त्यासंनियोगेतिप्रयवाधइतिवा
 च्यम्। गौरवान्कार्योसिद्धत्वापत्तेश्चेत्याहुः। कार्यस्यशास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वमितिपक्षेनमुनलोपश्चलंधु
 छित्याद्यक्षरस्वारस्येपिभाष्यागृहीतत्वान्नाश्रितस्सइतिवोध्यम्। वाह्यप्रयत्नाइतीति। एषावाह्यत्वविवारादिक्र
 ययादप्यतिशक्तेति। अधस्तादित्यनेनासवाह्यत्वंसूचितम्। अद्योषेत्यत्रनजोत्यार्थत्वात्सहस्रस्यचोषेति।
 अर्थानां वक्तुमिच्छाया असम्भवादाह। तद्वोद्येति। नन्वेवंहस्तादिजनकएकः संशोदिजनकोप्राघातकएकइतिएक
 कस्यवर्णस्यप्रयत्नत्रयप्रयत्नद्वयंवाजनकमित्यायातम् तच्चसंहितासूत्रभाष्यविरुद्धमात्रहि स्वात्महितवर्णमाशावधि
 प्रयत्नस्थितिः ततस्तस्यप्रयत्नमुपसंहृत्यद्वितीययत्नोत्पत्तिरितिप्रथमवर्णनाशकालेद्वितीयवर्णोत्पादकयत्नोत्प
 तिकालेचवर्णविरामसत्वात्प्रतिवर्णविरामसंज्ञाप्रामोद्व्याशंकितमात्रसचायम्भावः। नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनाने

स.भ.
१०

कयन्नोत्पत्तिर्युगपद्वाचिनेत्येवञ्चैकस्यैव प्रयत्नस्यागत्यात्वात्तद्वत्त्वादिस्पर्शादिजनकत्वमिति स्पष्टमेवायाद्वमिति तदे-
तत्सकलं मनसि निधाया शंकोते। यद्यपीति। अयोगवाह निरासायाह। शेषेति। अतएव विसर्गोदः पृथक्
ग्रहणम्। अतएवानुस्वारस्य च सादयोना अनुप्रदानं वाह्येऽपि उद्योते तु श्वासेऽनुप्रदीयते पेरित्यर्थ इत्युक्तम्। स्तौमी ननु
तुल्यादिसूत्रस्य भाष्यमेव। यद्यपीति। स्वर्शदिष्वद्योषाद्यन्यतमेति पाठः। एवं ह शदिष्वपि केचमस्वकादिषुद्योषाद्योषान्य-
तरेति पाठे खपादिष्वित्यत्रादिना ह शदिपरिग्रहः। शास्त्रानुरोधेन तथा हृद्प्रयोगोऽपि यथासंभवं योगेन यथासंख्येन
वर्गेष्वेव यमानां स्थिति रित्यर्थः। अत्र मवारणा यथारूपेण चित्तसमप्रमृश्यतयेवाह। विद्येति। न च कमपि प्रयोगे युगपच्चतुर्णां
स्थित्यभावेन तल्लक्षणविरोध एवात आह। निर्देति। अन्यतमादिति। एतेन परशब्दप्रयोगे च तुर्य्य इति पंचम्युचिते त्वपास-
म। निर्देशासंमतिरिति। यद्यपि बावत्स्थानसाम्यमिव यावत्प्रयत्नसाम्यमिव विवक्षामनरेणापि निर्देशसंज्ञितस्तथापि याव-
त्प्रयत्नसाम्यस्यानंगीकारे स्वकारस्योष्णत्वादिदानैर्विवृत्तत्वापत्तावनेकसावर्ण्यस्य दुर्वारत्वं तदर्थं सिद्धान्तं प्राचंदा-
भ्यन्तरसाम्यविवक्षणं सगलेपातात्॥ अल्लवर्णयोः॥ एतदर्थमेवाएतद्व्याख्येयमेव। अशक्यत्वमिति तदर्थं शरि-

रामः
१७

नापदार्थोपस्थित्यभावेन बोधाजनत्वेनाकर्णीयत्वमित्यर्थः। नचानुपदेशमात्रेणासत्त्वशोकायामकारादीनामपि स्थिति-
त्वेति वाच्यम्। अक्षरसमाख्ये जातिनिर्देशसत्त्वेनात्वादित्वात्कारकादिषु सत्त्वात्सत्त्वशोकायामकारादीनामपि स्थिति-
द्विनिर्देशः। सत्त्वेनेत्यादौ चान्वेति हि स्वरूपः। नस्य च द्विव्यंजनाभ्यन्तरेण कृतलक्ष्याभिप्रायम्। हलानन्तरा इति सूत्रेण न-
सत्त्वादपि द्वात्तत्त्वं कुटाद्यनुरोधादिनिबोध्यम्। एतेन परसम्बन्धेण सिद्धत्वादनन्तरं हलमादाय संयोगसंज्ञादिसंस्थान-
नीदमसंगतमित्यप्यास्तमित्यपि वदन्ति। वस्तु अनुपदिष्टत्वादित्यस्य शिष्टैरिति शेषः। भूतमहेश्वरस्येति तथ्यसत्त्वयोग-
वाहनामदसुणत्वमिति भातिः। ननु वेत्यादेः कर्तुमशक्यत्वं स्य ब्रह्मणापि दुर्वारत्वात्। इति समन्नायार्थ उपदेशलक्ष-
णोपदेशोपदृच्छयेत्यादिकं बोधोपलक्षणतां विना ज्ञेयं नोपपद्यते। किञ्च। अकारादिसत्त्वस्य जातिनिर्देशे नो-
पपादने मात्रिकव्यंजनादेरसत्त्वमुपपादयितुमशक्यत्वमिति चिन्तयेदमित्याहुः। नदपरेन ह्यसंभवेन ननु देश-
सूत्रीनिर्दिष्टजन्माक्रान्तस्यासत्त्वं निवर्तकत्वे मात्रिकादमात्रिकव्यंजनसाधारण्यत्वादिजातेस्तत्र निर्दिष्टत्वे

स.भ.
१८

नानुपदेशान्मात्रिकव्यंजनासत्त्वप्रतिपादकै ओङ् सूत्रस्थभाष्यविरोधान्माच्छिद्योपदेशश्वासत्त्वशङ्कानिवर्तक
इत्येवभाष्याकृतमूकिञ्चानुकादोपि संदेहनिवर्तक इति सा गुक्तत्वेन तस्य चलुकारे बहुशः प्रदर्शनेन चिन्त्यमेव प्रो-
ष्यमायाति। अन्येतुवस्तुत एवमानुपूर्विका श्रुतिरेवेयमिति नैतत्तर्क्यशङ्के निसमर्थया च कुः॥ तद्वक्तुं किमिति नृप-
कापितमेव। अतएव तदुपदेशप्रयोजनगणनावसरे सतत्रोक्तं भाष्यकै पटयोः॥ नाञ्जलौ॥ मते इति। तालव्याभवे-
कारचवर्गाविकारैकारौपकारश्शकारश्शेष औष्ठौ पपाघ इति बहुच प्रातिशाख्यमत इत्यर्थः। अक्षरादीनामिति।
आदिना बहुवचनीभ्यामेकारशकारओकारोपध्यानीपादिसंग्रहः॥ सूत्रमते विवृतत्वव्याप्यानां संज्ञानुपपत्त-
स्योक्तत्वात्तयोर्विवृततरत्वादिना मेदेपितत्वाप्रिवीच्या। अत्रमते यजुष्येकेषामित्यादि निर्देष्टादै औजिन्मरंभादेका-
मिवेकारयोः स्थानसाम्येपि संज्ञानां स्व एनुस्वारेणामसूत्रमिति तत्रैव प्रातिशाख्ये प्रपन्नैकित्या कत्वेन च संज्ञा-
प्राप्तिर्वीच्या। अत्रवदन्ति। एवमपि नाचशलाविति नूनसूत्रितं हलं परस्परं संज्ञानिवेधादनेः। यश्च श्रुतः स एव पूर्व-
मुवर्णकरणानेति हशिचेत्येव सिद्धे इति। एतदवतरणस्थ पाठकयस्येतीति वचनमिदमप्यानुवर्त्य योग्यभाष्येन वि-

रामः
१८

ध्यानमित्यर्थः। इति न शंखकलंकलेशः। व्यावृत्त्यर्थमिति। अत्ववति चेदत्येवेति नियमद्वारेति भावः। न परस्परसौतेन।
दीर्घवद्वकारेपि व्यावृत्त्यर्थमिति। अत्ववति चेदत्येवेति नियमद्वारेति भावः। न परकरणेन दीर्घवद्वकारेपि व्यावृत्त्यात्।
ज्ञानेन सिद्धिः। सावर्ण्येन स्यादिति। परवत्त्रिङ्गमिति न पुंसश्चापनिश्चयो ध्या। अतएवार्थविप्रश्लेषादेवेत्यर्थः। ए।
वं दोषसंभवेन पदद्वयं नन्वावनेत्यर्थमिति सूचयितुमाह। उपलक्षणेति। भावप्रत्ययानसंज्ञाशब्दस्य शब्दपरत्वा-
दनन्वयो न आह। ध्येति। इदं शकारादिसंज्ञाहकस्य हकारादीत्यादिपदस्योपादानं जातिपक्षे न जानेर्भेदाच्छब्दै-
र्वनेति भावः। अणुदित। ज्ञापयतीति। गतिकारकेति वदो ध्यतीत्यर्थः। अतो न सार्थक्यप्रश्लावसंभूतनुवार्तिक।
स्योपदेशन इति वदज्ञानेन प्रवृत्तिरत आह। भाष्येति। ननु भाष्यमपि योगरूढ्या परिभाषार्थवो ध्यतीत्यर्थकमन-
आह। ज्ञादेति। एवञ्च शब्दार्थसंवन्धनिश्चयस्य ऋषिभ्यमुभयसिद्धत्वेन दत्तुं ज्ञातस्य तदर्थकविमप्रामाणिक-
मिति भावः। एतेनेति। आवश्यक्यपरिभाषया पटवदित्यादिसिद्धे ज्ञापने फलाभावेत्यर्थः। सुलभत्वादिति। अत्र
पक्षे कुक्कुटकुनुमृत्कुधुडादौ न दोषः। उकारमात्रेदिति व्याख्यानात् तपश्च घांकेत्यादाविवस्वरूपपरत्वात्॥ स॥

स.भ.
१८३

गिनद्वनि. सर्वशीशब्दोन्नयमपरः। चादिन्वेति। इशादाविवन व्यमतेः नुवादेयीन्तंशालोपप्रवृत्तौप्रतिबुद्धकाभा
कोकारविनिर्मुक्तस्यैवचादेरुपस्थित्या न्यायसिद्धमित्यन्ते। उकाररूपावयववर्णानां च शब्दोनयाहकः। मविभेति निषे
धेनसेरुकारस्यत्वानापत्यागुणइत्यादिनिर्देशसङ्गतेः। ननुयथाश्रुतएवचः स्वरूपसमुच्चायकअस्मांकिभिन्नक्र
मत्वेनातआह। हस्वेति दैत्यारिपित्यादौ दीर्घार्थमारोपस्यावश्यकत्वादितिभावः। लकारग्रहणेति योत्सुत्सुत्रेक
थयेकादोपत्येतेति भाष्यग्रन्थेन सूत्रेष्वेवहितत्सर्वयदुतौयच्चवार्त्तिकइतिहरिग्रन्थेनचतस्रोस्मावर्ण्यस्यसूत्र
मतेपिसत्वाव। वार्त्तिकप्रतेपिपूर्वेणाणग्रहणपक्षेएकादौचाकृतिनिर्देशप्राप्तसर्वेणग्रहाभावायाप्रत्ययइत्य
शयन्नियमावश्यकत्वेनसत्वादंणग्रहस्यतन्मतेव्यपंग्रन्थो बोध्यः। लवर्णस्यभवदितिनुप्रत्याख्यानप्रकारेति।
प्रकृतेनावसरस्येति सर्वमवदानम्। अन्वेतुनपकरास्यापूर्वेणाणग्रहणबोधपित्विग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या
ष्टादंशानांग्रहणप्राप्यनपरसूत्रप्रवृत्त्यातहाधकल्पनायाचारितार्थकल्पनायेक्षया। मूलवर्णस्योस्मृवर्ण्यबोध
नङ्गप्रातप्रवृत्त्यातदग्रहेणसाफल्यकल्पनायाएवलघुत्वादिनिर्भावः अतएवपुक्तमित्येवोक्तन्ननुचिन्तमप्राप्तम्।

रामः
१८६

नेनेत्यादौत्याहुः। समानजातित्वस्यैवेति। समानोवर्णोजातिरित्यर्थः। स्वार्थे व्यञ्जवर्णाश्रमाचारवामित्येव
र्णधेनजातेर्व्यवहारादिति भावः। होतृकारे दीर्घस्तु अको कीतिन्यासेन सुवचः। अत्रैव पक्षे शक्येति वचः
स्तु न फलम्। अत्यक्त इत्यस्या प्रवृत्तेः। इदञ्च ऋष्युक्त्यनुरोधेन गौरवमनुसृत्योक्तम्। लाघवादेतु अस्त्ववर्णस्य।
अवदिति शब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम्। एतद्वतिरिति तैत्ति। अकारादावचीत्यर्थः। अन्वेन सादृश्यादतस्तदोभिम्ब।
जातोयेसत्यपि सान्नर्णनदोषः। योगविभागेनेति। भाव्यमाव्यमानेति परिभाषा बोधनहारेति भावः। अस्यावश्यं
तां ध्वनयितुं व्यक्तिपक्षे वजातिपक्षेपि फलान्तरं वक्तुमुक्तमपि दाढ्याय सफलमाह। एवं गुणा इति ननु स
त्रसत्वे जातिपक्षे जातीनाञ्चतुष्टाद्वक्तिपक्षे शक्यार्थमादाय यथासंख्यमिदं सिध्यति। नन्वावेक्यमर्त आह
एचोयवेति। नन्वेवमपि न स्यात्प्राप्त्यादावेति पाठविधेयत्वात्तयोरग्रहण एज्यविधानेपि अनिष्टस्या
दत आहान्येति। नन्वेवमानुस्यूवोकाश्च निरेवान्यार्थमिति तद्वैयर्थ्यमत आह। अत्रैतदिति। ननु ससुदोषा
मध्ये निषेधस्याप्रवेशात्कथं तेन तत्रैतदग्रहणमत आह। अप्रभाव इति। अच्यदं विहाय णित्युक्तिमाप्ति

स.भ. २० ल्याह। गुणा इति। अन्ये जातेः पदार्थत्वेऽपि गुणानां भेदकत्वेऽस्य त्रमावश्यकमित्यवतारयामासुः। तपरस्तातन्वदेहि। तत्र त
 परत्वेऽपूर्ववत्कृत्यार्थमत आहः। नाप्यग्राभा एषेति। अनवकाशत्वादिति। तदा तदनुवृत्तावनगपनुययोगेऽप्यप्येतेना
 समकालस्यापि ग्रहणप्रावपि निरवकाशत्वेनानेनाणदिति वाधेनास्य प्रतिप्रसवविधित्वमेवेति भावः। ननु तद्गु
 णसंविज्ञानेनानेनादित्यस्य संज्ञात्वमतएव ततो विभक्तिरेव च तत्समकालाप्रसिध्याऽस्य सूक्तं स्यादत्राह
 अत्रेति। एवञ्च षष्ठ्यर्थवद्बुद्धीहोतत्समवेप्यत्र पञ्चम्यर्थसदृशेति न दोष इति भावः। सा जान्येनेति। इदमुपल
 क्षणम्। पञ्चम्यर्थवद्बुद्धीहिविग्रहं प्रदर्शनपरभाष्यस्य। एतेन पञ्चमी समासेऽडादिशब्दस्यावधिमत्त्वेन
 द्वीकाराददोष इत्यपास्तम्। गमकान्नत्रत्यागेऽपि अत्रत्यागेऽमानाभावाच्च नचैवं वृत्तिमत्त्वेऽपि तत्कारणयेऽ
 त्वात्प्राप्तिमाषिकमर्थवत्त्वस्य नेति वाच्यम्। तत्र विभक्तीतरस्य प्रकृतिप्रत्यायान्यतरस्य वृत्तिमत्त्वोक्त्या
 हीष्यमाणत्वात्। नन्वेवमप्यवयवात्संनिपातपरिभाषयानसुपसमुदायात्तु धुडित्यत्रेव सुलभ इति चेत्
 नित्युपमार्थेति। तपरस्स्वर्णस्य चैतत्सर्वस्य जात्याश्रयतप्राग्राहकस्तर्हि स्वसमकालस्यैवेत्यर्थः। एवञ्च पञ्चा

एषः
 २०

किं मादो यजानि निर्देशस्तद्धिन्नकालव्यक्तिपरजात्यग्रहदतिफलितम् एवं चेति अयं भावः। व्यक्तिपरत्वे
 ह्येति परत्वा नवकाशत्वाभ्यामणुदित्स्ववाधेन विधित्वेऽपि सूत्रं सार्थकमेवेति लाघवात् तत्र न देवाश्रितम्
 तु पक्षे विधित्वे वाध्यशास्त्रस्याभावेन निर्देशेनासमकालग्रहस्य दुर्वारतया व्यर्थमेव स्यादिति निसर्गार्थत्वमप्य
 क्षद्वयेपीति। अन्येतु जातिपक्षाश्रयणेऽपि गुणानामेदकत्वेन नियामकत्वमुद्धेतमित्यत्राह। एवञ्चेति। मेगु
 जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेव गुणान्तरयुक्तस्यापि ग्रहणं भविष्यति। अन्यथा ह्रस्वत्वादिगुणानामपि मेद
 कत्वान्न तस्याश्रयणव्यर्थस्यादिति किं मर्थगुणामेदकत्वनियमार्थमङ्गीक्रियते तत्राह सिद्धतेति। तेषां च त
 स्यैव सिद्धान्तभूतत्वेन तेनैवोपपत्तौ जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यापवर्णनं निष्फलमिति सूचितम्। तेषां च तेषां
 स्तमुच्येतेन जातिपक्षसंग्रहः। एवञ्च गुणामेदकत्वपक्षसहिते जातिपक्षनियामकं सूत्रमिति तात्पर्यमङ्गुः॥
 अत्र व्याख्याने ह्यस्तारस्य भेदो बोध्यः। न प्रवर्तत इति। प्रवृत्तौ तु रमेश इत्यत्रैव स्यात्तपरबोधात्तात्कालस्य सक्त
 तादुपेन्द्र इत्यत्रैव स्यादिति भावः। उच्चारणार्थ इति। अकारोच्चारणार्थ इत्यर्थः। तदभावे तु संधिप्रवृत्त्या न स्यादिति।

स.भ.

२१

एवञ्चासंदेहायेति यावत् विनिगमनाभावादाह। मुखमुखेति। वृद्धिरा। कृतमनयेरिति भाष्यस्यान्यथोपपत्तेः पस्य
शास्यभाष्यानुरोधेनाह। पदत्रयेति। अतएव कुत्ववत्समासानोत्रभाष्ये नायादितः। पिनाकिन इत्यादिविति। आ-
दिनाहिरायपूर्वकशियुमित्यादिः। अष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्ति। कुविरोधादष्टकएकालिनिधंरिभाष्येति
कैयठेन युक्तइतिसूचयन्नाह। अष्टकेति। आदिनास्वरूपं तपर्येन विधिरित्यादि। अनएव तसामनित्यत्वस्य
वहारादेव अन्यथाऽकृत्रिमत्वाद्संगतिस्त्वैव ननु त्रिमात्रादिव्यावृत्त्या यत्परार्थत्वमुक्तं तद्यथादेशे संभवा-
तितदास्वगृहे वाक्यार्थबोधेनाविधेयाणामेव न सवर्णग्रहणासंभवात् न तु कार्यकाले तदाविधेयं कवाक्यतया विधे-
याणामेव न तदसंभवादत्तऽसिंहावलोकनन्यायेनाह कार्येति। अपियथादेशपक्षसमुच्चार्यकः प्रदेशेन सह वाक्ये-
कवाक्यत्वेऽपि वस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्र समानेति भावः तत्र तत्र ता माह मृजेरिति वृत्ते इति पदार्थोपस्थिते स्वरामः
त्वादिनिशेषः। एवं च वाक्ये कवाक्यत्वेऽपि पदैकवाक्यत्वाभावेन तत्र तस्याविधेयत्वमुपस्थितेति भावः न च त्रिभक्तिः २१
माह पदैकवाक्यताया एकदेशोपस्थित्या संभवादत्त आह अतएव भाष्ये वाक्यभेदादेव सर्थः इत्याहेति वक्ष्यमा-

पिनापुत्रीत्यादेरंशस्येवोपस्थितेर्वक्तव्यतया सर्वत्र सर्वोपस्थितिकथनासंगतिः स्यादिति भावः यथोपदे-
ष्टव्यमिति अत्र तु तत्संभावना केवलं स्वदेशे वाकार्यत्वात् बुद्धिविशेषणेति बहुव्रीहिसंविधेयत्वेनेति बु-
द्धिर्यस्येत्यादावनुवादे तु न दोषः तादृशलक्षणाभावादिति भावः भूवादयः किमिति इति नेति शेषः एवमपि न-
नु निष्पाद्यत्वरूपसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वस्य क्रियात्वेनाऽस्यार्थस्य क्रियात्वं तस्यादत्त आह अस्मादर्थमिति प्र-
भृतयो भू सद्दृशा इति तु नोक्तं शब्दप्रभृत्यर्थकं किं भूयोगे एकशेषे प्रमाणलाभानापत्तेरित्याहुः पदत्वानापत्तेरि-
ति अत्र पाठकाः इदं चिन्त्यस्मिन् निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं बोधितं तत्राऽनर्थकं ग्रहणं न कर्तव्यमिति
तः प्रातिपदिकमित्याहुः वस्तुतस्तु वार्तिककृद्भ्योऽप्येकदेशिना तथोक्तम् अर्थवत्त्वेऽप्येवमिति नाऽधिपद्यति
ज्ञापकेनाऽनर्थकानामप्यर्थवत्कार्यमवतिष्ठत्युक्तावतत्वात्प्राप्त्यानेन तस्य तदुक्तित्वध्वननेन अनप्यवान-
र्थकग्रहणं न करिष्यते इति सति कुण्डोपि त्रिमितिन्यायेन प्रौढित्वसूचकमुक्तम् नन्वप्यर्थादिभाष्यान्तस्य
शांतरत्वेन तत्तत्प्राप्त्या नवोपधकमिति चेत् पूर्वप्राप्त्यैवोत्राप्यस्य बोधनात्प्राप्त्या नस्यैव युक्तत्वात् पदद्वये

स.भ.
२२

नेज्ञापकस्यैथिल्यमुक्तमित्याहुः यद्यपिभाष्येप्रसज्यप्रतिषेधउक्तस्तथापिसनेयुक्तः वाक्यभेदासमर्थसमासा
पत्तेस्तदध्वनयन्नाहासत्वेदति नन्वेवंभाष्योक्तप्रसज्यप्रतिषेधफलेविप्रातीतिविप्रदत्तत्रातिप्रसङ्गस्तत्रप्रश
ब्दस्यक्रियाविशिष्टद्रव्यचाचकत्वात्समुदायस्यचद्रव्यभिन्नत्वात्तदन्यत्रवर्तमानत्वात्तद्व्यपत्तिस्तुनअव्ययसं।
ज्ञायातदनविधि सत्त्वेनतदनस्याव्ययत्वे सुपोऽप्रवणापत्तेरत आहविशेष्येति अत्रसत्त्वशब्देनसत्त्वोभाषः सत्त्व
मितिसाध्यावस्थायत्रक्रियारूपासत्तानोच्यतेचादीनान्तदवाचित्वात्किनुमीदन्तिक्रियागुणादयोयस्यिति
नियुत्यत्वाद्रव्यन्तदाहद्रव्येति भट्टाआहुः गतिश्च प्रतिप्रणीतमिति प्रसंगादनंतरत्वंसम्बन्धवत्प्रदर्शयप्रती
तिअत्रप्रसज्यतत्समावेशावधेयः प्रकृतिवदित्यतिदेशेनसुयोलुकिनुनिरित्यादौरुत्यादिस्पादन आह प्रतिषेधा
संभवेनैलौकिकालोकान्यतरप्रयोगानुकरणानीत्यर्थः अन्यथादुसिति स्वययोर्दुसिचस्थः दुसित्यसंदिग्धमि
दुसिचकृत्ययोगीक्रियतानदुमिति सुषामादिषुदुष्टशब्दस्यज्यतामितिभावः यावताविनानुपपन्नमितिप्रतिषेध
शक्तिरितिभाषापिनेत्यपिबोधम् ननुनिरः कुषः सुदोषाधिकरणेनिसत्त्वपतावित्यादिनिर्देशात् त्रितयस्यसफलमिति

ॐ नमः विफलमत आह दुसः याठेति नवेतिवि ननु तत्सूत्रसत्वेपीति मास्तु शब्दे कार्यस्य बाधा दत्त आह मयि
 ति प्राप्तिविभाषापपदेन प्रत्यादिषु अप्राप्तेति विभावोर्णमित्यादिषु स्वरूपे इदं न संज्ञापरं पूर्वनिर्दिष्टं न रूपं
 नार्थस्यापि ग्रहणविवक्षयेति भाष्यविरोधापनेश्च रूपशब्दस्य संज्ञेति भाष्येतु संज्ञाशब्दः संज्ञायते इति व्युत्पत्ति
 त्यावोर्ध्वपरः नियमार्थमिति आर्थिकनियमार्थमित्यर्थः शाब्दमुन न वेत्यादावगतेः न नूभयोर्गोश्ववत्संज्ञा
 प्रधानयोः संज्ञित्वांशे आनर्थक्यमुक्तदोषायतिश्चातो विशिष्टस्य तत्त्वाच्च तत्र हि विनिर्गमकमाह अर्थानेति न
 न्वेवमप्यशब्दसंज्ञेति व्यर्थमर्थकार्यस्य बाधा दत्त आह दाधेति आदिर्न्येत्यस्य परत्वादेन दुपे न्यास परत्वेति तत्र
 कौडिन्यन्यायेन तु न सर्वबाध्यत्वमस्य अतिशदन्ताया इत्यनेन संज्ञिनोस्ते न तदभावज्ञापनमर्थक्येति संज्ञादर्थ
 प्रयुक्तकार्याश्रययोर्मेदाहिरोधाभावेन समावेशस्तु नापादितः षांतस्य षट्संज्ञाकरणेन तदभावज्ञायमान् आ
 कडा इति नियमात् अन्यत्र स उचिदिति तु न युक्तसंज्ञाया एकत्वात् संज्ञिनोश्च मेदात् इति एकसंज्ञेति हि सूत्रेण
 त्वेकसंज्ञी इति च अस्य परत्वेऽपि प्रतिपदेत्तत्वात्ताः स्युरेवाऽत आह षांकेति कर्मसंज्ञादेरिति आसां परत्वेऽप्यंतरा

स.म. २३ गत्वाहियमेवस्यादितिभावः तासांचारितार्थतु कर्मणोरोमंथेत्यादावृहनीयम् प्रत्यासन्निलब्धार्थानुवारकत्वेन।
यथा कथंचित्सूत्रसार्थके निविधेधस्तु व्यर्थ एवान् आहलक्ष्येति ननु लक्ष्यानुसारादिना सिद्धप्रत्याख्यानं न
युक्तमन् आह अतएवेनिलक्ष्यानुसारस्य तवाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः अतएव भगवतेति तस्मिद्धस्य सविधि
कत्वादेवेत्यर्थः सिद्धं विद्यमानं वचने अशब्दसंज्ञेति अन्यथा प्रत्याख्यानपक्षे विवक्षितं सन्त्यदसंभतिः स्यैवे
तिदिक् येन वि अस्माकं न केवलं सुविभक्तावेवेदं किं त्वन्यत्रापीत्याह किं ब्रूनेति अन्यत्रार्थेति अत्र मानं क
र्तृकर्मणोः कृनि अर्थस्वामीत्याद्यर्थ निर्देशः इतरत्र लक्षणया साधुत्वे तु तद्वैयर्थ्यस्यैव द्वितीये मानसाह प्र
त्ययस्यारिभा उक्तहेतोरेवान् आह तृतीया नेनेति गोणलक्षणयेति भावः मम तु न तद्विरोधः विमिश्रार्थानुशा
सकभावात् बोध्यस्तत्प्रकारकस्येवांगीकाराच्च न न्वयवि शेष्यपीत्यत आह तदुक्तमिति तथा च मन्त्रो
मन्त्राणां येति भावः धातोर्यतमिति अवध्यवधि मद्भावः वक्ष्यर्थः अतएव यस्मात्पर इति तृतीयकोटिनि
प्रतिपाद्यो संबंधसामान्यवक्ष्ये वनद्विभात् उपलक्षणमिति अतएव स्पेन इत्यस्य सिद्धिसाशनेति

द्वितीयः

दुःखसंगच्छते अन्यथायणिङ्गनशब्दणात्तदसंगतिः सद्यैववार्तिकेऽपियेनेत्यस्यसंबन्धानस्यापि विशेषणं न
प्रवृत्तिजरायाजरसित्वादावपि श्रंगाद्युद्दिश्यजराशब्दादिभिर्जरसादेशविधानान्नासंगतिः वस्तुतो जराशब्दस्यात्र
वापि उद्देश्यतायाः शब्दमयीदृश्याः मेवसत्तातन्त्वेवमपिद्रुकोयणित्यादौशब्दरूपविशेष्यमादायस्यादेवेति
भाष्यासंगतिरत आह तत्रेति ननुयस्मिन्परतोविधिस्तस्याकरणत्वेवोक्तोयित्यादौतदादिविधिर्नस्तत् अत्र
भयस्याधारणेवीजमाह तच्चानुरेति पाठ्यमिति आत्यथा लोकन्यायसिद्धस्यव्यपदेशिकत्वावस्यत्वेनेनबाधः
स्यादितिभावइत्याहुः वस्तुतस्त्विदं चिन्मं तदंतेकार्यबोधनेनसार्थक्येनबाधकत्वायोगात् कथंदेशिबदितिपरि
भाषावर्तानेसंस्वग्रंथविरोधाच्च एषकृयोगस्पष्टफलमावेनप्रत्याख्यातत्वेप्युक्तानुवृत्तौप्रोक्तकाभावाच्च
स्पष्टेतिपाठ्यफलंनुव्यपदेशिवृद्धावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्यविषयेणीत्यादौबोधम् प्रत्येयशब्दसमाप्त्यंशेन
मानमितिभावः शब्दानांनित्यत्वादाह उच्चरणेति नञ्बर्णेत्यनित्यंजनान्यतररूपम् ननुतदभाववत्तावुद्दिष्टति
नङ्तावुद्दिः प्रतिबंधिकेतिहरित्यादावुच्चरणसत्वेनतदभावात्तदसिद्धिरत आह संचिति फलांतरमपिदर्वलभावेद्ये

तेनैवमेव संहितामिति प्र देशे पंचमं तोपादानेन द्विशेषणं सप्रमं तोपादानेऽनुपादाने च कार्यं विशेषणं ॥
 भयं तोपादानेन तृतीयो विशेषणं उपात्तौ भयेत्यनेन निरूपको भय मध्ये अग्नितरो यादानसत्त्वमिति विवक्षितं तेन
 संहितास्य नावसाने प्रवृत्तिरिति एवं च पूर्वत्वं संहितेति पर्यवसितम् तथा चावसानकार्येऽसंभवीत् संहितापदा संवे
 धितपूर्वप्रतेषां दृष्टत्वादिति चेन्न उत्तरभाष्ये तस्मदूषितत्वात् गौरवादुक्तसाधोयस्त्वस्य निर्मूलत्वाच्च तस्यैकदेश्युक्ति
 त्वान्न चैवमपि संहितायामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः संहिताधिकारं संहितासंज्ञा च प्रत्याख्यानौ केषुतेषामिति
 त्वेतत्तत्रतद्वारणाय तदा तत्र शक्यत्वेन तद्विरोधः स्पष्ट एवेति चाभ्यस्तौ तावन्मात्रफलकत्वेऽवसानकार्येऽन्तर्गते पंच
 म्यनपदद्वयं कर्तव्यं तावत्तैवेव सिद्धेरित्याशयात् सावकाशयाः संहितायां इति अत्र अत्रावसाने संज्ञाया
 फल्ये अवसानकार्याणां संहिताधिकारे यावत्तदऽप्राप्त्यसंज्ञायाः फलाभावेनाचिरादेषास्येवामेव कृत्वा स्पष्टं
 शक्यत्वात् प्रतिवर्णमवसानेनैव स्याद्व्यभिचारस्तंज्ञावैपर्ययं तत्र तत्रावसानं पदवैपर्ययं मनुष्यभाष्ये वाध्यं वा
 कभावं विचारकरणाच्चास्यैकदेश्युक्तित्वं शब्देनैवऽभिप्रेत्याऽथेवत्यादिग्रंथप्रवृत्तेश्च न्यायेन विषयभेदे विवाधः ॥

स. म.
२५

स्यादिति तदनुवादकाकारसूत्रेणेत्यर्थः तस्य न्यायस्य संज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेस्तत्सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात् श्रौत एव सं
माधौ सूत्रस्यैव संकोचः ननु एकं स्पष्टं कैव संज्ञेति तदर्थान् कथं तस्यापि प्राप्तिरिह संज्ञिनोर्मदादिति चेत्सत्यं ॥
संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यस्यैकवर्णवृत्तिवेन संज्ञिनोरप्येकमभिप्रेत्य भाष्यवाच्यं के भावोक्तिरिति केयदप्यस्य वृत्त्यं व
स्तुनस्तुनतत्प्राप्तिरिति सिध्यते नायासंविनेव समावेश इति बोध्यम् यं किं त्रभिमानानुसारेणैव च युति तदिति
अयुक्तत्वादिति इदमुपलक्षणं पूर्वोक्तलक्षणासिद्धेरपि एतेन सादृशे स्वरोत्पत्त्यस्य संज्ञानुवृत्तिरिह देशस्वतत्त्वप्रा
तिज्ञाचतव ममतु सूत्रद्वये संहितायामित्यस्य संज्ञकगतिरिति सममेवेत्यपास्तम् परेणैव संहितेति बहुतरंगौ स्या
प्रदर्शितत्वाच्च केचितु पूर्वोक्तप्रत्याख्यानेन तेषामनविधानकल्पनाद्यथाश्रुतसाधित्वाहः मुद्रितं तिसृष्वित्य
स्य प्रत्याहारत्वेति उ. साहचर्यस्य नडिः सवुद्धौ रिति ज्ञापकं सचोद्योतोक्तस्य संभवेऽपि टापु जीपूचापं पृष्ठा
शृङ्गल्यपुमुकतमं पकारेणेत्यत्र तदसंभवात् तदऽपहायोभयसाधारणमाह व्याख्येति स्फुटिष्वित्यादिप्र
ह्लादित्वेके न च ति उ. साहचर्यादेकसूत्रोपात्त एव सुवमीति वाच्यम् व्यङ्. व्यङ्. ऊ. ऊ. सत्तत्तत्रापि व्याख्याना

मः
२५

चक्षुःश्रवणीकरणयन्त्रात् सुपग्रहान्तिडे कसूत्रोपातयेत्यपिकेचित् यद्यपीति उक्तेरिति पंचम्यंतस्य शब्दरूपवि-
 शेषाभावाद्देतुत्वं शब्देति तदादीत्यत्राऽन्यपदार्थजिज्ञासायां तदऽध्याहारस्यावश्यकत्वात् गुणानां चेति त्यागो-
 तिभावः एतेन तदादेरिति विशेष्यमादायैव तत्सिद्धौ तदऽध्याहारो मुधेत्यपास्तम् पूर्वसामानाधिकरण्यासंभवेति त-
 द्विशेषणतया तत्कल्पने लेशश्च किंच प्रत्ययग्रहणे तदादीति विशेष्यमादाय तदंतविध्यंगीकारेऽपंचम्या इत्यपि
 पूर्वत्वं स्यात् तस्य प्रत्ययविशेषणतयाऽन्वयासंभवात् शब्दरूपस्य तु तस्योभयरूपेणाऽन्वयासंभवेन विशेषण-
 विशिष्यं भावे कामचारेण तत्रैव तात्पर्यग्राहकं तन्मतेपि नापूर्वम् ननु अलौकिकेऽव्यभिचारी भूतसंभवेति वा त-
 ह आक्षिप्तमिति अनुमितस्येत्यर्थः शब्दरूपविशेष्यस्य त्वध्याहारो दन्वयो भवत्येव नुवत्प्रत्ययेनेति हेतु-
 दानादाक्षेपपदेनानुमितिरेवाभिमतमिति भावः तेन गौरीति षष्ठीतत्पुरुषाऽयमतो न पुंवदितिके विदाहः त्रसुतो च
 संज्ञासूत्रे स्त्रीलिंगे समानाधिकरणे ह्रस्व इति उक्तेर्वहुव्रीहिरेवायम् गौरीत्यत्र संज्ञेति न पुंवत्वं अथवा कस्याके-
 सारी गौरी तु न ग्रिकानागतां तचेति कोशात् वयोवाचको यस्य तत्र जातिकार्यविकल्पनेष्यतेऽतो जातेष्वेति शिषे-
 धान्नपुंवत्वम् प्रत्ययग्रहणेऽपंचम्या इति वार्तिके केयंते अपंचम्या इत्यस्य दृष्टतीर्णति प्रयोजनमस्मात् संज्ञावि-

स.म.
२६

द्योतितदंतविधिनिषेधस्य किं फलमित्याशंकितं एवं च तन्नामर्थ्यात् प्रदेशेषु तदः सावेदवतीर्णोऽसिद्धौ ते
दमसाधारणमस्य प्रयोजनमिति च तदाशयः ततश्च यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशे
षु पुनस्तदंतविधिः स्यादिति प्रत्ययां तंगृह्येतेति समाहितं घादिभिस्तदस्य विशेषणदिति भावः एवं च कु
मारीगौरब्राह्मणितरेत्यत्र कुमार्यो हसः प्रसृत्येतेति तच्चाक्षत्याचरितार्थमिति संयत्तमेव ज्ञेयं जनमिति भावः
मस्तत्र समाधेः फलान्वात् कैयटेकटाक्षयमू सिद्धांतत्वेन शंका नाटयति एतन्निषेधेति पूर्वोक्तप्रयोजनं तु न
सति संभवे उत्तरपदेत्यस्य विशेषणत्वात् अतएव चितान्तेषु न हसः अतएव तदधिकारप्रत्ययग्रहणे एव नि
षेध आरब्धः तस्य प्रत्ययविशेषणत्वासंभवात् तचेति यद्यपि सामर्थ्यान्वभविष्यतीति समाधिरनुपदमुक्तं त
त्तद्वस्तुपित्त्यासिरेवनेति न्याय्यं समाधिमाह यदन्तेति तत्र सोद्योतस्य भाव इत्युक्त्या प्रदीपाशयं प्रदीपाद
त्वात् तद्विरोधः अन्यतुल्यस्त्वव्याक्रियेव यराक्रियेति न्यायेन शंकात्वेनैवानुवादः अतएव तदः व्युत्पत्तिरिति
वक्राससाधानांतरं च संगच्छते इत्याहु रिति द्विक्रियया ननु संज्ञाविधावित्यत्र स सामामव्यष्टसमासेन
प्रदेशे पित्तनिषेधः परिभाषयैव सिध्यतीति सामर्थ्येन तद्वारणविफलं कर्म वक्ष्यासमासविशिष्टं प्राप्नुतेत्यन

सामः
२६

ग्रहणसार्थवादुर्बलमिदं शयेन शङ्कते न च ज्ञापितेपीति अन्येतु तन्मन्त्रोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतवि-
 धिर्नास्तीति तदंतविधेः प्राप्तिरेव न नन्वत्र द्वितीयतदंतविधेर्भाव एव तया कल्पः तथा सति अणोर्न उक्तं पदे इत्य-
 र्थाच्चोदाहरे इत्यस्यासिद्धिरिति चेन्न एतैः कृतौ न्यायार्थे यत्र प्रत्ययस्य विशिष्योक्तिस्तत्रैकतत्परत्वेन प्रत्यय-
 तदंतप्रकृतेऽनन्वेवमपि रदाभ्यामित्यादौ प्रत्ययग्रहणे चापंचम्यादिति तदंतविधेरप्राप्तेश्चार्थित्या न्यायसिद्धि-
 मिति चेन्न रदाभ्यामित्यस्य प्राधान्यात्तकारविशेषणतया निषेधाप्रकृतेः अतएव चरितनित्यादौ न तत्र न-
 स्कायः स्कीनिष्ठायामित्यत्र निष्ठाते इत्यर्थवारणाया यंचम्यं तावदध्याक्षेपेण प्रत्ययग्रहणे चेति तदंतविधिमा-
 वात् तत्र चार्थित्यमिति वाच्यम् अनपेक्षीत्या तदंतविध्यभावे सिद्धे आक्षेपे मानाभावात् न च लिङ्गः-
 क्कानिष्ठयोऽपि तत्र क्कांशे प्रत्ययग्रहणे चेति निषेधान्दभाववन्निष्ठांशेऽपि तदभावात् तत्र चार्थित्यं उक्तं चो-
 निष्ठांशे तदभावेत्येतत्साहचर्यात् क्कांशेऽपि तदभाव इत्याहुः इत्याद्यनुवृत्तेरिति सनाद्येतेत्यादावुक्तं तद-
 भवात्परिभाषैकदेशोपस्थिते एव शक्यत्वेन स्वमितत्वप्रतिज्ञानमुचेत्याहुस्तत्र अंगमितियोगविधौ क-
 त्वेवंधायतत्त्वस्यावश्यकत्वात् बृहत्पस्थितेरप्युक्तत्वाच्च न शोदः नन्वेवमपि अत्र आवश्यकत्वं कार्य-

स.भ.
२७

कालेश्यानिन्यादौ कथं प्रातिपदिकत्वमत आह श्यानिनि ३२ चान्यथा सिद्धसुपलुगर्थे पूर्वप्रवृत्ता संज्ञा कदे श्रुति
कृतन्यायेनात्रातिदेशान् नहिकार्यकालेऽपदेशेनैवैकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्र मानमस्तीति स्पष्टं च दौत्र
वृहति श्लोदिष्यते चास्माभिरसुपरिष्ठात् ध्वनितं वास्यतत्वं त्वं तात्त्वार्थे इति प्रयोजनान्तरां वदेनाप्रो
कृतान्यायसिद्धमप्यर्थे प्रमाणयति हलिसर्वति हलोत् ननु क्व ह्यणभोजनन्यायेन प्रत्येकमेव किं न
आह अनंतरेति अयं भावः हलित्येकवचनैर्नैव वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् हलंताच्चेत्यत्रेवाचं प्रवृत्तिरहल
समुदायस्य सिद्धौ समूहबोधकैकशेषबोधकवहुवचनभोजनन्यायेन प्रत्येकं संज्ञायामनर्थकं स्यात् ननु वर्ण
ग्रहणे जातिग्रहणेपि लिटित्वा समुदायेपि प्राप्नोति अतः समुदाये एव प्रत्येकं यथा स्यात् केवले मा भवति
वमर्थे वहुवचनमिति चेत् तत्राह अनंतरेपि बहुवचनेन केवलव्यावृत्तावनंतरग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् अत्र
नंतरग्रहणेनैव केवलव्यावृत्तातिरिच्यमानवहुवचनं प्रकृतार्थसाधकमेव ननु केवलेपि कदाचित् न संभ
स्य दृष्टे न कथमनंतरग्रहणेन नतद्वारणमत आह तस्य विशेषणतेति अतिशक्तस्येवेति अतः केवलाजि
त्यर्हिव्यवहारोऽसहायेभेदारोयेण कृतो भाव्यतदतन्मन्यते व्यपदेशवदेकस्मिन्निति प्रकृतं नुमादय

शामः
२७

लोके सः अन्वयेत्वेचाभेदवाधादनंतरहलसमुदायवतिविशिष्टलक्षणेतिभावेनाह पदेति ननु ब्रह्मसमूह
 येव्यपदेशिवद्भावेन वांगीक्रियतेनलक्षणेति चेन्न लिडित्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन संज्ञापनेः मन्मथपेक्षया
 थिक्त्वा मात्राणां दृष्टार्थकत्वकल्पने गौरवाच्च वाक्येति पदभिन्नपदघटितसमुदायोत्रवाक्यशब्देनैव विहितं
 तेन पात्रिमाध्वउपेक्षसे किं मा मित्यादौ वा पक्षसे इत्यादेः संयोगत्वे धकाराकारस्य गुरुत्वे सुतापत्तिरिति भावः येषु
 न बहुवचनेन समूहस्य संज्ञाविधानात्तत्राह्मणभोजनन्यायावसार इति संभवेत्तत्रेक्षायदितद्वत्त्वे स्यात् प्रकृतिजा
 तास्यावामित्यनेनैकस्मिन्नपितस्य संभवादत आह अनंतरादत्युक्तेति जाताचानंतयेवातस्यैवार्थमिति भावः
 ननु पलक्षणत्वेन न तस्यार्थक्यमत आह विशेषणैति अनिवृत्तिरिति ब्रूहयः संयुज्जतिस्मिन्वाश्रयविशेषवर्तिपदार्थः
 स्यैवान्यप्रदार्थत्वांगीकारेपिविनिगमकाभावः किंच समूहस्यैव प्रकारतया वर्तिपदार्थत्वेन व्यपदेशिवद्भावेनैव
 थाव्यवहारेपि प्रकृते ससहायत्वान्न तथेति बोध्यम् ननु इत्यनेन स्यादत आह हल इति आश्रयगतवद्वत्त्वेनैव संज्ञा
 रोप्यजात्यास्येत्यस्य प्रत्याख्यानात् प्रकृते आरोपेण तत्वांगीकारेपि पुनरपि इत्यनेन स्यादत आह सोऽत्रमिति प्रकृत्यर्थक
 मिति भावः एकहलसुन अनेनोत्पत्तेः यद्वा हलौचहलश्चेति उभयोरेकशेषः प्राचीमनुरोधात् स्वमनेन हनाने

स.भ. योगत्वे फलाभावस्य — वक्ष्यमाणत्वाद्भयोरकशेषेन फलम् किंतु हलच हलच हलच हलच इत्येव न
 २८ समूहे फलाभावात्तदवयवेऽवतरती द्वयोः समूहे पर्यवस्यति न त्वेकस्मिन् अनंतरात्पुनः हलच हलच इत्येव न
 देवद्वयचनंतु व्यर्थमेव मात्रालाघवाथे वा हलावनेतरोद्भूतः एकमात्रागौरवादिति बोध्यम् चिन्त्यमानम्
 लाभावादिति ननु मउक्तामउकुमित्यत्र स्यात्पूर्वमिति संयोगादिलोपः फलमस्तेष्वन्यत्र जकारे कलिप्रत्यय
 जेति वार्तिकेन रुलादिप्रत्ययेतद्विधानादिति चेन्न मसृजोपि सिद्धं स्यात्परस्परानुवर्तमानं नैव मसृजोपि न
 नापत्तिरिति वाच्यम् नलोपविधायकेष्वमउक्ते तु न्यादौषाभावात् यद्वा नुमविधायकेष्वन्ये गतिरिति न हल
 नशेषमस्ति मसृजेः सृजति मसृजेः सकारस्य नुमादेश इत्यर्थः अस्मिन्नेव धेनुत्रेव सकारस्य निवृत्तिरिति ननु वर्ण
 प्रुत्वादिनियतुपाठकः समुचितानामिति पक्षे पीदचो घसम्पगेवेत्यंतमनूयतत्रानंतरात्पुनः किं जायते
 ब्रधानेतरे निष्पन्नितश्चिन्त्यतकाराकारोकारयोर्व्यवधानाभावात् तितउद्भूतत्वादावसंहितयानिर्देशोऽप्येव
 योः संयोगसंज्ञावारणेनानंतरादस्य सार्थक्याच्च द्रष्टव्यमिति भाष्ये तु पनसमित्युदाहृतं कलपदानुवर्तमानं
 संयोगादेर्लोपविधानेन प्रकृतेन हारणे तु सदित्यादौ तदापत्तिर्विधायिका किंचेति अयनादौ पीति न्यायस्य तु

अपे निमित्तकत्वेन सर्वत्रैवांतरंगत्वादित्यत्र चारित्यर्थोभावात् भूतपूर्वत्वमप्येति भूतपूर्वत्वमप्येति चेत्
र्थः धर्मिग्राहेकमाने मलघुत्वांशेषु पधात्वेपितदाश्रयणे मानाभावात् एतेन कुंडलित्युच्छेदीत्यादावाश्रयण-
वैलक्षण्यसम्भवादेव विशेषणत्वेन नित्यगुणापत्तिरित्यपास्तम् न चैवमपि हरिमेतीति हरीत्सु उक्तं चेत्तद्वि-
नतीत्यादाविति प्रसंग एवेति वाच्यं हलन्तेभ्य आचारक्लिपोऽनभिधानात् भौतपूर्विकलघुत्वाश्रयणपि-
निहास्केतदाश्रयणे मानाभावाच्च संधिकार्येति दिसंज्ञानुनर्त्तया तत्र टिपदानुक्तेरिति शिवम् ॥ इति शिव-
खिरितिसंग्रहे संज्ञाप्रकरणम् ॥ इको गुणविधित्वेपि मिदेर्गुण इत्यादीनामनिकि विधाने नौगुण इत्यादीनामनिय-
मार्थत्वेन च चरितार्थसंभवादाह व्याख्यानेति सामर्थ्यादिति तेन न तदविहितेभ्योर्लक्षणा बोध्यास्त्वबोध-
यम् तदादीनाम इत्यादीनां संहितपरमेवेत्यादि शब्दधिकार इति भावः इदं च गुणवृद्धिपदानुवृत्तिमुपपन्न-
अदेऽदौ च नुवृत्तिकरणे त्वार्थाधिकारेणापीदृशसिद्धिरिति बोध्यम् योजनं येति इतेः प्रत्येकमुत्तरः ३ अर्थ-
तिशेषः तस्य च विधानेऽन्वयः अतो न द्वेष्टः साधुत्वम् गुणो गुणो वृद्धिर्द्विरिति योजने नुतन्त्वेन स्यात् संप्रति यो-
रित्येति न चैवं सखीमः ति व्रतीतोऽति सखिरित्यादाव नडादिकं स्यात् प्रातिपदिकस्य कुत्रापि साक्षादुक्तं न हनाम

स.भ.
२६

वादिनिवाच्यम् साक्षादुच्चारितस्येत्यस्य गुणैरप्रापितस्येत्यत्र तात्पर्यात् इतिवार्थादिति नचैवंगणयतीत्यादौ दीर्घ-
नस्यानिवदिनितिषेधः स्यात् वृद्धेरपि दीर्घत्वादितिवाच्यम् अनुस्वारदीर्घजशित्यत्र पूर्वोत्तरसाहचर्येण न च-
हितस्यैव तस्य ग्रहणात् एष द्वौ पावितिवार्तिके पीयूषादिसाहचर्याद नतरोपादाने उभयत्र न स्यादिति सुभयोपा-
नम् एवं वृद्धौ त्वेत्यत्रापि बोध्यम् ध्वनितमिति अतएव त्कोधिकरणे वेत्यादिविहिते ते निष्ठाप्रयुक्तकार्ये-
शब्दविहितयोः सत्कार्यम् शालादौ वृद्धकार्ये पचंतीत्यादौ गुणकार्ये तत्रादिशब्दे यणो मय इति रफस्य हि न च-
पदाविहिते पि शालादीनामाकारे दीर्घचेति गुरुत्वे ह स्वपदाविहिते पि देवदत्तादिपदघटकहस्वसंयोगवि-
ति गुरुत्वं सिध्यति अपास्तमिति विधीयते इत्यध्याहारे च पुमर्गुणवृद्धी ग्रहणमेव मानमिति भावः न चैव-
मपि पुंशोर्देवस्य इत्याः नृनिःक्रियते तत्रोभयानुवृत्तिसामर्थ्यादः पेशितार्थो भविष्यतीति न द्वयस्यैव-
निवाच्यम् विधीयते इत्यस्याध्याहारेऽपि यत्र गुणपदमस्ति मिदेर्गुण इत्यादावः तो गुणा इत्यादौ च यत्रोदेऽपि-
स्ति त्वदीनाम इत्यादौ उभयत्रापि प्रवृत्तिसंपादने त्रोभयानुवृत्तेः सार्थक्यात् अचश्चेत्यत्र व्याख्यातेन नि-
पिप्रकृतेन दुष्प्रितसिद्धप्रत्याख्यानेनास्येति पंक्तिविंशतीति सूत्रभाष्योक्त्या न च मन्त्रकारेण विधीयते

लिंगस्य विधेः य विशेषणत्वे इत्यर्थः पदस्यापि प्रकारतया भावान्तरकृतेन दोष इति बोध्यम् अनुवादेऽपि तद्वति
 ति कर्मणि घञे अनूद्यमान विशेष्य विशेषणत्वे स्वस्य लिंगस्येत्यर्थः तेनेति यदोपस्थापकमकृतपरिभाषा
 इत्याजतिरिक्तपरिभाषाणामनुवादेऽपि ग्रन्थगीकारेणेत्यर्थः प्रत्ययस्येति आपीत्यस्य ककारविशेषयित्वा धीकारस्य
 लोपवाक्ये भाष्यान्तं विरुध्यत परिभाषासत्वे इति बोध्यं स्पष्टार्थमेवेति परिभाषामंगीकुर्वन्तस्तवमने विधौ
 ते इत्यध्याहारे तात्पर्यग्राहकं प्रकृतसूत्रगुणवृद्धिग्रहणमिवेत्यर्थः नक्षममविधाविनिपरिभाषा जित्यत्वबोध्यं न चित
 तनेनोदात्तस्वरितयोरित्यादौ न दोष इति वाच्यम् एवं सतितामनंगीकृत्यैव स्थाने ग्रहणेन परिभाषासामान्यस्यैव
 चानित्यत्वज्ञापनेन स्वाभीष्टस्य साधयितुमुचितत्वात् न चैवंपदोपस्थापकत्वे निर्देर्गुण इत्यादौ दोषस्य स्थानवर्धन
 निर्णयस्यैव गुणवृद्धिपदे विधेयसमप्रैकत्वग्रहस्यापि वाक्यार्थबोधात् न तरभावित्वेनालोपपरिभाषायेऽप्योद
 स्थाप्य नारद्व्याभावादित्याशङ्का ह नत्रेति वाक्यार्थबोधपर्यालोचनेऽपि विधेयत्वग्रहेऽप्रतिबंधकभाष्यवि
 शिष्टप्रथमांतपदमात्रदर्शनेन तत्त्वज्ञानं सुलभमिति भावः वृद्धिर्यस्येत्यादौ च यच्छब्दयोगस्य प्राथम्यस्यैव प्रति
 बंधकत्वबोध्यम् प्राथम्यं च प्रथमांतपदादेश्यैव तेन गुणोपलुकोऽपि त्यादौ न दोषः तेन चेच्छब्दतेऽप्येव न

स. म.

30

त्येको गुणसिद्धिः परस्त्री परशुचेत्यादौ तु प्राप्तादिपर्यालोचनं प्रतिबंधकं प्रथमायास्तत्त्वमेवेत्यर्थः न तु प्रथमा-
यामेव तत्त्वमिति तेन परशुमित्यादौ न दोष इति बोध्यम् अचश्वशेषमिति पदोपस्थापकं चेशब्दव्यापारोऽप्येवं
विधीयते इति पदाध्याहारश्च तेन हस्त इति सूत्रे यदा दीनाम इत्यादौ चेत्त्यादौ च न दोषः अन्यथा परत्वादत्वेन
स्पष्टं नोचिच्छेदेति न सिध्येत् यदा दीनामत्वमन्यस्मिन् स्यात् श्रीपञ्चमिति तत्रैव तु कस्यात् न देवदत्तमिति तादृ-
शिवोध्यम् आद्येनोक्तिकेनैकग्रन्थ इति विशेषणं तथा विशेषेण तया चेत्यर्थः आद्येन विशेषणत्वात् हं ह्येन
स्यात् अन्ये साहित्यामावादे कशेषे न स्यादिति बोध्यम् हं ह्येन प्राप्नोतीत्यत्र हं ह्यपदमेकशेषस्याप्युपलक्ष्यमा-
प्रात्वादयुक्तं घट इति न च किमन्ये उभयोरपि समीपशसंभवाद् द्विधाभावेन विप्रतिषेधसूत्रां प्रवृत्तौ वैल-
न्यात् न च आद्ये प्रधियशेषादावेरंनकाच इति येषां प्रसंग इति वाच्यम् तेन तस्यैवात्र ध्यवधि मभ्यवसावस्या-
वयवीवयविभावस्य च लोकतंत्रविरुद्धत्वात् प्रकृतसूत्रभाष्येनैकदेश्युक्तमिति बोध्यम् न तु अवयविर्गः सूत्रे
नुपादानात् आद्येन पदाकाक्षितोऽवयवीकस्तथाह आद्यतासिप्र इति तदाकाक्षित इत्यर्थः पदार्थ इति यु-
क्तिरिति तत्राद्येन पदोपस्थितिरिति सूत्रार्थेन तत्र तत्र यदुपपन्नस्य सत्त्वेन तः न्वयेन नैराकाक्ष्यमिति इति वि-
ति

30

किमिति मोक्षार्थे निनाटकितावितित्वत्तगे कुक् चकारो न कार्य इति लाघवं पदलांघवधुडादौ दोषाचारणं तत्पदे
टकारवान्केकारवांश्चेत्यर्थ इति प्रश्नः दुकिटकारवत्त्वककास्वत्वोभयसत्त्वेनोभयोरपि प्राप्यविरेधात् समावेशा
संभवेन विप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तवजादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः इदमुपलक्षणं अप्रतिपत्तेरपि तत्रोक्तप्रेष्येदृष्टान्तेन दृष्ट्या
पि प्राप्तेऽवहिरंगेण सिध्यतीत्यर्थः परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्या निश्चयेन तु नापादितम् उभयोरपि विशिष्टाये
त्वेन तन्नामावात्तशब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणे तु न मानमिति भावः तदाश्रयणे तु शुषः कः आदेश्यकः घनसंस्कृतः कः
चरस्मिच्चवावसाने वा कृषट् इत्यादौ दोषो बोध्यः यद्वा तदपि मास्तुटकावाद्यन्तयोः संज्ञे इत्येवार्थः धुडादौ च धुनिष्ठ
कूपदे इति च आद्यं स्वरूपपरं न पुंसकं धुट् भवति धकार आद्यावयव इत्यर्थः यत्र चाटस्कादावुच्चारणार्थोकारस्त
त्राद्यादेशापत्त्या एथ कूपदत्वा समवस्तत्रकर्मधारयो बोध्यः परनिपातस्तु अनित्यत्वात्प्रकरणात्पूर्वोक्तैर्जज्ञप्रगदि
पदैर्विहिते तु नानि प्रसंगः उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्र चादौ मध्ये च तवकममकौठस्येकः कौतात्कः इत्यादौ न
त्रापि जस्वाभावेन समासाभावनिर्णयेन न दोषः यत्र चादेश्यक इत्यादौ उच्चारणार्थवर्णसहितस्तत्रापि विशिष्टानुक्त्या
आदिर्भवतीत्याद्यर्थासंभवेन परेष्वधेत्यादाविव व्याख्यानेन तत्त्वस्वरूपपरत्वमेवेति न दोष इति प्रश्नाशयः पर्यायेणो

स. म.
३१

तिविशेषानुपादानेपिप्रकारतयोपस्थितस्वरूपस्यैवतत्वेत्स्यात् तथाचट्टकिआद्येतत्त्वस्ययोगपद्यासंभवेनटस्यैवपर्या।
येणतन्वापतिःसंज्ञिभेदान्नशब्दपरविप्रतिषेधइत्युनराशयःमिदचोऽन्यात्वरःमस्यश्रवणार्थत्वेनापिसार्थकसंभवादा
हनिर्देशेतिनन्वःसरसमाश्रयिःचोमध्येऽत्यश्रौकारणवेत्यऽतिप्रसंगोऽन्याप्रिञ्चेत्यतआहयस्यसमुदायसेति एतेन
तस्यैवेतिद्वितीयतच्छब्देनपरामर्शोत्प्रथमस्यप्रक्रांतत्वेवोचितम् सौत्रमितिनिर्धारणविभक्तेःसमूहवांचैकवृत्ति
त्यनेर्वक्ष्यमाणतयाऽचपदेएकशेषावशकत्वेनतस्यचसमाहारकृद्विषयःप्राप्तावहुवचनंद्विवचनेचतत्रभाष्ये
कारकेइतिसूत्रस्यवक्ष्यमाणस्यापूर्वार्थकल्पकत्वेमानाभावात् एतेनतत्रनत्रसौत्रकल्पनापेक्षयाप्रकृतनिर्देशो
नतन्वाप्यस्यसप्रमीसंकोचकत्वमेवोचितम् षष्ठीशेषेइत्यस्यापिसंकोचकल्पनेमानाभावादित्यपास्तर्मेदस्यवि
हितस्तस्यैवेतिअन्याचस्तुनपरामर्शःततःपरत्वस्यतद्व्यवत्त्वस्यैकत्रविरुद्धत्वात् न्याय्यऽर्थलिंगमप्याह॥
अतएवेतिपरग्रहणकुर्वतःसूत्रकृतोपिसमुदायभक्तत्वमेवसंमतम् अन्यस्यामिदचोऽत्यल्पत्वेववदेत् ननुत
थेवास्तुकिमेत्याजऽवयवत्वेसाधारणदूषणमितिचेत् अजनिष्ठधर्मस्यविशिष्टेऽतिदेशेनतत्कार्यापत्त्यातत्र
तत्रपरिभाषानित्यत्वप्रयुक्तं गौरवमितिगृहाण इतिभावइति तथाचवक्तुर्मूलकतइतिभावःवस्तुतस्तुङ्गरेण

पुष्पः
३१

रंति सूत्रे स्वयं वक्ष्यमाणरीत्या परशब्दस्यैवावयवकचकत्वेन पूर्वनाभेः कायस्य तत्रैवांत्पाऽजऽवधिकं परत्वेवानु-
समुदायाऽवयवो मिदिति सूत्रार्थः तदेऽनुवृत्तिप्रतिपदिकं सूत्रद्वयस्य भाष्यत्वेकदेशेषु क्तमिति बोध्यम् मंडा श्रुत्या
पर्यायशब्दः परशब्दः पंचमीप्रयोजको दिग्वाचकश्चापरः नत्वेकस्यैवोभयार्थकत्वमुक्तभाष्यात् प्रकृते च पंचमी
निर्देशादि स्वाचकत्वे निर्णयेनानुवृत्तेरवश्यत्वमिति प्रकृतं सूत्रस्य सकलग्रन्थतात्पर्यम् परशब्दं तु श्रुतपर्यायेनाध-
काभावात्तथैव वक्ष्यते तत्संलक्ष्यं भाष्यत्वेकदेशे स्वरितं च प्रणिज्ञायाः कृत्वा दुपायांतरपरमिति बोध्यम् वस्तुननु
अनुवृत्तिपरसूत्रद्वयस्य भाष्यविरोधान्मानाः भावाश्च पूर्वपरशब्दस्य नावयवत्वापेक्षितः अकारपरसूत्रस्य
वयववाचिनेत्यस्य वस्तुतस्तद्वचिनेत्यर्थः ननु तत्वेनेति श्रुतत्वात् ननु नान्दिकात्पर इति विहितस्यैव वयवत्वेनाभा-
व इति वक्ष्यते ये चोरपि हस्तमतेनावयवत्वं वक्ष्यते पूर्वनाभेरित्याहोतु यस्त्रीवाच्योऽवयवावयविभावे इति बोध्यमि-
ति सर्वमवदानम् ननु समुदायनिरूपितत्वरामत्वाभयविशिष्टावयवत्वस्यांतपदार्थत्वेन विशिष्टस्यायोस्त्वपि श्रव-
यवत्वमात्रबोधस्तु योग्यत्वाच्च त्राह फलाभावादिति तन्मध्यपतितन्यायेनैव तत्त्वसिद्धिरिति भावः विशिष्टाभिप्राये-
णाह अयोग्यत्वादिति इत्यंशः प्रवृत्तिरिति ननु विनिमयकाभावादेत्याऽचः परत्वांशस्यैवाप्रवृत्तिरस्त्विति चेन्न न

स.भ. ३३ मः विरोधादिति तुल्यन्यायान्तस्मिन्नित्यादेरपि संभवात्पदोपस्थापकस्य तत्वे स चितम् तमपुक्तिमिति येन के
 नचित्सादृशस्य केवलान्तराधिक्येन दन्तरग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षलाभे सिद्धे तद्वर्थमिति प्रश्नाशयः यथा स्यादिति
 यथा ज्ञापिते चारितार्थाभावेऽप्यः गुदित्स्त्रोयाप्रत्ययपदस्य भाव्यमानपरिभाषाज्ञापकत्वे तस्यास्य तमपुक्ति
 अनेकविधां तर्कसत्ताबोधकत्वमित्युत्तराशयः तृच्चक्रोष्टुरिति सूत्रे क्रोष्टुरिति वक्ष्यते तन्निमित्तभावः स्त्रीपुंवेच्चे
 त्यादौ तु षष्ठाः स्थाने प्रथमास्य षं चेदं स्थानिवत्सूत्रे कैयटे तुन्तात्प्रथमेत्यादिवक्ष्यमाणं प्रत्यासुप्रकृतस
 त्रप्रत्याख्याने लोकन्यायेन सिद्धिरित्यभिप्रायेण न हितत्रापि यत्र स्थानवक्षीत्यर्थोऽस्ति सूत्रारंभपूर्वविप्रा
 तिषेधार्थकस्य तज्ज्वभ्दावग्रहणस्य यथा साफल्यं तथा तत्रैव वक्ष्यते तस्मिन्निति पदार्थक इति इदं भेदं
 निश्चयं सपर्यालोच्य तत्पर्यालोचने तु यथार्थं स्यावक्ष्यति स्वतंत्रस्येति अनुकरणस्येति शब्दयान्तरादस्य
 तत्त्वं तत्र तत्र तथार्थं तत्तद्रूपेण शक्तिग्राहकानपेक्षितं वा इत्यत्रैवेति प्रत्यनतस्मान्पदार्थक इति एवमर्थः को
 धनोपतिर्नस्ते उपस्थित्या तस्यैव प्रकृत्यर्थत्वनिर्णय इति भावः समानेति इदं च न फलं पदोपस्थापकत्वे किं च न
 निवोधम् पुनस्तस्यैव त्वर्थे पुनरास्तद्विशेषे वा इति शब्दाभावे स प्रम्प उपस्थितत्वेन प्रकृतेस्तदर्थकत्वमेव गृह्यते

अतस्तस्य तदर्थपरत्वे तात्पर्यग्राहक इति एतेन शब्दपरस्यार्थपरत्वमित्यस्य शब्दतात्पर्येणोच्चाहितसाधनस्य तात्पर्यकत्वमित्यर्थः तत्रापि सूत्रे एकशब्दे चारणाविलेखनात्पर्यभेदाः समवादिनिमित्तयोरस्य दिशि च चारण इति भ्रमस्तु न कार्यप्रत्ययलोपप्रत्ययलक्षणविषयतासंवाधादतदशक्तत्वेनियमुपतिष्ठति वस्तुनस्तु प्रमाणार्थकत्वेपलाभात्समानार्थकत्वेपिन द्यतिः जनपदोद्विग्नत्वाच्च योपपत्तिरिति तस्मात्संभवेनैवाध्यात्मनोदोषः बोद्धमिति अयंभावः साधीप्यौवाचयैककालिकदेशिकं चेति द्विविधम् तत्र संसृष्टं दुर्बलस्थितं च मेवेति सूत्रे यो गपद्यासंभवेन द्वयोरप्यसंभवेप्येकवद्वैविषयतया येन सामान्योपपत्तिसंभवः यद्यपि केचैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इति भिन्नकालिकयोरपि कालिकं यौवाचयैर्मस्ति तथापि शास्त्रेणैव तदुक्तं यथा प्रमाणं निमित्तककार्याणां प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमपि कालिकं तत्परत्वं साध्यं प्रवृत्तप्रतीतिरूपं पञ्चवाच्यं इति स्पष्टं चेदसं हितासंज्ञासूत्रे माय्यैक्यदोषोत्पेक्षकं कर्मणोरिति प्रत्ययलोपप्रत्ययलक्षणमित्यत्राप्येवं तत्रैव सप्रतीतिरिति न हितस्य ततः परस्वकार्ये न स्यादिति बोध्यम् निर्दिष्टप्रदमिति उत्तरसूत्रे एव निर्दिष्टादिनिकर्तव्यमिति भावः सूत्रादहाध्याहृतोपश्लिष्टस्येत्यस्येवानुवृत्त्याविपरिणामः अधिकाराश्चेति तदधिकारत्रयम् संज्ञासूत्रं चेति एवमिति

स. ३४

३४

नेति प्रत्याख्यानभाष्येण वहिर्भूतानामधिककालव्यवाये प्रवृत्तेरनिवृत्तानुमानेनेत्यर्थः अनडादीति आदिना
पदात्परस्य युष्मदाद्यादेशादेयः छंदसीति एतेन परत्र व्यवहितार्थत्वं व्युदस्यति अलोन्त्यस्य स्थाने विधीयमानं
ति अलोन्त्यस्येत्पुनेन तस्यावयवषष्ठीत्वकल्पनात्कथमिदं तस्मात्पूर्वसूत्रे षष्ठी पदस्य संभावितस्य नयोग
कस्य सत्त्वात् त्रापितस्यैवानुवृत्त्या फलतीदं को भवतीत्याशंक्याह विधीयेति परिभाषाणां विशेष्यसत्त्वेनैव
प्रवृत्तिरित्येतद्वन्नभ्यसाह अलसमुदायेति षष्ठीसमासनात्वाच्चकसमुदायेत्यर्थः नन्वस्यमिति भिन्निवेशकस्य
पास्यस्यनेति परत्वं विशिष्टस्य स्थाने इत्यर्थः विहितविशेषणत्वादिति यद्यपि विहितपदस्य धातोरपेक्षमुपपत्ते
ये परादिस्थाप्य धातार इति सैत्रासूत्रे उद्योने उक्तं न तथापि तत्र परेणो विहित इत्यत्रादुपलक्षणपरत्वेन प्रवृत्तिरिति
त्रस्य मुख्यविशेषणत्वे प्रवृत्तिरिति न विरोधः इति प्रसङ्गे विवृति संग्रहे परिसंख्यप्रकरणम् ३४ अत्र चिह्नितार्थ
अपि वक्ष्यते ननु तदुत्पूर्वेणापि संहिताया उक्तत्वात् इति आनयेति प्रयोगेनापत्तिरेकपदेन चित्यन्तेन प्रकरणेन गद्यः
तस्याः सत्त्वात् संहितायामिष्यस्य प्रसीत्वेन विषय इति पुनरुक्तं चान्न अहं अर्थेति विषयभूतेति च अविधिः ३४
यमाणि विषयसंप्रस्यत्वात्सुटीकारणाय समानाधिकरणं सत्संप्रस्यत इत्यमिति भावः विषयशब्दे जटह्निगपरि

निष्ठितनस्वागवस्ययननेधुम्वोचकंशब्दस्वरूपमित्यर्थः एतेनेति सुखा जेतिपक्षेयवासंस्वसंभोगपरत्वे
धातुस्थानेनुरातेमइत्यस्याप्रवर्तनेनित्यर्थः व्यक्तिपक्षे साह स्थाननइति अन्यानपक्षेस्वप्रयुक्तत्वं यथाप्रवर्तनं कर्तयेत्
रवाधकत्वेनेवहितस्य प्रावत्यंवाच्यम् तथासतितत्त्वमुपेत्येतिभावः नचेनेतिस्थानेऽनेकांतत्वं नैकशोप्राप्य
नेकाधमित्यस्यविषयोऽत आह सप्रम्येतेतिअनेचिचचेदमेओडसूत्राद्यावितिपाठः तत्रहि संधेयोरपुनरेव
शइतिपक्षेपुतादिष्वज्जिघ्रितिवार्तिकं अनचिचअचउत्तरस्ययरोद्धेमवतइतिद्विवचनंनप्राप्तातीत्युक्तम्
दिनाहयवाट्सूत्रं तत्राप्ययोगवाहानामविशेषेणपाठपक्षेपंचफलीमध्येद्वित्वरूपफलेभेदानांवासादुरा
इत्यत्रानचिचअचः परस्ययरोद्धेमवतइतिद्वित्वंसिद्धंभवतीत्युक्तम् प्रकृतसंज्ञेपिपणोमरिविवदतामार्तिक
कृतार्थादंध्वनितमितिआचख्युः ननुशाकल्पमतेद्वित्वनिषेधादरूपद्वयमिदोवापदानुवृत्तिर्नैवत्यनेओह शा
कल्पेतिपवंचतन्मतेऽभावघटिनस्यसाधुत्वेपिअन्यमनेनस्यादःतोऽनुवृत्तिरितिभावः अन्यत्वनुवृत्तिमः
घवादाहेत्यवतारयेति प्रसपति अचः परस्मिन्नितिस्त्रशेषउद्योतेनुपपुंदासपक्षोपिसमर्थितः स्थानेद्वित्वपक्षे
रूपभेदइतिखंडनकाराद्युक्तिंखंडयति इदमिति आश्रमिकवर्णद्वित्वमित्यर्थः पदइतिआदिनापणोमयोख्यः शा

स.म. इति नष्टेति बहुव्रीहिस्य न्यत्र वीति अत्र यथाह स्वानपुंके इति सूत्रस्य भाष्यविरोधो न तथा न ज्ञेयोद्योते स ए
 ३५ मस्या निवदा अनलित्यस्य पर्युदासने स्यात्पुंभिन्ना अप्रविधिवित्यर्थव्यूहो रक्तेनेत्यादौ दोषः विशेषणं सु
 द्वाभिरित्यादौ ह्रस्वान्तनिदेशेनैसां दिव्यावृत्त्या चरितार्थे प्रकृतसूत्रे प्रतिषेध इति भाष्याऽसंगतिस्तान् आह ननु यो न स
 नीतिनत्वरूपं तु प्रकृतसूत्रस्य भाष्यप्रदीयेद्योतेषु स्पष्टं तस्मिन् फलानुरोधे आद्या घवाच्च पर्युदासोऽनं भाष्ये तु फ
 लितार्थकश्चनपर अतएव शास्त्रीये कार्ये एव तत्प्रवृत्तिः तथा च तत्स्वतन्त्रेऽप्यस्यार्थः पर्यवर्तिनः न स्यात्तन्निधमे
 तेन स्यान्निता च दृष्टिकः अनलमात्रवृत्तिरलमात्रावृत्तिर्धर्माऽद्यदित्यत्र यो धर्मस्तदा प्रवेतद्विदुः स एव शास्त्रीया
 अये च विज्ञौ कर्तव्ये स्यान्निवर्धवतीति सूत्रोक्तिरित्यावृत्तमेव ददम वृत्तसूत्रे तादावतिप्रवेदस्य योऽनं
 र्मविशेषणं अत्र मानंतु भो भगो इति सूत्रस्य भाष्यं अप्रदीदित्यत्रेकाः सूत्रे न स्यान्निता तस्य चोऽप्रवेदपि
 तात अनलवृत्तिरिति तदऽनिदेशो भवत्येव प्रवृत्तिर्दीप्यत्राऽनियमदेमानाभावेन प्रवृत्तस्य स्य पर्यवर्ति
 भाष्यत्वेनात्राप्यस्थितेऽप्यस्थितावऽप्यऽभिन्नस्य इति अभिन्नस्य च इति अप्रदीदित्वेन स्यान्निता प्रवृत्तव
 अत्र चात्र त्रयमात्रं सूत्रं सूत्रं शास्त्रीयादावपि प्रोक्तारस्य श्रोतृत्वेन स्यात्तावद्विदुः सूत्रस्य तादावतिप्रवेदपि

नेतृकार्यकोलपदेऽस्वादित्यादिदेशोऽन्तेऽद्योपः द्विर्वचनत्वादिदेशोऽप्रत्ययः पूर्वगमायेत्यादावेकाग्र्ये
शब्दश्चेतिउच्चेनसतिमुच्चादिदेशः अतिस्वदुः निष्कोशाविमित्यत्राकारेकाग्र्येऽन्त्ययत्वेनापत्त्यादिवाच्यं
गोस्त्रिंशोपिनिहस्वविधौप्रतिलक्ष्यवाक्यभेदात्प्रतिप्रसूतविधायकविषयः इतिमिषिटावादिष्ययत्वेऽनुत्तरेभवे
नाचक्षुःलोत्पत्त्यनयोरनुपस्थितेऽपस्थितावप्युक्तिरित्येतेनापत्त्यादेरभिप्रेतः अतएवहलशोभेऽत्रदीर्घ
ह्रस्वाद्याप्यग्रहणेऽदीर्घइतिवार्तिकंचसंगच्छेते आकारादिप्रत्ययभेदादिसंज्ञायामत्राकारसमुपिचेतिदीर्घविधा
वक्ष्येनस्थानित्वात्तस्यचाच्छब्देपिसत्त्वादनलुप्तित्वं तपरंस्वल्पमुत्तपारबोधइत्यर्थइति
आपइतिस्मादऽतोऽप्यग्रहणे दीर्घइतिवक्तव्यमित्यत्रत्वंभ्रम्यसंगच्छेते एतेनअधिशेषणेऽपिनेपुंसकत्वे
जंतःस्थानिवशादेरेतिस्वभाष्यविरोधः तथाहि आधेयानिस्वदाया मऽतिस्वदुभ्यइत्यत्रयेऽत्रदीर्घइतिदेश
त्वेषुसत्सुपसर्जनह्रस्वमाशंक्यवहिरंगासिद्धत्वात्समाहितम् त्वद्रीत्यात्वकारादित्वात् स्त्रीप्रत्ययत्वादिदेश
एवनेति द्वितीयतुआधयेर्चिकीर्षवेकंभकारेभ्यइत्यत्रसन्ध्यातपरिभाषयाऽव्ययसंज्ञाप्रतिता त्वद्रीत्यात्
त्वाऽनतिदेशात्पिरेवनेति तृतीयेऽप्यग्रहणेऽदीर्घइतिवार्तिकेऽदीर्घइत्युक्तम् तद्विस्तरात्तत्रसंलोपा

र्धस्यासिद्धत्वात्पंचमीसमाप्तेनस्थानिवत्वाच्च नत्वेवमप्यपश्योधावनमृगइत्यस्योसियोसत्वेऽलेगणेपूर्वरूपेचुद्ध
 तेतिइतिइतिइतिनिघातःस्यात्सकाररुतितिइतिइत्यस्यत्वन्मतेरेकेधितिरेइतिइतिइतिप्रथमेप्रथमेहासंभवेनपुनरुक्तं
 परत्वादितिचेन्नरुत्वस्यासिद्धत्वेनरेफएवमध्यगमादृश्यवुध्यातिइतिइतिइतिअग्रीइत्यत्रासुतेप्रथमेप्रथमेप्रथमे
 पुनःप्रवृत्त्याऽग्रेप्ररोहसंभवात् एवमनृणेडित्यादेर्हलआदिलोपविषयत्वेनतत्वेपिसुत्वेऽदिनापिसुत्वे
 नितेविस्थानिवत्त्वंप्रवर्ततएवेतिबोध्यमितिदिक्करामाभिःरामाभ्यःइतिइतिइतिअन्वेचत्वयोस्तथात्वादितिदेश
 एसंअशदिश्चस्यादतोहितीयधर्मविशेषणंअत्रचमानमाऽकारप्रश्लेषणआपग्रहणेगार्थेदिवर्तिकप्र
 त्याख्यानपरंभाष्यंचअन्यथास्वादरिवात्वयोरप्यऽतिदेशःप्राप्नोत्येवेतिनदऽसंगतिःस्यैवअतिवृत्तिरिति
 वाक्तौत्वापत्वेदत्वयोरतिदेशोनस्यादत्तसन्मात्रमित्युक्तम्अत्रमानंपूर्वोक्तंभाष्यमुन्नेयम्प्रदीप्येतेषाम्भाष्यादि
 त्वातिदेशःस्यादऽत्तसन्तीयधर्मविशेषणम्अत्रमानंविधिग्रहणंभाष्यंचप्रदीप्येत्यत्रैवतथाविशेषादधा
 तुकत्वाश्रयत्वादिइतिविद्येतिदेशःस्यादऽत्तसद्दृष्टीत्यादिनाविधिर्विशेषितःअत्रमानंभाष्यप्रयोगादिद्वया
 थायथमृत्वमस्योदिष्यतेचैदंयथाध्यायनमअत्रेदमवधेयमलस्यत्यधिकृत्यविहितेषुतिवादिषुलक्रावृ

संभ

३७

निलिङ्त्वादेशनिदेशोभवत्येवञ्चारणार्थत्वेपिलत्वस्यानलवृत्तिरित्यादिवादेऽनन्तरं द्वित्वमिदं प्रवृत्ति-
कक्षायस्येतिलोपसिद्धिश्चैक इत्यत्र वर्णनिर्देशस्येव सिद्धान्तात् अतएव किं निलिङ्गित्वा यमा माने ॥ ३८ ॥
भ्यासलोपोक्तस्यैव न चैवं वर्णनिर्देशत्वः लिङ्गित्वात्मास्थितिकेकादेशोनेति ऽस्यैक इति सूत्रस्य भाष्ये वाध-
इति वाच्यम् विशिष्टनिर्देशोपि ऽस्मात्स्यैवोद्देश्यता बोधविषयत्वेन तस्य चालमात्रवृत्तिर्वा दनिर्देशोऽप्येव न का-
देशः प्राप्नोति स्थितिभूत इति अपदेशिवद्भावसिद्धिर्द्विदं स्पष्टप्रतियोग्यं उक्तं स्पष्टं चेदमं बोधयति अतएव
रेफेति अत्रार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः एवमेवाग्रे पुनः पूर्वतिलक्ष्यलक्षणस्येति नात्र संज्ञाविषयतरेषां स्थिति-
भावेन हि रक्तधातुत्वम् पूर्वभागतत्वात्समाजग्रस्तम् तथा ज्ञानेति चोपपत्त्यादेशभावज्ञाने इत्यर्थ इत्याहुः पर-
न्वत्राशास्त्रीयानिदेशो भवति अन्येतु तस्यानापत्तेः किं कन्यायेनालं चोपपत्त्यादेशभावज्ञाने इत्यर्थ इत्याहुः पर-
एवं ह्यभ्यासस्यैव कुतो नातिदिष्टमिति कैयटेनोक्तत्वाच्चेति नन्वेतत्स्वयादेनेज्जकथमुक्तमिति चेत्तत्रैव चमीसं-
मासानं गीकारकत्वेन सलमतेन तत्सत्त्वात् भविष्यतीत्याद्यसिद्धान्त इति सिद्धत्वं प्रविधौ नतिनेनाप्यस्य सिद्धि-
न्युक्तमाह प्रदीप्यति अन्यथा न ल्यपीति लिङ्गाद्ऽशास्त्रीयस्य किं त्वस्यैवैव नित्यस्याप्यनिदेशः स्यादिति भा-

वं अतएव प्रययेतीत्युक्तम् वंमविवेति यन्निमित्तेति प्रत्यासत्तिफलं हानुं कप्र जेत्यस्य संगः ननु वलादित्यस्य प्र
 पिसत्वात्त्यादेव निषेधोऽतः प्रत्यासत्त्याप्रतिपादयति न हीति स्यात्पल्लिनिशान्तेनोऽतदसाधारणो धर्मश्च
 नतस्य भावे इत्यर्थः असाधारणं तुक्तिरेकस्यानिवृत्तिपूर्वग्रंथविरोधात् सुधीमनुरोधेनेत्येके द्वितीयार्थो भिन्न
 येनेत्येव वस्तुतस्तु शब्दमइति वक्ष्यमाणत्वेन न द्विरोधाभावात् समानफलं क्त्वाच्च युक्तैव सेतवो चाम अतएव प्र
 कृतसूत्रेऽद्योते यत्र शास्त्रे विशेषणतया विरोधतया वा आदेशस्य स्थानिभूतो योऽलतस्यानसंश्रद्धी च योलतम
 न्यात्रवृत्तिधर्माश्रयणं तत्र विधौ निषेध इत्युक्तिः संगच्छते न हितत्र द्वितीयार्थो भिन्नायकतावत्केशवो गेवोति इत्य
 तस्य बोधमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः अतएवेति अन्यथा तेन दीर्घरत्नेष्वप्यन्यथादिति नुमन्नाश्रयतवो धर्म
 कार्यमनेनेति अथात्राप्यस्यार्थः आदेशः स्थानिवद्भवति सादृश्यं कार्यभाक्त्वेन कार्यभाक्त्वं प्रकृतित्वमिति
 त्वतोभयरूपं पूर्वपक्षे तु तज्जिह्वयवहारवत्त्वेन सादृश्यमिति न चोत्पपक्षेभाम राम स्येत्यादावतिदेशेन दीर्घः
 स्यात् तथातिस्मिन्त्यादौ च आदेशादि स्यादुपदेशः प्रवृत्तेः सुपत्नपत्तादित्वं आसपरत्वं त्वरूपनिमित्तकस्य
 प्रयुक्तत्वेन तन्निमित्तानि प्रिक्तनिमित्तत्वादिदेशस्येति वाच्यम् यद्यन्निमित्तैककल्पप्रयुक्तादुपदेशस्याप्रवृत्तिसा

स.भ.

३५

सतस्य निमित्तस्य प्रवृत्तिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वे एवातिदेशप्रवृत्तेः स्वभावसिद्धत्वात् अतएवेति अत्रैवेति पाठः उक्तेरिति पं
चम्यन्तस्याग्रेसत्वात् शास्त्रीयमेवेति न त्वंच शास्त्रबोधनापर्याप्तधिकरणत्वं त्रित्वादेरिति देशाय विधेयं ते नो।
क्तम् दुर्लभमिति न चारानिमित्तकालने सुलभेति वाच्यम् प्रत्यासत्त्या सर्वनामस्थाननिमित्तिकायाः श्रद्धायाणां
नुस्विधौ न च कार्यकाले अग्री इत्यत्रैव यथोद्देशेऽपि वा औ इत्यत्र पूर्वोक्तवत्त्वेनाण त्वंपरादिवत्त्वेन सर्वनामस्थानत्वे।
न पुनः संज्ञाप्रवृत्त्या न निमित्तिकापि सुलभैव सेति वाच्यम् एवमपि अणविधानावधित्वस्य श्रेयसि सत्त्वेन प्रायस
मित्यत्र न्यायं विना दुर्लभत्वात् नवानुमानिकेन स्थानिवत्त्वेन तद्व्यामः श्रे इत्यस्याप्यऽर्थवत्त्वेन तस्य स्थानि धर्मत्वाभा
वादिति दिक् परिच्छिन्नेति प्रातिस्विकरूपेण वेयितं परिमाणमानुपूर्वी विज्ञेयस्योपस्यार्थस्य तदधिके त्वर्थः तदेऽभा
वादिति ननु गंगाप्रविष्टनदीदृष्टान्तं सिद्धत्वेनाकोपितनिषेधज्ञापिते नयने अतिन्यायेनाक्तपरिमाणान्नात्मादि।
शब्दानां सश्रमके साकचके यथा प्रवृत्तिस्तथा पृष्ठे दृष्टान्तसिद्धेन प्राग्दीर्घादिति ज्ञापिते नानेनापि तिङ्त्वादि।
देशः कुतोनेति चेन्न वैषम्यात् अक्तपरिमाणानामधिके प्रवृत्तिमंतराकोपित्यादेर्न सार्थकं प्राग्दीर्घादित्यस्य
बोधकत्वाद्यतिदेशेन सार्थकमिति नन्वेवमंगसंज्ञाचाप्यऽक्तपरिमाणानामित्यंगसंज्ञासूत्रस्य भाष्यादंगसंज्ञा

कपरिमाणनिरुक्तयाऽनतिदेशप्रायसाविति पूर्वभाष्यविरुद्धोक्तं । तथा ज्ञातवद्वकत्वा नतिदेशादित्यं भाष्यं
 विरुध्यते तथा प्राग्दीव्यतोऽणितिसत्रे उक्तपरिभाषां ज्ञापयित्वा तेनैव पदसिद्धेयचर्चित्याकृत्या निधत्तुं न
 मेकदेशविरुक्तोपसंख्यानं चोदितं तन्न कर्तव्यमिति भाष्यकै यदादिकमपि विरुद्धोतेति चेन्न प्रायसाविति भाष्य
 णाद्यस्यैकदेशपुक्तत्वात् पूर्वोत्तरित्यपरिभाषया पूर्वमेव स्वरप्रवृत्त्यादितोपस्थापितत्वात् तस्य न्यत्वाच्च निप्रकृतं ।
 सूत्रे भाष्ये एवं प्रत्याख्यातस्य दूषितत्वे दंतनीयस्यापितत्वात् अक्तपरिमाणे उक्तन्यायाऽप्रवृत्त्यासाधारणफल
 लुसजुषमाचेषे स जृह्यत्ररुत्वाभावः आनुमानिकलुसजुषोऽप्यर्थवत्त्वेन सजुष्टस्य स्यात्ति धर्मत्वाभावादि ।
 त्याहुः इदुदुषधेभ्यो णिचतुपरमनमिहितोऽनैरिति दिक् तंडुलेति सतितत्वनलोपः स्यात् ननु नादृशविधेर्न
 स इत्यत आह आदिविति तेन स्मिन्नंतसंग्रहः अत्र हि सर्वस्मिन्नशय इत्यत्रालुकिनलोपेऽपि संज्ञाविधौ तस्या
 सिद्धत्वेन संयोगे गुरुसंज्ञायाः स्मिनीकारस्य मुते नोच्चारणस्य सार्थक्यमिति प्रत्ययां तत्वे प्रीतिरुते पूर्वसंवर्णे
 आसित्यादौ आदिब्रूत्वेन प्रत्ययत्वं ततः आनुमानिके आनादौ स्यात्ति वत्त्वेन प्रत्ययत्वं तदंतत्त्वऽर्थसंज्ञात्र प्रस्ता
 मिति बोध्यम् विप्रिच्छातिदेशस्तु न अशाल्सीयत्वात् त्वोपनिषि एवमऽचिनवमित्यादौ पित्वाऽपि देशेऽपि डित्वा

स. भ. पत्तिरिति बोध्यम् स्थानिवत्वेनैवेति निष्ठात्वस्याक्तपट्टिमाणनिष्ठतया च पुच्छदृष्टानसिद्धेनासिद्धेरिति मात्रः न च
 ३५ निष्ठायामित्यस्मिन्निष्ठायादृतिः फलं किन्तु कृत्वेन सादृश्यग्रहणेति उं न व्यावृत्तिरेवेति कथं ज्ञापकतेमिवाच्यम् ।
 नन्वात्र फलकत्वे कृतीत्येव बक्तव्यत्वात् प्रसज्येति अस्य बीजमाख्यातशेखरतो वसेयम् लेख्यानुसारेण निर्वचम् ।
 शादिसूत्रेऽच्चेद्विपर्युदासो ज्ञापक इति वाच्यम् अभूततद्भावे प्रवर्तनेन सार्थक्यात् तर्ह्यः अनेदेव वक्तुं युक्तं गौरवा
 त नन्विदुपधेति सूत्रेऽप्रत्ययपर्युदासो ज्ञापकः न हि प्रत्ययावयवत्वस्यातिवृत्त्या ह्यारकत्रिसर्गः स्तीति न च भिसि
 एकदेशविहृतन्यायेन अक्तपरिमाणत्वात् नापितस्या नापन्नेति लौकिकेन प्रकृतसूत्रीयोद्योतोक्तरीत्या विभक्ति
 त्वस्यैव प्रत्ययत्वस्यापि संस्समित्येतद्विषयत्वाविशेषात् न च तदः विषयः प्रत्ययावयवत्वमेवानिदिश्यतां तथा स
 नितथैव फलानासिद्ध्या ज्ञापकानुपयोगादिति चेन्न उक्तार्थो ज्ञाप्यतामसमर्थसमासो वेति संदेहे लक्ष्यस्यैवानु
 सर्तव्यत्वादिभिर्भावः अशस्त्रीयेति प्रत्ययान्तत्वे त्वर्थे चानिरिति सिद्धार्थको ग्रहणज्ञापितसंभावितप्रत्ययत्वादि
 कलादाय उपपत्तिप्रकृतेतदनां अयणेपियथेष्टं सिध्यतीत्याशयेनाह यमिति अन्यथेति मात्रनिवेशेन
 भोभगो इति भाष्ययोजनैव तत्फलबोध्यम् अलव्यवहारेति न चात्र पक्षः शितीत्यत्र कर्मधारयेतद्वदिच्छि
 ३६

न स्यादिति वाच्यम् असत्यपि तत्रेपि शक्योऽव्यवहिते परोऽत्यर्थेन शक्योऽतस्य लोप इत्यस्य स्थानिवत्वाच्च तत्परे न
 एषादौ त्वेकारादिनाऽव्यवधा नेनेष्टसिद्धावाधकाभावात् अत्र यद्वा आदेव इति सूत्रस्य स्यात्पि शप शिभ्यवती
 तिभ्योऽप्यस्य श्वऽव्यवधात्संज्ञकश्च शकार इत्यर्थो बोध्यः आदेव इति सूत्रस्य शोखरस्तु उपाध्यायानुरोधो नन्वे
 वंदेवश्चोऽइत्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्वाद्धल आदिलोपः स्यात् तथा विमल दि वीत्यादौ शलोपस्येन त्वाद्धलिलो
 पः स्यात् प्राचीनमतेन नुवन्धमात्रवृत्तिधर्मवद्वेष्टकेऽनन्वविधाविति निषेधो न प्रवर्तते ज्ञापकसाक्षात्प्राप्ति
 नदोष इति चेन्न ममापि हल आदिसूत्रादिषु आवादिग्रहणेनाऽनुबंधमात्रवृत्तिधर्मप्रयुक्तं कार्यमनुबंधादेवेने
 त्यर्थज्ञापनेनादोष इत्याशयात् अन्येनूक्तज्ञापकेन क्वचिदव्यवहारोपीति शब्देन ज्ञाप्यते स एषानुसासुञ्च व्यवस्था
 एवं ह्युत्तरग्रंथ विरोधः प्राचीनमतात्किं लाघवमिति चेत् शृणु प्राचादिनानुवन्धेति अनुबंधकार्येति लाघवमनु
 बंधकार्येति च विविधप्रवृत्तिमिति वाच्यमत्र योजायनीया मया तत्तदपीति ननु भाष्यस्य शेषपूरणेन त्रास्याने
 किं मानमत आह अत्र निति अन्यथा आदेशेन त्कार्यमप्राप्य तत्परिहारयत्न विचारोऽसंगतः स्यात् ममावेदो
 काले सूत्रे कृतत्वोद्गीर्णमिति निमित्तभावः अचः पर अच एषि इदं च प्रकृतसूत्रे माष्यस्य एषु नागलोपीति सूत्रभा

स.भ.

४०

स्यन्त्रेकदेशुक्तिरिति तत्रैवोद्योते स्पष्टम् मास्यतीति इन्द्रपद्येभ्योणिचोऽनभिधानंतुल्येवेति गोचरीति सूत्र
स्थाचोतरीत्या इदं सामान्येन णिजऽत्रनेति प्रदीपरित्यानुभवेन माचष्टेभावयतीति बोध्यम् यलोपोन स्यादिति य
लोपे निषेधस्तुलोपाच्चादेश एवेति बोध्यम् दीर्घनस्थानिवत्त्वमिति दीर्घविधौ निषेधस्तुलोपाच्चादेश एवेति भा
वः पूर्वविधि शब्द इति सूत्रघटकविधि शब्द इत्यर्थः संवन्धसामान्येति कर्मप्रत्ययांतस्य तेनैव तेन तत्तु भूवांत क
र्तृष्वंतेन तदभ्युपगमेन पूर्वस्या व्यावृत्तिप्रसंगः कर्मवस्तुनतन्तं भवः भावं प्रतीति न हित्वरणे भावः कर्मक
त्वात् वस्तुस्याने इत्यस्य तु न प्रवृत्तिः एकार्थीभावापन्नत्वात् वस्तुनतस्य गुणानामिति न्यायाच्चेति भावः कस्मि
न्विहिद्येयस्याभावादिति न च यस्येति लोपस्तथास्य संचेदंतत्रैव प्रदीपोद्योतयोरिति वाच्यम् कर्तिकर्मनेक
तोत्पत्तिस्थानिवत्त्वेन प्राप्नोति गुणादिवारणाय न तु मतेति सूत्रे वाध्य सामान्यचिंता वश्यभावेन चः परस्मिन्निष्प
स्यापि निषिध्यत आनुकितुनसः प्रत्यये परतः पूर्वकार्याभावात् वार्तिकोदाहरणस्य तद्रीत्येव दत्तस्य त्वात् निय
मकत्वमिति भाव्यमतेपि निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तस्या आवश्यकत्वाच्च विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेपि प्र
विष्टादिपरित्यागेनानुक्रम्येन धावतो भगवतो आनुक एवाभिप्रायविषयत्वात् एवं स्थिते चिन्त्यमिति कुर्वते

रामः

४०

माभ्याः इतएवारुचेराह प्रकृतसूत्रेपीति सोपीति ननु कर्तृषष्ठान्तपूर्वशब्देन भावार्थकविधि शब्देन समासे पूर्वत्वं
 स्वविधानोक्तकालिकस्य चाश्रयणे संज्ञायाम् भाविपूर्वत्वस्याप्यभावान्नत्र कर्तृत्वे न स्यादिति संबन्धसामान्ये स
 कृपासमासो विज्ञायते इति षडिकादेरपि सिद्धिरिति प्रदीपोक्तरीत्या सर्वेष्टसिद्धिमास्तु तत्रादि भाष्ये च यथास्युतमेव
 स्तिन्नित्येव न्न येनाश्रीयमाणायामपि प्रवृत्तौ अतिदेशज्ञापना यद्वितीयस्याप्यशक्यत्वात्स्य एवं चेदमुत्रैव भाष्यम् ।
 दीपोद्योतेषु ध्वनितं चेदं विधिग्रहणस्वाश्रयनिरासार्थमिति प्रदीपप्रतीके एवाप्यर्थ इति वदता उद्योतेऽप्यप्यन
 रेण तत्साधने तु मास्तु तत्रादिः ध्वनितं चेदं केचिदिति वदता तत्रैवोद्योते इदनुचिन्त्यम् असु कर्मसाधनेष्वपि
 ऐनेयेयि संनियोगेति परिभाषया पूर्वसंबन्धिनो निवृत्तिविधयेति न दोषः परिभाषायामतिदेशप्रवृत्तिस्तु वेतस्वा
 न्नित्यत्रैकदेशविहृतन्यायेन कृत्वा भावायावश्यकं अपरविधावित्यादिभिरप्यन्विकदेशशुक्तिरेतत्तु मेवैवाकारणे
 न्यायादेशोपपत्तेश्च न स्यतत्वमिति यत्त्रयं चमो समासेनातिदेशप्रसक्तिमाशङ्क्य समाहितं मुद्योते ऐजविधानसा
 मर्थ्यान्भवन्ति स्थानिवत्त्वमिति यदिति तस्यायं भावः सति स्थानिवत्त्वपदान्तयकारणसंभवेन विधिवैयर्थ्यान् ऐजवि
 धिप्रवृत्तिरिति एतेनातिदेशोपपत्तौ येन तत्पर्यवर्धकशोखादुत्तरत्रचारितार्थादिदमसंगतमिति यदुपपत्तिरिति

म. स. दृष्टं समं नयं तन्निधितान्येति इदं च फलकथनम् ननु ज्ञाप्य शरीरम् अन्यत्र धातुग्रहणे इत्यादिव दिति त्रिधा प्र
 ४१ विसर्गोदिसिद्धिरिति अन्यथा रूचे कृते एकदेशविकृतन्यायाः प्रवृत्त्याः पदत्वा द्विसर्गो न स्यात् कार्यकालमाश्रित्य
 अन्यत्र नृणामेव रूचासिद्धौ पदशं प्रत्यासिद्धमिष्टम् स्पष्टं चेदमिति प्रकृतसूत्रेण भावसाधनत्वमात्रं तत्प्रकृतं फ
 लं ननु वेतस्त्वानित्यत्र रूः प्राप्नोति यथोद्देशः न वर्ति विभक्त्या स्वादिष्विति वा श्वा एते प्रवृत्तस्य पदत्वं स्पष्टं केदेशविकृ
 तन्यायेन संते सत्त्वात् कार्यकालपक्षेऽप्युक्तन्यायेन तदादित्वमिति दिश्योपदेशोऽयं न संते तत्त्वमिति तत्र कर्तव्येऽस्य
 निवर्तनुनाऽनेन निषेधात् अनेन साक्षात्पर्यावास्तवोपात्तप्रतिवन्धकं तत्रापि कंच प्रतिषिध्यते स्यात्तिवन्ध
 तत्र च साक्षात्प्रतिवन्धकं एषोयन्निति साक्षात्प्रापकं कानि संतेति परंपर्याप्रतिवन्धकं देहासाधकप्रतिवन्धकान् प्रति
 वन्धकप्रवर्तनाद्वा आद्ये वेतस्त्वानित्यत्र पदसंज्ञाप्रतिवन्धकः सिद्धान्ते तु एतदराहरणं मृग्यम् द्वितीये रूचौ चित्यत्र प्रा
 कृतिभाषप्रवर्तनात् परंपर्याप्रापकप्रतिवन्धप्रतिवन्धकत्वात् यथा सिद्धान्ते वेतस्त्वानित्यत्र मुत्तुरुपप्रतिवन्धकस्य
 सान्ते प्रतिवन्धादुत्प्रापकत्वमिति देशस्य न चैव षडिकासिद्धिः लोपविधानादिति पंचमेतच्चोद्योतस्य मृग्यं अन्यत्र
 नुरुत्वापादकं भसंज्ञाऽत्र वाधिका भविष्यतीति अथ वेत्यादिच भाष्यमिति यथा यथमूहनीयं स्पष्टं चेदमत्रैवोद्यो

वेरिति चेन्न वसिष्ठान्तरीत्या समाधत्ते अत्र पदेरिति प्रत्यासत्तेति पदेरित्यत्र परपदस्योपस्थितत्वात् तस्य एवादेशो गृह्यते
ति भावः अत्र चाभ्यस्तसंज्ञासूत्रस्य भाष्यं लिङ्गमपि तत्र हि यत्र खंडद्वयश्रुतिस्तत्रैव संज्ञार्थं भुमेग्रहणकृतेन अतएव
एतन्निर्मादौ भुमेत्याशङ्कस्या निवत्तां जुस्तमविष्यतीति न तदर्थे तद्विद्युक्तम् अन्यथा ऐतन्निवत्तां निवत्तनि
वेधाजुस्यादिति तद्धारणाय तस्यावश्यकत्वेन तदः संगतिः स्पष्टैव एतेनात्र पदानामाद्यं कस्यापि पदानेग्रहणेन ग्रह
णमित्यत्र किं फलमिति प्रश्ने दिविति प्रातिपदिकादावस्याणाय नाद्विचित्रं अत्र शब्देन समसिपदत्वेऽपि प्राप्तं स्यात्
निवत्तनिवेधेऽनेह्यश्च सिद्धिरिति फलं परं प्रदर्शयन्तः स्वयं परमपदयन्तः परास्ताः त्रेजसा निमित्तं इदं च प्रत्यासन्ति म
न्त्राणि सिद्धमन्त्राणि पिपठीरत्रेति प्रत्ये विषयनिवत्तादौ तु तत्फलं बोध्यम् अतिरिक्तस्येवेति ध्यातुं नवयवो न्योयद
वस्मावयवस्तद्विधायकानि रिक्तस्यार्थः तेन पिपठीरिति सिद्धः यद्वापदशब्देनात्रयस्य स्थानिवद्भावं प्रतिषिद्ध्यते तादृ
शादेशहेतुमृतप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावत्पदत्वेनेति निराश्रयः पिपठीः कल्पमित्यत्रापि न दोषः अत्र नोत्तरेण स्य
विरोधश्च नेत्याहुः शित्यस्येवेति अतएव पदान्तविधिं प्रति न स्यानिवदित्युपक्रम्य ब्रह्मवर्धेन तत्र जस्त्वं प्राप्ते नीत्यु
क्तम् अन्यथा जस्त्वं शब्देन निवेधसद्वीरत्वात् प्रकृते विज्ञाने निष्फलः स्यादिति बोध्यम् द्विर्वचनग्रहणादिति वस्र।

स-भ- निबन्धकं प्रवर्तकं लिदेशस्याप्य नेन निषेधांगीकारादिभिः भावः अदर्शनम् शास्त्रतोऽनुबन्धदोनामर्थतोऽप्यन-
 ध- स्तिबोध्यम् उभाभ्यां प्रसक्तिदर्शयन् प्रत्ययलोपविधयेति निषेधएव कुतो नेत्याशंकां दूरीकुर्वन्नाह तत्रेयादिना
 यथाश्रुतेत्याश्रयणायलोपावश्यकत्वेन प्रत्ययलक्षणार्थे भित्तस्यासंगतिः प्रसक्तस्येति किमिति इति तु नेति शेषः
 कोस्तु मेपंचमपत्तेरित्येव पाठत् तत्वेतु इति ग्रामस्य स्यवंतार्थ निरूपिताधिकरणत्वेति न्यर्थः दिगिति एङ्
 ह्रस्वादित्यत्रैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानेनैतद्व्याख्येयं तु सोमसुतत्रपु इति प्रत्युदाहर्तव्यम् अत्र हि सुनोतेः
 प्राप्तिरिति योऽदर्शनस्य सुनोतेरऽप्येव त्रपुशब्दादऽप्येव सत्त्वेन तस्यापि लोपसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणेन त्रपुशब्दा-
 दप्येव किं पुबुद्धिसत्त्वेन तद्वद्भावधित्वस्य सुनोतावविवादान्ततदादित्वस्य त्रपुशब्दाने संभवाद्वा त्रिः कृदः तिङ्
 सूत्रभाष्याक्तरीत्या धातुपदानुवृत्त्या तद्व्याख्येयं तु सोमसुतत्रपु त्रयीयतीत्यादौ दोषो बोध्यः यतु विवरणे नियमाभावात्
 ननु परिभाषोपस्थानेन तु विधावित्युक्तम् तस्यायं भावः सोमसुदाद्यर्थमावश्यकं प्रसक्तानुवर्तनेनियमेति नेति
 नेत्यत्र पुंसि हि नान्वयेति भाष्याशय इति भाष्यानुयायित्वा दुद्योतस्यास्य नान्वयेना ननु प्रत्ययलक्षणस्य नि-
 यमार्थत्वात्स्या नित्वेन तु गापादनीयस्तच्चापवादेशो न्तर्गठितवारणाय वक्ष्येति दिष्टस्यैव तिनप्रकृतेरिति चेन्न

एमः
 ४२

प्रसक्ताननुरतो उक्तविषये एव विद्वत्संभवेन नियमार्थत्वस्यैवायोगादित्यादिदिगः र्थो बोध्यः विनिगमेनेति
 भाष्यारूढत्वादित्यपि बोध्यम् आकृतेपिति स्वरूपस्येत्यर्थः चरितः कृत इत्यर्थः अधिकमुद्योततोऽवश्यं यमु सादि
 न्या प्राधान्येति अतएव पुत्रादित्यालिंगविशिष्टपरिभाषयानातिप्रसंगः नाव्यवहितानि रित्तं प्ययायति मा
 चिचः आदिन्माक्रोशोपुत्रस्येत्येव सिद्धे द्वयोपादानं स्पष्टार्थमित्याहुः आक्रोश एवेति अत्राहुः पुत्रस्यैव क
 राव्ययद्विव्रह्मभूणेति सूत्रस्थो ध्यानाद्युक्तरीत्या समाधानमेव युक्तं नोचेतयोस्तस्मिन् पुत्रस्येवेति ततोऽपः कृत उप
 क्षित इति चिन्त्यमिदमिति त्रिप्रभु अतएवेति विजातीयग्रहे त्रिप्रभुतीत्यस्यायमर्थः अयः पश्यन् आदिषु वा
 र्णेषु मध्ये यरोहित्वं वेति ततश्च हर्यनुभवेऽप्यः नेन सिद्धौ किं तेनेतीति भाव इत्याहुः अत्रितीत्याऽसंगतयः अचप
 रस्यानेन प्रतिषेधात् तेन राहाभ्यां परस्परविधिमिति क्व विषये क्वमित्येकांशकदायममते प्रतिषेधादस्य त्रतत्तार्थ
 क्यमित्यपरा अनन्तरत्वादनचिचेत्येव प्रतिषिध्येनेति तद्वीया तत्रानन्तरस्यापवाद्यत्वेपि परत्वादस्यपि बाध्यत्वा
 मित्येता शुद्धता पूर्वत्रासिद्धेयमद्वित्वेदिति निषेधात् आद्येन अभिमानकल्पमन्तरादुरुद्धेति मन्यते भाष्ये संम
 न्ति ३ दः स्यात्प्रच्छेदीत्युत्तरमः भ्यासे चर्चति प्रतीकधारणान्न त्संमनस्त्वमनुमीयते इति भावः हलोयसां अवर्धयते

स. म. पूर्ववातिशुक्रपतेः शुक्रराति शुक्रपतेः शुक्रलाति दमयतेः चर्ममाति वृद्धं वृत्रे चाष्टविच वई इवनेवर्जं चुडे वेः
४३ तुदाहरणानिवोधाति वर्णप्रतेवर्णाणि च माहेत्यपि तत्राप्यदानाहलोऽण इत्यनेन मोनुसारेण च केवाचिन्ति।
राकरणेपि अन्त्यानि निरवाधानीत्याहुः अवावोपीति वीज्जतिन्यासे - पिव्यपदेशिवद्भावेन तदनन्वाहः स्यादि।
जिमन्यते तस्यलो विपरिणामेति लोपस्य कर्मसाधनत्वे तु नायम् दिगिति ननु आदिर्जिदुनामिति न्यसिनव्यं जन
स्योपदेशः जित्यः चश्चेत्वेदितोऽशुजित्यादौ उभयतो ग्रहेणेन सिद्धे किन्तु स्य ग्रहभेदेति चेन्न स्य उक्त्वा ददितो वे
न्यस्याप्रसंगः तत्र कर्मधारयस्त्वः शक्य उवुदिरउवुदिरुदत्यादीनमसंगं हापतेरित्यादिदिग्भ्योऽवस्यः वानो मा
नाभावेति ननु यथावान् पदे सामान्यतः श्रुते विशेषाकांक्षाया पूर्वसूत्रपर्यालोचनं तथा स्यान्निजिज्ञासायां वाक्या
र्थपर्यालोचनमावश्यकमिति चेन्न स्यान्निजिज्ञासायां मचइति श्रुतेन तस्याः शांतावपि विशेषस्य न्यूनानि रका
ह्यनतदः लाभादित्याहुः पदपर्यालोचनेऽर्थावगतिर्जाते वात आह यथेति हलिसेत्यत्र वग्रहणासंवेधान्तेषां सिद्धिः रामः
ताच्चाह लोपः श्रुतिविधेयविषयश्चेति अयं संकोचो निष्फलः आद्येनैव सर्वे सामंजस्यं स्यान्निर्वाहः अन्त्येति ४३
उभयोर्नित्यं कौटिल्ये लुपसुदेत्यनयोर्विग्रहेण वृत्तिप्रतिपाद्यविशेषयोः कौटिल्यगर्हयोः शक्तिस्त्वभावेनासप्रत्ययः

त्रित्यग्रहणमनर्थकं क्रियासमसिहारेतद्वारणायतदित्यपि न गत्यर्थक्यन्तत्रापीदृशेननुवादिभ्यश्चयडेवेनसु
 भवेनसमभिहाररूपविशेषाप्रत्ययेनतद्वारणस्यसुकस्त्वदित्यादिनिङं तशेखरेद्रष्टव्यमित्याहुः धातोस्तनुमको
 तितेनसमन्वितम् जनाविवसा धुर्जनोपमित्यत्रावादेशापतेरित्याहुः समनुनन्निमित्तत्वाभावादानुसंशब्दनान्नम
 त्पययत्वाभावाच्च नसः अतएवकिंवन्तभृशदानत्रसाधुरितिउग्वेतिवापत्तिमोयमित्येव उरितिच श्रौयतेइति नचेव
 मपिवांतेदेशेवहिरंगोपकोऽसिद्धत्वेप्यतिइत्यत्रयथेतिचेन्न एतादृशान्तरंगत्वस्यजानवहिरंगसिद्धत्वनियमक
 त्वन्नेतिप्रकृतत्वात् अतएवक्षीयतेइत्यादौबकिदीर्घादिसिद्धतात्याहुः यदाप्यत्रसु अधीतयोकोत्तमोदितिग्य
 ख्येयंलियमस्यतत्रैवप्रवृत्तेस्तथापितन्निमित्तस्येत्येकवचनानुरोधादेवमुक्तमित्याहुः अथैवसाध्यामित्यस्य
 येइत्येतिशेषः अतोनाग्रिमद्विवचनासंगतिः सत्येनप्रकृतिभूतयोरेककोदित्याना ननुसन्निवधकत्वा
 दऽयंनधादिव्यतेऽमत्याह दौइति सहाणप्रतिपदोक्तंस्स्यतुनायंविषयः प्रतिपदोक्तानुपूर्वाश्रुतेरप्यख्येतिरे
 ज्ञाभावादित्यपिबोध्यम् मृक्यस्तशब्दमर्थमाह क्रयोर्भवस्तुनीति व्याख्यानातगुणेति तच्चतदर्थेतिविशेषः
 णासंगतिरूपं अत्रैवसूत्रेप्रदोषोद्योतयोःस्यएम् अत्रसूत्रेकीर्णातिःक्रयार्थः क्रव्ये॥सचद्रव्यदानपूर्वकं ध्यानाद्या

स. म. दानम् एवं च कर्तुं कर्तृक्रियाप्रयोधान्मिति त्वर्थं कं क्रेतुमिः क्रयं धान्यमिति सिद्धाति केचिन्मते तु सोऽत्र विक्रयः॥
 ७५ संचलाभेयया इत्यादानपूर्वक धान्यादिदानं एवं च विक्रेतुमिः क्रयं धान्यमिति सिद्धाति केचिन्मते तु सोऽत्र विक्रयः॥
 ननु विनिमयाप्रयत्नाविशेषाद्व्येपि प्रयोगद्वयं स्यादित्याह इत्येति इदं च मनद्वयेपि बोध्यम् स्वप्नेति क्रयं नो
 धान्यं न च विक्रेतुमिति प्रत्युदाहरणस्वरसेत्पर्यः आहमिति तस्य समाप्यो जयितुं शक्यत्वमरुचिः लोपः शा
 मो भवेति अयं भावगौर्यत्रेति व्यावृत्तयेऽप्रपूर्वस्येति तावदनुवर्तनीयमेव व्योमिष्यस्य पितृभ्यां यत्नानां सिद्धौ
 अतो भो भगो रत्यपि स्वर्गपितृभ्यां स्तुतो वादीनामनभिधानेनो तो गार्ग्यस्येत्यत्रासंबन्धोदायां सोऽपि हलि सत्या
 त्रावर्णसंबन्धे दोषस्य स्पष्टत्वात् वस्तुनस्तु श्रोतो गार्ग्यस्येत्यत्रापि दोषः परार्थः यर्थः शोभो यथैतत्प्रभो रत्याधनं हते
 भावे लोपोपतिरूपः न च सगुण एवेति वाच्यम् श्रोतो गेति सूत्रे भाष्ये सिद्धे लोपे नित्यार्थमिदमित्युक्तं न हि श्रोतः
 अन्यथाऽश्रोत्रे विध्यर्थमेव वदेत् अत एव तत्र वक्ष्यति भाष्यानुसारेण स्त्विति एवं रश्मि उश्मं यूनरमः
 मेलोपवारणाय हलिसर्वेषामित्यत्राप्युभयानुवृत्तिरावश्यकी एतेन तत्रोभयनिवृत्त्येव सिद्धिरित्यपात्तं
 नयेत्यादीनामिदेषामनभिधानस्यावश्यकत्वात् अचि श्रुधा तु मुखाद्यो रिनि निर्देशनेऽप्युक्तं कर्तुमंशकं वा

ति ननु अशग्रहणार्थक्यं न ह्यः अरुरस्तीत्यः शग्रहणप्रत्याख्यानपरसिद्धान्तभाष्ये रुग्रहणादः त्रस्तरेरुग्रहणे
 च न त्थानिकयस्यैव लोपोनेन स्यात् अन्यथाऽन्यत्राभावादित्युक्तोक्तरीत्या तन्न व्यास्यत् कारिणोऽपि
 मोक्षोऽपि साक्षात् न एव वदेदन्त आह सतस्मात् आह नि असंख्येति एवं च रूपदसुपलक्षणमिति भवति सधदः
 निभाक् यद्व्यभोभगोऽनिसूत्रशेके धौ तोक्तेष्टकादिव्याहृतये हलिसर्वेषामित्यत्र रूपदसुपलक्षणेन रूपस्य विकल्पस्यै
 व ग्रहणमिति पक्षान्तरेऽपि सन्त्यः स्यादऽत आह सतस्मेति किपि निति शिष्यः पूर्वमन्विता श्रित्यनुमेयेव
 हिरंगेन दितोपस्यासिद्धत्वात् एतेन केति आद्यान्ययुक्तिद्वयेन पदानेति निषेधाप्रवर्त्तनमिति पूर्वमन्विता श्रित्यनुमेयेव
 स्या पदत्वात् स्यादेवेत्याहुः ननु पदादिसंज्ञायां यथेहे शस्येव सत्वात्कथं पूर्वमन्विता श्रित्यनुमेयेव स्यात्
 रं पदत्वात् स्यादेवेत्याहुः पदत्वादीनि आदिना भवम् साक्षात् तिवंधकातिदेशोदाहरणं शिष्ये विपदत्वं दास्यं पदं पदं
 बंधकस्य नुपि पदं इति उभयरीत्या प्रापकस्य तूदाहरणं स्येयमः न तथा सिद्धमन्त्यतिबंधकेति पाठः न पदोऽन्तरा
 क्षणसूत्रस्य साध्या न्यदाता हलोऽणो न संतीति हे तोऽष्टकावादेरनभिधानमेवेति योजना तत्र हि भाष्ये अत्राग्रह-
 णा सामर्थ्यात् पूर्वोऽणोऽग्रहणस्यैव तत्राण अन्यथा अत्राग्रहणस्यैव वदेदित्युक्तम् अभिधाने तेषां नदऽसंगतिः स्वदेवेति

ਸ.ਮ.
੪੫

त्रैविद्योतेस्पष्टम् यथाश्रुतयाव्यक्तोक्तुमेदृशितत्वादेवंव्याख्यायते अष्टमेकैयटस्याव्ययमेकशायः उक्तभाष्येति उ
क्तार्थतात्पर्यः कभाष्येदत्यर्थः उरार ॥ संधरणयेति तस्यतत्रतात्वादिस्यानबोधकत्वादितिभावः वेदान्तसु
आवश्यकस्वमितत्वप्रतिज्ञकस्यवच्छिस्त्यानेदत्यत्रत्यस्थानेयदस्यात्राशुदृतिः एवेत्ताधिकैस्वमितत्वेनस्यप्रवृत्तताया
भाष्येनैवोक्तुमिति। अत्रैवोद्योतेस्पष्टं यद्यथासदिरूपेणाविधानेऽभक्तत्वादिसंकेतनास्ति तत्राव्ययमप्युप
रत्वमितिपक्षमाश्रित्यभाष्येपक्षत्रयवितितमणपक्षेयमनुवर्त्यपूर्वोक्तव्यवस्थापितमिति। तस्मिन्मेकदाश्रयया
हमयस्त्वव्यययेति। ननुपक्षशिरेस्माद्विभाष्येअमूद्यावरत्वमितिपक्षेअननुज्ञसेविज्ञानवद्विभाष्ये
मितिचेत्प्रकरणविरोधादतस्तत्रत्यकेयंशमाहोस्त्यानेदनिनकेवलमाकरयेत्यविरोधेवापिमुल्लापमिमेकै
व्याह। अतएववद्वेदमि। अस्यासंस्पन्नेरर्थवर्धात्तानुमानिकादेशस्यस्थानिवत्त्वेनाभ्यासस्यलाभोर्ध्वमिति
कुर्यादिति न्यायेनापीतिभक्तः यदिनुअव्ययत्वादिनाव्ययप्रक्रियात्तानवतापिमुक्तत्वेनपुनरावृत्तस्य
तिप्रमाणमत्र द्वीत्यन्तेतदोषदत्युच्येततदानुगीमित्यत्रोक्तमाध्यातोरभावादीर्ध्वमस्यात आनुमानिक
स्तुन प्राप्ताः प्राप्तिविवेकं न्यायेनास्यरेफमात्रविधायकत्वेनतदः अनुमानादित्यत्रैवोद्योतेस्पष्टम् तथामासीत्

शमः
४५

तेष्वप्यरुह्यादौ अभ्यस्तानामादिरिति स्वरोपि फलम् अन्यथारेण व्यक्यान्मस्यादित्यादि भाष्योक्तमनुसंधेयमिति
 दिक् यद्यपि भाष्यः न पदानुवृत्त्या पूर्वोक्तत्वमुक्तं न परशब्दस्यावयववाचकत्वेन तथापि अन्तपदस्य रेफे त्वपासोऽप्रसमासक
 स्यनास्ये ह्येदं लघ्विति भावः अत एव परादित्यप्यस्यो नाशंकितोऽत्र नियमानुपेति आंतर्याविशेषेण त्रयाणां माप्तेर
 निभाक्कौस्तुभं कटाक्षयति अत्रयस्येति संभवादिति अयं भावः अत्रापि पक्षे प्राप्तेति न्यायो न पूर्वोक्तो गत्येति
 तेन त्रान्तरतमप्रदानुवृत्त्यान्तरतमैतौ भवेतः साधारणधर्मस्तु अवयवावयविभावतादात्म्या न्यतरसंबन्धेन यो लकार
 वान्प्रसज्य प्रसंजकभावतादात्म्याऽन्यतरसंबन्धेन तत्संबन्धित्वमुपहा ऋस्थानिकोऽणः स्थेनिनरत्तमोऽपर एव त्रि
 धीयते सादृश्यं तु प्रसज्य प्रसंजकभावतादात्म्याऽन्यतरसंबन्धेन लवत्संबन्धित्वमिति प्रमितिः प्रमितिः प्रमितिः प्रमितिः
 वेति सूर्यस्य विज्ञातोऽनकार्यमिति अयं भावः यथा न्यासेऽष्टो मात्राः गुणादिसंज्ञा विधौ रत्नपरोच्चारणेऽप्यऽष्टवे
 ववर्धते इति यद्यपि संमंशत इदित्यादौ तकारेण रेफो निमेष इति सम एव तथापि आनडः श्रेत इत्यत्र न ड्योः
 प्रयोजनाभावान्न वक्तव्या विनिर्लाघवमेव लपरश्चेति वा कंच न वक्तव्यमिति च तथा योगविभागाभावात्प्रतिपत्तिः
 गौरवाभावौ चलाघवमीति भूजामिदित्यादाविति अयं भावः यथा न्यासे विभर्तीत्यस्य हलादिशेषस्मृतिपूर्वकं प्रा

स.भ.
४६

योगोभुदयःमिमितेजिहीनेइत्यादेस्तुतदः पूर्वकेपि अत्रन्यासेनत्रपरोच्चारणेसर्वत्रापितन्पूर्वकेएवंतस्मिन्सस्या
त अरपरेतुविभर्तौत्यत्रापितदः पूर्वकेसस्यादितिसनाथविष्यतेचेदंग्रथकृत्संमतिदानेन आदिनाकृतउत्स
र्वत्रादृष्ट्यत्ययश्चसंगृह्यतेइतिदिक्वस्तुशंकायांनत्रतत्रेतिबोधा संत्वात्तदःनुरोधेनभूआमिदित्यत्र
दोषश्चसर्वत्रादेशत्वापत्तिलक्षणः सूत्रारंभेनुसंनिपातपरिभाषयानमातुरित्यत्राप्ययंबोधयति उरणारगिति।
तुनसुत्रितम् चाकर्तृत्यत्राभ्यासस्यकित्वेनदीर्घोऽकितइतिदीर्घाफलेः तत्रकरणस्थितिएवविसर्जनमितिदृश्य
माणंमाधवादिमतंतुनन्याप्यम् मानाऽभावात् नाकबुक्रोसकृदिकृषांसर्वेषांवर्जनापत्तेर्दीर्घसामान्यचिन्ताया
आवश्यकत्वोत्सत्यभिधानेचछायतइत्येव वस्तुतस्तुअकिदग्रहणस्याऽभ्यासविकारइतिपरिभाषाज्ञापकताया
रभाष्यप्राप्तायेनाभ्यासनिमित्तककितएवग्रहणमितिदीर्घोऽकितइत्यत्रोद्योतेस्यकृत्वादत्रन्यासेनदोषइतिन
त्प्राप्तायातुहाकोहाडोश्चानभिधास्तानयड्लुकाविन्यप्युद्योतेतत्सूत्रेउक्तंनरातुदोषइति नरोकैयदमन्तेन
नयेति भाष्यसंमतपाठेआह वावसेति उभयसंग्रहायाहविकल्पइति इत्यर्थकोनेति विध्यर्थेतात्पर्यकेणानु
हिनिपूर्वत्रपरमसिद्धेत्यर्थेकेन असमर्थसमासापत्तेरितिभावः पूर्वोदितेऽसकृज्जश्वंअस्यान्यथासकृदेवेतिप्रा

मः
४६

क्रियायां विशेषसत्त्वादाह रूपे इति प्रवृत्तेरिति आद्यमिकवर्णद्वित्वस्य द्विप्रयोगत्वे व्यक्तिभेदेन चासक्तप्रवृत्तेरभिभावः
 परिभाषात्वनिवार्तिकत्वेऽपि परिभाषावृत्तिरुद्भिस्तत्वेनोक्तत्वादिति भावः एवं तु विप्रतिषेधसूत्रस्यैव परिभाषात्वस्योक्त-
 त्वेन त्वविप्रतिषेधप्रदं किमर्थमिति चेद्विन्तयिष्यते यणोऽमय इति द्वित्वे चतुर्थमपि बोध्यम् अत्रैवेति एतेनानु-
 वृत्तिर्युदासः इदं चानवीत्यत्र वेत्यस्यासंबन्धपक्षे तत्सत्त्वे तु ततोऽपि तत्त्वं बोध्यम् कश्चिदिति पूरणगुणेति सूत्रेति
 द्वा नपिष्यमाणोऽप्येवमेव युक्तं न त्वत्रास्वरसोद्भावनम् जनोरित्यत्र संभवादाह एत्येधत्योऽपि इति इणेवेति इणी-
 कारादौ प्रतिषेध इति वार्तिकारंभात्सानुबन्धकत्वेऽप्यस्य ग्रहणमिति भावः न नृभयोरस्ति निज्ञेन आरंभप्रत्या-
 ख्यानयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः तैत्यादाविति आदिनोपेधत इत्येव आशंक्यत दर्शका रूढिनिर्धार्येत्यर्थः वि-
 वेक इति अतिष्वमूलगुणेनास्यपरनिपातः इति निर्देश्यमानपरिभाषया इष्टमिदं हेतुः अत्रेति ऐक्यरूप्यादा-
 ह एत्येधत्योऽपि सूत्रेऽप्यलक्षणवार्तिकस्यापि आदेः परस्येति कुतो न समाहितस्य तत्राह यमेवेति परस्यैव
 विधाने तत्प्रवृत्तिरित्येत्ये तत्र मानफले मण्ये लक्षणसूत्रेति मकाररहितानुवृत्तिरेषा ऊढिसंप्रसारणेति तत्संज्ञ-
 के ऊढीत्यर्थः संप्रसारणपूर्वेति पाठे तत्प्रयुक्तपूर्वेत्यर्थः अनभिधानेति ननु प्रत्याख्यानभाष्यात्तवार्तिकेऽप्य

स.भ. दमुपलक्षणमित्येवदु.तोनेतिचेन्न एवंसतिअन्यत्रास्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैववक्तव्यत्वेनतदः नुक्त्याभगवतावा
 ४७ निककदुपहासस्यादत्रवाकरणेतत्रोपक्रमस्यप्रावत्येनात्रतथादुर्वचत्वात् निरुतिरिति तथासावकाशत्वेवि
 प्रतिषेधशस्त्रबाधेमाताभावश्चेत्यपिबोधम् पूर्वोक्तवक्तयेतिपाठइत्याहः ननुपूर्वधातुसाधनेनेतिनयेऽस्य
 सार्थकोनञ्चांतरेऽनरंगत्वात् स्थान्तरस्यादत आह पूर्वधातुरिति परस्मैपदेष्वभावकृदकाक्रान्तेएववृद्धिप्राप्ता
 नमूलोसर्गस्यावतारणयुक्तंयथाश्रुतस्यतुलस्यासिद्धान्तत्वंधनयन्नाह सिद्धेनेति नपरकरणेति यद्यपि
 यऋकारयतीत्यत्रप्रकृतसृजेएवफलंदेयम तथापिपत्रैवफलप्रदर्शनपररुतिप्रामाण्येनरंधत्वादिसाहच
 योच्चगणपक्षितस्येवधानोरत्रग्रहणमितिभावः भाष्यानुग्रहस्त्वत्रमृग्यः वासुपीति पदच्छेदाःसिद्धायेणानुक्त
 रणमिदम् आख्यानादिति धातुग्रहणाभावेप्रथमंवनमित्यत्रातिव्याप्तिदानपरंप्रकृतसूत्रस्यभाष्यस्यादि
 त्वर्थःप्रयाहेति लब्धमितिशेषःसमुदायादेशायत्यापथाश्रुतासंगतेराह पूर्वति अस्याद्ययोरिति अलोन्त
 स्यादेः परस्येतिपरिभाषाभ्यांलब्धमिदम् सिद्धान्तमतेनाह उपसर्गेति तात्प्रात्ताच्छ्रमितिभावः निर्दिष्ट्यमा
 नपरिभाषाप्रापकत्वेनयथाश्रुतमूलेसंगच्छतिलक्ष्येचनिर्वाधेकथंलक्षणोवैयधिकरणगर्भितस्यास्योवि

समः
 ४७

त्यसिचिचिन्यमेतत् अन्तादिव एकग्रहणप्रत्याख्यानादाह इहपूर्वेति क्वचिन्विहैकैः पूर्वतिपाठः वर्तत इति श्री
 न्यायवर्णरुतिधर्मस्यातिदेशस्यात् समुदायनिष्ठस्यचनस्यात् स्थानिपराविनि अवयवत्वेन बोधकाविनि समु
 दायस्थेपकत्वानयोः समुदायश्च पूर्वपर एवा नादी च तस्या निभृतावयवेति भावः अन्यथा कृते एकादेशोः वशिष्ट
 पूर्वसमुदायस्यो नोवर्णभिन्नः तद्धिन्न समुदायस्याति देशः स्यात् तथाच परमपादस्यः अः परमपादाः तेन।
 परमपादा इत्यदौ विमतौ कादेशात् प्राक् एकादेशादिति पूर्वसमुदायान्तः पादितितद्वर्मातिदेशोपादः पदितिप
 द्भावः स्यात् अचः परेतिस्था निवत्वंतु पूर्वमात्रविधित्वाभावात् निर्दिश्यमानपरिभाषातु स्थानिवद्भावेऽत्रान्त
 वद्भावेपित अतएव खद्वेखद्वायाखद्वयोरित्यादौ परादिवद्भावेनात्ववत्त्वाकारे आदिच्चापरत्यादिनैत्वसिद्धिः त
 त्रस्या निवत्वेननु जाद्यदुर्लभम् अनन्तरुतिधर्मवत्त्वेन स्थानितावहृत्कृत्वाभावात् अतएव प्रकृतसूत्रभा
 व्यखद्वेयप्रपरादिवत्त्वेन हल आदिलोपः साधित इति भावः तद्वदिति तद्विनिर्देश उभयोः परमंशः परस्य समु
 दायस्यतिपाठः विनापि च मन्त्रेष्वसमुच्चयोच्चापार्थक्यभावे उपमानस्यैवाभावात् सोऽप्यसंगतेरा हं एथ्यगि।
 ति कृतैकेति एक इत्येकादेशविशिष्टपरंप्रत्यासन्निलभ्यवातदिति भावः ननु तद्वर्णेति ससहायेव्यपदेशिवा।

म.भ.

७८

त्वाःभावेनवर्णस्यसमुदायत्वाभावादितिभावःमात्रवृत्तयइति इदमुपलक्षणंम तदघटितानामऽदन्तत्वादीना
मपि तेनस्वहामित्यादौअदन्तत्वातिदेशोपिनेतिबोध्यम मात्रपदंसफलयन्हितीयार्थस्यफलमाह तेनरामेति पृ
र्वमानेति इदं प्राचीनवासनया व्यपवर्गानपेक्षणेनानादिवत्वाभ्यामऽप्यःसिद्धिः ननुयत्रपूर्वःपरोवावर्णःसम
हस्यस्यैकरीत्यातद्वृत्तिधर्मानिदेशोमास्तुयत्रत्वसाहायस्तत्रतद्वृत्तेरपिधर्मस्यानिदेशादप्येवंप्रयथाशिवेहीत्य
त्राहत्वेस्वदेवत्रापत्वेच एवंचायजेइहमित्यादौन्यायसाम्यादिकृत्वादेरप्यतिदेशःकृत्तानेतिचेन्नह्यन्नतएवेति
आदियत्वेन अन्तत्वेननुउ करीत्यातदःतिदेशेनप्राप्नोतीतिभावः प्रदीपकृद्रीत्यासूत्रंस्थापयति क्षीरेत्यादिना भ
वमेवेति कृत्तैकादेशोऽवशिष्टं पुरतिपूर्वस्तच्चरमावयवत्वातिदेशेयदागमन्यायेनोत्तरयदवत्वमेकाचत्वेसाश्रित
मितिअर्थसमाप्त्युक्तंनदितितद्भाहःअनेनविशिष्टातिदेशस्तुदुर्लभःअल्मात्रवृत्तिधर्मयदितित्वादस्याप्यऽप्रा
प्तेःएनेत्यत्रपरादिवत्वेनलिभक्तित्वव्यपवर्गानपेक्षणेनउभयतइत्यस्याप्रवृत्तेःएकदेशविकृतन्यायेनतुनेत्यत्रत
त्वेदुर्लभम अक्तपरिमाणमिच्छत्वादिभक्तित्वस्यत्याहःएकाचत्वेसाश्रितम उत्तरपदत्वमात्रंनुप्राप्यतेतत्रचातल
विधाविनिनियेधोदुर्लभःस्यानिसम्बन्धिवर्णमाश्रितत्वादितिरीत्याप्रदीपसोद्योतएवदूषितत्वादिधैर्याप्राप्त्ये

रामः

७८

न निषेधयर्थे तं प्रदीपकमेधावनं व्यर्थमिति च ध्वनयन् स्वर्गात्मा सूत्रं सफल्यति किंचेत्यादिना अन्येतुसमुदायस्येति
त्यतस्त्वमध्यमणिन्याय नोभयात्रतीत्यात्रैतद्व्यभिचयमिति तत्र हेत्वन्तरमाहुः मियदत्यादाविति आदिनोद्योक्तक्षीरपेणेन
स्य संग्रहः मनोरमादेः पूर्वापरविरोधं सूचयन् तन्मतेनाह किंचोभेदति असंगताविति सूत्रमन्वतुश्रुतादिशब्दाभ्यां पूर्व
परशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरः स्फूर्तिरित्यातदः संगतिरिति भावः ननु उभयत आश्रयनस्थानिवदित्यपूर्वमारभ्यते तत्रां
ह इष्यते पदेति दिग्गतिरिति दिगर्थे इत्यधस्तु स्थेश्चरादवसेयः उपस्थितावपीति अत्र पक्षे परिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्यसिद्ध
त्वरूपप्रतिबंधकाः भावादिति भावः कथमिति न च पूर्वत्र कर्तव्येपगसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तदः सिद्धत्वे मानाभावेरतिपंचा
नामित्यत्र वक्ष्यमाणानीत्या जातगुणादेरसिद्धत्वमनयेति पुज्येत एवेति वाच्यम् न भक्तुं गमिति कुर्गेद्वेणेन पूर्वत्रेत्य
सुविषयसंप्रतीतबोधनेन पूर्वदृष्ट्या परमसिद्धमित्येव तदर्थोक्तं अन्यथा कुर्वन्तीत्यादि उदितितपःज्ञसामर्थ्यादेव गु
णस्यैव दीर्घस्यामिव्यावृत्तौ किंतु न अतएव च चर्यते इत्यादी दीर्घसिद्धिः अन्यथा च चर्यतीत्यत्र गुणस्यैव दीर्घस्यापि उत्तरा
स्यात्तरतितयत्वेन निवृत्तिः स्यात् विमर्जनीयसूत्रस्य माष्यमपीह मानं उत्तरयेथ स्वतः चिन्तयानेष्यते इति दिक्
विनिगमनाविरहेति पूर्वत्रेत्यस्याधिकारत्वेन प्रागेव प्रवृत्तिः श्रुतत्वं च विनिगमकं बोध्यमन्यत्रोक्तम् इमांमेवेति

स.भ.

४६

एवं हीत्याद्युक्तमिति भावः लक्षणत्वादित्युक्तमिति पाठः अनुसरणे वेति कलरूपकस्य स्यात्पुनरुक्तमिति दृष्टिः
न कलरूपयति तत्संज्ञयेत्यादिना न चान्तर्भूतक्रियायोगनिमित्तकोपसर्गत्वप्रतिप्रर्षभास्येयोः निप्रसंगस्तद्विभाजयति
त्यन आह यदर्थेति नत्वसति धातुग्रहणे ऋकारनिरूपितोपसर्गत्वस्याप्रसिद्धत्वाच्च यत्नः शब्दतस्यादित्यः निप्रसं
गश्चेवात आह प्रत्यासत्येति तन्निरूपितस्याप्रसिद्धत्वेऽपि तद्वदितनिरूपितग्रहणे प्रत्यासन्नमिति भावः कत्रेपि धातु
ग्रहणे यदर्थेत्युक्तार्थस्यावश्यकत्वध्वनयनृषभस्य जतिः ऋद्वदिति धातुग्रहणस्यादृष्ट्युत्तरार्थमात्रानमाउयोगे इति
सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन कथमिति दूषणाभासमपरिहरति प्रकृतसूत्रेति सुवन्नप्रकृतिकेति तत्प्रकृतिककृष्णादिघटित
इत्यर्थः सुवन्नावयवेऽस्यैव कुतो नोक्तमन आह शास्त्रे इति धातुप्रकृतिकत्वेनेति तत्संज्ञाप्रयोजकत्वादिप्रकृ
तिकत्वेनेत्यर्थः सूत्रे सुष्यदन्ताक्षुण्णिकमिति भावः उपार्थभपूरुषतीत्यत्र नुनित्यमेव वद्विः ननु आत इति सूत्रे वक्ष्य
माणेत्यामुवन्नोपश्लिष्टः सन्योऽकारादिधातूपश्लिष्ट इत्यर्थोत् सुवन्नावयवकधाताचित्यर्थो न्यायसिद्धरितिलक्षणा
णेव निमूलेति चेन्न तथा सति सुवन्तधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्य उपाकृत्वादेः संभवेन तत्रैव स्यादिति तुल्यास्य
सूत्रभाष्यासंगत्या तस्यैव मानत्वात् न हि सति संभवेन दघटितनिरूपितग्रहीतुमुचितम् उक्तार्थे लक्षणावांशव

४६

यविलक्षणेन तत्र भाष्यानुग्रहः परं चिंतनीयः ऋतीति सुवंतावशयतामिति उपसंभोयतीत्यस्य सिद्धिरित्युक्तं खंड्यमिति
ऋषभेति ऋकारादेर्धातुत्वेन त्वदन्तासंगतेरित्यपि बोध्यम् अत्रापि धाताविति अतएव ह्रस्वादुपसर्गादृद्धिर्विप्र-
तिषेधेनेति वार्तिके सामान्यतः सूत्रद्वयविययकतया प्रवृत्ते धातावित्येतत्सामर्थ्यात् त्वत्याख्यातम् ऋत्सु कइति सू-
त्रे भाष्ये उपाधौ इति तदुदाहरणं तु वासुपीतुदाहरणे पलक्षणम् न माउ योगइति सूत्रस्य स्यात् धातुवित्युभयोः इति
शेषइति भाष्यस्य तु उपसर्गादृद्धौ रित्यादिरर्थइति भावः विशेषाभावेनेति इदम् सिद्धवदादिसूत्रेषु भाष्येषु म-
नदृश्यते इति यत्तु श्रोतो मशसोरिति सूत्रे उद्योते केचिन् अत्र सूत्रे सुवग्रहणमनुवर्तते वा ग्रहणं निवृत्तमिति भाष्ये
क्तं तत्र निवृत्तपदस्वारस्यापि स्वरितत्वमस्त्येव तत्फलतुल्यद्विपररूपमित्यत्रानुवर्त्य साक्येभेदेन व्याख्यानमित्याहुः
तौ चोक्तं तदः सूत्रिग्रस्तमिति स्पष्टमेव तथा सति अत्र न संभव्यते इत्येव दृष्टं उत्तरत्रावश्यं संवन्धस्य निवृ-
त्त्ययोगात् निवृत्तस्य संवन्धायोगात् तस्मादननुवृत्तिरेव निवृत्तिस्तत्र भाष्यार्थइति तत्रैवोच्यते स्पष्टं धातावित्यनुवृत्तेरिति
ननु विश्वोद्देश्यादौ संप्रसारेण गुणेण जलक्षणवृद्धौ वसिष्ठावृद्धविधानं वहिरंगपरिभाषां तापयतीति वाह ऊवसूत्र-
स्य भाष्यादुपसर्गादित्यस्य मंडकानुक्तावपि धातावित्यनुवृत्तिः किमर्थमिति चेन्न तथा सति एउ निरूपितोपसर्गात्वा-

स भ प्रसिद्धा प्राद्य पलक्षतो माभूदित्येतदर्थत्वात् उचितं रूपसर्गादित्यनुवृत्तेरित्येव क्लृप्तादीत्यादिना मर्थः अचो षष्ठीनि
 ५० सौत्रमेकवचनम् गमकत्वादिति सौत्रत्वादिति यावत् अन्यपदस्था वयवितं प्रतिभाकां क्षत्वेपि निर्धारणावधिप्रयत्नाकारणादि
 त्याहः मृता उदागत इति भागवतादिप्रसिद्धमपि भवत्पार्थ भगवतो नित्यत्वं प्रसंगस्युक्त्वा आगत इत्युक्तम् अत्र
 मर्थः परिभाषेन्दुशेखरादवसेयः शब्दज्ञानानुपातीति पुं प्रपन्नेनावश्यं निर्देष्टव्यं प्रमाणविपर्ययविकलनिद्रास्य
 तिरूपपेचवृत्तीनां मध्ये विकल्पलक्षणमिदम् शब्दश्च ज्ञानं च शब्दज्ञानेन नित्यं नित्यं जनके यस्य सः श्रोतुः श्रूयमा
 णशब्दहेतुकः प्रयोक्तुः पदार्थोपस्थितिहेतुको बाधनिश्चयेपि कलहोदौ शशशृंगादिप्रयोगोऽत्रेष्टादौ च सर्वानुभ
 वसिद्धवस्तुम्येवावाधितविषयः प्रत्ययाविकल्पाख्यावृत्तिरित्यर्थः शब्दज्ञानेत्यादि उक्तेरित्येतस्य मध्यमगिन्या
 येनापयोगाः भावेतादृशज्ञानसत्तायां च हेतुत्वेनान्वयः अत्र व्याकरणेयत इति शेषो वा इत्याहुः सिद्धार्थलोकिता
 न्यायेन विशेषवक्तुमाह पतंजलि रीतिरिति पतित इति एतेन पतन्ने जलेपिति विगृह्य नृत्ताकरः कश्चिच्छितः न तमः
 इत्यस्य वाच्यात् तद्धोपे इति इदमुपक्षणे जज्ञा भावम्यापि एवं चात्र गणेऽस्य पाठो नाप्येति भावः यद्वा इत शब्द
 स्थलोप इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः एवं चेत् भागस्य लोपे अकारस्य लोपेपरस्य तस्य स्थानित्वान्न जज्ञम् अन्यथा

पाठोऽन्वय इति साक्षादेव वदेत् समासार्थं मयूरव्यं सकादित्यस्यावश्यकत्वेन पृथोदादित्वकल्पने किमभिप्रेत्येति
 तु चिन्त्यम् अन्येतु मयूरव्यं सकादित्वात्समासेऽत्र यादृदितशब्दस्य परस्मैऽर्होधिकविकारेण पदत्वाभावात् जप्साभा
 वे सिद्धमिदम् न ह्यत्र देमित्युपात्तमस्तीत्याहुः केचिन्मयूरव्यं सकादित्वादेव नितशब्दस्य तमादेशमाहुः आत्वोऽष्टौ
 षष्ठ्यपरिनिपातः प्रकरणानित्यत्वात् समासग्रहणवैयर्थ्यं परिहरति अत्र समेति वस्तुतस्तु तदुपस्थापितेन न द्वेय
 र्थ्यकालोऽष्टौ पितुं शक्तस्य अष्टौ पितुमित्यादावुपपदेन कथं तत्प्रकृतिकनुमनं तस्यैकार्थ्यभावात् न च त्रानि प्रस
 गवारणेन तत्सार्थक्यात् तदुपभावात् अत्र तदुपस्थाने यत्रावर्णस्य अष्टौ दिना सामर्थ्यं कुम्भकरोऽष्टौ पंगवोऽष्ट
 दशादौ तत्रैव समासस्यान्तुदन्वोऽष्टौ पदादेरकारस्यानर्थकत्वेन सा मर्थ्यमावादिति समासविधां व्याप्राप्त
 र्कस्मिन्नेत्यादावतिव्याप्राहसुवंतत्वेन चेति इदं वाच्यं पत्यवस्तुतः पदविधित्वं वस्तुतस्तु देवनेत्याह आत्वोऽष्टौ दि
 नात्र शब्दः कास्त्रैभ्यामादौ तत्पि जप्सादिषु तदुभावादिति भावः अत्र चाभाषोपि हेत्वनुस्मयेव व्याख्याने सम्यक्
 हेतितदृशनात् स्पष्टैवेति एवं च प्रयोगानुरोधात् व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति भावः अन्यत्र प्रतिपदेति अन्यथेदं
 व्यप्रीभाषेदुशेखरविवृति संप्रहृतदुक्तेव स्थिते चाप्येति अव्यक्तानु अविद्यमानेत्यादिव ह्युद्बोधिपूर्वपदकर्मधायः

स.भ.
५९

इत्याहेतिद्वयाशयेनाहेत्यर्थः अत इति किमिति इदं चिन्त्यम् तदऽभावे विशिष्टानुकरणस्यादेशः प्राप्तोतीति प्रपञ्चस्य नि
एव न त्वात् इत्यस्यैव सिद्धेः मूले पठितंति अत्रैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात् जप्तेन अचः परेति स्थानिवत्त्वात् अ
ज्मलस्थानिकत्वेऽपि अज्मात्रस्थानिकत्वात् कृष्णद्विपित्यादौ ऋवर्णस्थानिकत्वं न नपदानेति निषेधस्तु अत्र
मात्रस्थानादेश एव अत एव घटानयनमित्यादौ जप्त्वादिनेत्याहुः नाम्ने अत्र इति चेति चेत्तेनाविनिर्मुक्तमनुवर्तते इति
तु वक्तव्यम् फलकल्पनेति नाम्नेऽदितेत्यंशस्यान्वाच्यशिवत्वात् पदद्वारा वटं वटक इतीत्यादौ परस्परमन्त्यस्य भ
वतीति फलकल्पनाभिनिवेश इत्यर्थः तस्य पसिद्धेऽपि पूर्वोभ्यामस्य त्रैवेति भोवः अन्योत्प्रेक्षिते फलमन्यथासाध
यति अन्यदिति तस्य संज्ञायां शृङ्गमविभक्त्यादौ आम्नेऽदितं भर्त्सन इति प्रुतापत्तिरित्याहुः तस्य ग्रहणं न विक्षिप्र
शुद्राणां परमित्यादि निर्देशादवयववाचियोगेऽपि बोध्यम् रुलाज निवृत्त्यर्थमिति स्वयोर्यहणं तत्तं धेपि इत
रव्यावर्तकमिति निवृत्तिबोधने समर्थनम् अत एव दधस्तथोऽप्येति सूत्रे भाष्ये रुलीत्यनुवर्त्यतयोऽप्येति प्रत्याख्या
तम् रुलीति मंडूकपुन्यानुवर्तते तत्तु लीयोद्योतस्तु पक्षांतरपरः तत्सामर्थ्यात् निवृत्तमिति वक्ष्यमाणमूलं
तु सूत्रमते इति बोध्यम् तदनुवृत्तिस्तु किं न प्रत्यस्य कुरित्यादौ अनिष्टार्थैर्व्यादिति भावः न त्वेवं किं न प्रत्यस्य कुरते इति

रामः
५९

नित्यस्य तं प्रकृते चरुलीत्यस्य संबन्धोऽस्तु एवं च रुषि विधायकं मास्तु खरितु चेत्येतन्नत विशेषः हे परे पदं तै रलत्वसंभं
वी अभ्यासे चर्चत्वा दिचतुः सूत्री तु इहैव पाठ्या नत्रैव वा जशपदं कलामिति च न कर्तव्यमिति चेन्न तथा सति सुबु
पास्प इत्यादौ द्वित्वस्यासिद्धत्वे कलौ न लपरत्वाभावेन जश त्वानापनेः षट्सु इत्यत्रैव शुष्क इत्यत्र जशत्वायनेश्च स्वर्गिच
त्वस्य कलिजशत्वापवादत्वे तु यच्चादौ दोषो बोध्यः न नुरुपस्तथोरिति सूत्रे भाष्यऽत्र न्याते इतियो मविभा यसमिप्रियतत्र
त्यमध इति प्रत्याख्याने तत्कथं तस्य कलीति निवर्तते सामर्थ्यादिति चेन्न तदभावेपि जश कला इति शिगविभागेन
तत्प्रत्याख्याने संभवादिति द्विः अकः स अपवादेति बाधकसामर्थ्यान्निषेधेऽप्यपवादव्यवहारः अइतामसूत्रेति
अल्लकु सूत्रानंतरं यठ तोरन्ता करस्या शयश्चिंत्य इति भावः नरपरत्वमिति अनयोरयो गवा हत्वं गी कुर्वन्तः कौस्तुभकौ
मेतत्तुरपरत्वापत्तिः तेषामिकारात्प्राकृषाद्यदिति भावः विवृतत्वसाम्येनै फक्ता साम्येन चेति अन्यतरो कौ ईष ।
नृष्टृकारोपि स्यादिति भावः प्रत्याख्यातमिति द्विमात्रत्वाभावे दीर्घसंज्ञाभावात्तदसंगतमेव स्यादिति भावः व्यव
स्थासिद्धीति न नुलकारश्चिंत्यपूर्वोक्तरीत्या विवृतत्वेनै फक्त्वसाम्याद्विवृतै ऋकार ईषस्य ष्टलकारस्तुलकारवत्तसा
म्यात्प्राते ईषस्य ष्टलकारस्तुलकारवत्तसाम्यात्प्राप्तेति नानातम इति कथं संकराप्रतिरिति चेन्न एकरेफवत्त्वद्विः करीत्या

स. भ. र. फ. व. ति. का. व. ति. चा. स्या. प्रा. ण्य. क्ष. र. स. मा. स्त्रा. ये. पा. ठ. सा. म. र्थे. न. भ. व. न्न. व. य. व. स्था. . स्या. दि. त्या. श. या. त. हि. र. फ. त्वे. तु. सा. मे. ध्. वि.
 ५२ हि. र. ण. न. से. क. र. इ. ति. भा. वः. य. द्वा. स्था. ने. न. र. मे. इ. ति. स. प्र. म्यं. त. पा. ठे. हि. र. फ. व. त्वा. भा. वे. सं. क. रः. प्रा. मो. ति. य. था. हो. तृ. ल. का. र. इ. त्य. त्रै. क.
 र. फ. व. त्वा. त. हो. तृ. ऋ. का. र. इ. त्य. त्र. ल. का. र. भा. व. त्वा. त. अ. न्य. त. र. ण. कृ. तां. त. र्य. मा. द्यो. भ. य. त्रा. पि. र्. ष. त्थ. ए. प्र. वृ. त्ते. ति. अ. मि.
 ते. इ. त्य. स्य. य. द्य. ण्यु. भ. य. त. इ. त्य. र्थः. त. था. धी. ह. स. र्व. त. इ. त्य. र्थो. बो. ध्यः. अ. त. ए. व. भ. क्ते. रि. त्ये. क. व. च. नं. सं. ग. छ. ते. सा. म. र्थे. ति. इ. दं. चि.
 न्य. स. दृ. ढ. इ. ति. श. ब्द. द्व. प. प्र. वे. शः. क. थ. मि. ति. शं. का. स. मा. धा. न. यो. र. क. र. णे. ने. त्य. र्थ. कै. क. दे. शेष. स्य. न. द्वा. र्थ. स्या. त्वा. य. म. मि. प्रे. ति.
 न. न्ये. व. मा. दि. तृ. स्त. भ. णो. सु. प. र. त. सु. त. त्वा. किं. मा. न. स. त. आ. ह. य. न. दि. ति. रे. फा. इ. भ. क्ते. रि. त्ये. ने. स. मा. धि. क. र. ण. यं. च. म्यो. रे. फ. र.
 य. भा. त्प. रे. ये. ने. त्वा. य. धा. ना. दि. त्य. र्थः. ह. य. व. र. इ. स. त्र. स्थ. त्र. प. पा. ठः. ए. ओ. इ. स. त्र. स्थ. त्वा. द. स्य. भा. व्ये. ण. चे. मि. ते. न. कु. लं. क. र्त्तृ. र.
 म. ते. इ. त्य. त्र. से. वी. त्य. त्र. य. णो. म. प. र. त्य. स्य. च. शं. का. स. मा. धा. ना. क. र. ण. स्य. सं. ग्र. हः. आ. रं. म. प्र. त्या. ख्या. न. योः. फ. ल. मे. र्त्त. भं. ज. य. ति. अ.
 त्रै. त्या. दि. ना. अ. न. यो. रि. त्य. र्थः. ऋ. ती. ति. त. प. र. क. र. णे. ति. इ. दं. च. न्या. य. सि. द्ध. म. पि. भे. र्ण. न्ते. र. णो. क्त. म्. लृ. ती. ति. अ. न्य. था. ऋ. ति. सं. र. मः.
 लृ. वे. त्ये. व. त्र. या. दि. ति. भा. वः. पृ. र्व. म्य. ह. स्व. त्वे. मा. न. मा. ह. तु. त्या. स्य. ति. वार्. ति. कृ. स्य. ते. द्व. य. स्य. अ. च. त्वं. वं. ष्या. म. ति. तृ. ती. य. स्य.
 चे. त्य. र्थः. वै. य. र्था. य. ने. रि. ति. इ. दं. च. वा. श. ब्द. श्चा. र्थ. इ. ति. म. ते. स्य. सं. च. न. स्य. त. द. र्थ. क. त्वं. तु. त्या. स्य. स. त्र. स्थ. भा. ष्य. प्र. दी. षा. द्यो. ते. णु॥

रामः
 ५२

विकल्पार्थत्वे तु दीर्घ इत्यनुवृत्तौ सिद्धौ विधेय निर्देशस्यैव यथ्यं बोध्यम् एतेन विवृतत्वेऽपि नित्यप्राप्तावकत्वात् यव
 चनेतेन पक्षेयणादेशः फलमिति परास्तम् एउः पदा भवतीति ननु भवतेरिति निर्देशोपपत्तेनापदानात् सिद्धौ सो
 र्वेति नियमात् सिद्धमिदमिति चेन्न अनुवन्धादौ चेत्तयोरेवेति नियमेन आप्यावसिद्धेः तातवेस्तएव अनप्राव आप्यामे
 द्यादि निर्देशाश्रयणेऽपि प्राप्तमिदमेवेति नियमापत्त्याशेषादस्य शसिदृश्य इत्यस्या सिद्धिरेवेति भावः प्रतिप
 न्निगोरवतुस्यैव उत्तरार्थसंस्थावश्यकत्वात् अन्तग्रहणं स्पष्टार्थं एउः नान्यदादित्यर्थेऽपि अलोत्पपरिभाषया सि
 द्धेः अवउः स्फोटाग्रयने परायणं प्रतिपाद्यमिति यावत् कस्तस्य त्वर्थ इति यावः स्फोटाग्रयनो वउः स्मर्तेति विभाषापदानु
 वृत्तेस्तस्योभयस्मारकत्वाच्चिन्त्यमेतत् अतएव पुनर्ग्रहणेति सूत्रे नित्यग्रहणं किमर्थं विभाषामासूत पूर्वस्मिन्नेव यो
 गविभाषाग्रहणं निवृत्तमिति भाष्ये पूर्वस्मिन्योग इति एकवचने संगच्छते निवृत्तपदस्वारस्य च तत्र कैयटोऽपि पूर्वस्मिन्नि
 रुद्धे चेत्त्रित्यर्थ इति व्याख्यत तत्रोच्यतेऽपि आरंभसामर्थ्यादिति भाव इत्युक्तम् अतएव सामर्थ्यान्नित्यमिति उक्तग्रन्थ
 संगतिः स्फोटाग्रयनग्रहणस्य पूजार्थत्वे हितसंगच्छते अन्यथा मतांतरे तस्मिन् तस्मिन्नेव तस्यावश्यकत्वात् नदः संगतिः स्य
 चैव भाष्यादाविति यद्यपि कंठरेण भगवता नैव मुक्तम् तथापि पूर्वस्मिन्नेव निवृत्तमिति निर्हेतुकं वदं नुक्तं हेतुप्रसिद्धत्वा

सभ ५३ स्वमिप्रेतीतिभावः उक्तभाष्यस्ययोगविभागसामर्थ्यान्नित्यमित्यभिप्रायकत्वेनापिसुयोजत्वादुक्तमादाविति तेन नृत्पा
 दिपरिग्रहः अतएवगवोद्वादयः प्रयोगाः भाष्यसंगच्छतेरतिदिक् अनित्यत्वादिति अनेनयथासंनिपातपरिभाषाशे
 स्थपरिभाषेन्दुस्वरविरोधोनतथातत्रैवतद्विरुद्धिसंग्रहेस्पष्टम् देवत्रातेत्यादि नुदविदेतिनत्वंसंज्ञायान्तदेवेत्यु
 पलक्षणंभवत्रातोदेः क्रियाशब्देवाचिविविभाषेतिलत्वंप्राण्येनेतिनत्वंविषयेनैवक्रियाशब्देवाविभागहर्षनिणोज
 लचरेनित्यसूर्यादौनक्रियाशब्दालक्षणहेत्वोरिति शत्रादिविधिर्हेतीतिपलायनेइत्यादावितिशब्दप्रयोगेते।
 नत्वादयोमिश्रकस्मिन्विषयेनविकल्पंतेकिनुविषयभेदेनेत्यर्थः एवंवातायनेनित्यमऽवदुप्राण्येनेनैवांगवा।
 मित्यत्रवाशङ्कारितौ व्रतविषयेनित्यंसंशितोवाह्यणः अन्यत्रवारतिबोध्यमित्याहुः नेदंप्रिगणनेनेनभाष्ये
 कान्यसंग्रहइत्याह अग्रीदिति एतदिति अग्रीदितिसुतेत्यर्थः घटितमिति उक्तोदाहरणेनातिप्रसंगायआश्राव
 याश्रावयोः परस्परैरित्यासांतरेकतेः न्यसंग्रहायवहुलमन्यत्रापीतित्यासांतरेमित्यर्थः विभाषितितदग्रिमविभा। गमः
 याएवेतिसूत्रीयेत्यर्थः ध्वनितमिति अन्यथावहुलग्रहणेसत्वेआश्रावयाश्रावयाम्यामन्यत्रवहुलंभुतःतर्ह्यपि ५३
 नतएवनादेर्नपास्यअपित्वंन्यस्यनित्यंयोगविभागतुनैवेव्यवस्थितिप्रत्याख्यानासंगतिरितिभावः इतिचव्यवस्थितेते

एतुलादौ नित्यम् वलादौ वाधजयोर्नेति भावः इन्द्रे चेति व्यर्थमिति। इतोऽपि यस्य स्वरसा तस्कोऽर्थस्य ग्रहणस्य पूज्यं
 र्थनेवलभ्यते अप्रामाणिकमिति यं विषयमुपादाय यस्य व्यवस्थितविभागात् मुक्तं तदिदं विषयकस्य तत्त्व
 त्वमप्रामाणिकमिति भावः परत्वासंभवेनेति विभक्त्या व्यवधानादिति भावः अनुकरणेन अभिव्यक्तेति न्यायादिति
 भावः यत्तदेतेभ्य इत्यादावत्ववत् अनुकरणस्य प्रकृतिवद्भावे संभवोऽस्मैवेति चेन्न सामान्यापेक्षेति तेन चोत्तरपा
 दाक्षयः सिद्धं ननु अजनुवृत्तिसामर्थ्येन तदाक्षेप इति भावः इदं च न व्यरीत्या मनोनाशो हति तथापि भवति उक्तमि
 त्येतावता संतोष्यमिति दिक् अन्ये तु इदं प्राचामनुरोधेनोक्तं स्वमतेन उत्तरपदे तस्य ध्याहारः तत्फलैव निपददंष्ट्र
 हृद्गोर्गविन्ददेवदत्ताः गविन्दप्रियरत्याद्योरुत्तरे प्रवृत्तिः अतएव प्रकृतसूत्रे इदं प्राचामनुरोधेनोक्तं स्वमतेन उत्तरपदे तस्य ध्याहारः तत्फलैव निपददंष्ट्र
 यभावः निपदेति व्याप्तिवारणाय जादाविद्वशब्द उत्तरपदे इत्यर्थे गविन्दयज्ञेऽतिव्याप्तिरत इदं वक्तव्यं तदर्थस्तु इन्द्रस्यादि
 योऽचतुर्दशानुरपदे इति नातिव्याप्तिरिति इन्द्रशब्दे योऽचतुर्दशानुरपदे इत्यर्थेमाश्रित्य न न्याय्या नामित्याहुः सु
 व वैपरिधानाह प्रयत्नत्वेति वैपर्ययमिति पूर्वसूत्रेति तस्य ग्रहणं पठद्विस्तृतसूत्रेऽपठनादिदं चित्तममदह भाव्यपठि
 तमिति प्रामाणिकमिति वाशयः अनुवर्तमानेति जानुउरुजतो न्यादौ पूर्वणसंधिवारणयेति भावः तेन जादू इति।

स.भ.
५४

नचद्राण्डिशीनामित्युक्तरीत्यासिद्धमेवेदमितिवाच्यम् उअस्येतनयोः पूर्वसम्बन्धे पश्चात्तजानूपदसंबन्धे प्रकृतिभा
वस्येवात्तरङ्गत्वात् वाग्रहणेति विभाषाग्रहणेत्यर्थः बाधकेति परत्वादितिभावः यद्यपिनेतिवाच्यप्रकृत्येत्युक्त्यापृ
र्वेषां सर्वेषामिव प्रस्यपि ह्रस्वस्याभावः नान्तःपादेति पाठेपि बाधसामान्यचिन्तया सिद्धोऽन्यथानंतरसंधिकार्य
स्यैव निवृत्तिः स्थान्तु सर्वेषां तथापि ऋत्यक इत्यत्रापि बाधसामान्यचिन्ता वश्यकत्वेन हरी ऋच्छतः इत्यत्रापवा
दविप्रतिषेधादृस्वः स्यात्तदर्थं नित्यग्रहणं इकोऽसवर्ण इत्यत्र तु न बाधसामान्यचिन्ता वश्यकत्वं बहिः प्रयेयण ए
व प्राप्तेरिति बाध्यम् प्रथमयेति तदन्तेनेत्यर्थः सर्वत्रेत्यादौ सप्रत्यन्ततया विपरिणतत्वेन दिव उदित्यत्रापि तथैव वा
ययोऽप्यमाणत्वेन च इहेव विपरिणामः किमर्थ इति चिन्त्यम् अथवाटकः पदान्तस्य प्रकृत्या वस्थानमस्यैव सर्व
त्रयस्यैव विपरिणामोऽस्तु प्रकृतसूत्रेति लुटिवेति सूत्रस्थ चकार प्रत्याख्यानपरं भाष्यं तु विधेयांतरासंबन्धवका
रविषयमिति बाध्यम् एतेनेति भाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षया सामर्थ्यसिद्धार्थानुवादकत्वस्य चकारे उचितत्वेनेत्या
र्थः वार्तिकमित्येकवचनेन भाष्ये एकवचनमिति सूचितं अपास्तमिति पदानादित्यनुवृत्तिर्न ह्यऋच्छके संप्र
हृचि अतिप्रसंगभंगाया वश्यकतीति भावः व्याख्यानादिति तद्वदस्याभावे मानाभावादित्यर्थः प्रकृतेरिति प्रतिज्ञाया

रामः
५४

तात्पर्यबोधनात् द्वयमिति तावत् एव सत्त्वादिति भावः वाक्यस्पष्टेति तिपाठः अनंत्यस्यापीति एकवचनं तु प्रत्यय
धमानस्य हूयमानस्यैव पुनः प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयेन यनुभाष्ये कैकेयावेति पदानितेषां सर्वेषां पुनः प्राप्नोती
त्युक्तं तत्वेतदद्वयमिति रिक्तविषयकमिति भावः अत्रैविशेषणेति तदनुपस्थितिस्तु न देविशियस्य पुनः तापने नित्या
दाविति पाठः प्रत्ययस्येति सूत्रेणेति पाठः सप्रस्यंतपाठे वृत्तिरुक्तेति शेषः प्रत्यभिवादे तस्यैव च इति प्रत्यभिवादविषयत्वा
त्कावय वै च इत्यर्थः ननु तत्र योगे कथं नामांते वाक्यमत आह अवयवत्वेति एवं च शर्मति शब्दे त शब्दश्चरमाव
यववाचो तद्वृणश्च बहुव्रीहिरिति भावः न चैवमन्यतरप्रयोगस्य लामेपितस्य तदंतत्त्वलाभः कथं च त आह तत्राधी
ति स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये स्वरूपास्वरूपग्रहणकृतविशेषाय व्याचष्टे भो शक्तेति श्रुतो वेति पाठः इदं देवि न स्यापेति
तत्रात्रस्येत्यर्थः नियतस्योपलक्षणं न त्वनियतस्य त्यागयेनाह आगच्छतु इति कदा रसुंति रीतिरिति तमनुसृत्य गंतु
नाकारेण निर्देशो बोध्यः असुंति इति अत एवातो रोरिति सूत्रे सुस्त्रा ताः ३ अत्रात्रस्यैव वृत्तं भाष्ये तत्रैव स्यावि
वक्ष्यामि वक्ष्यमाणत्वेन ननु किमर्थं योगविभागेन विधानेन गुरो रवृत्त इत्येवमिति चेन्न भो शिवमवदत्यादौ गुरो
स्भावेनैव पुंसके कर्तृहर्तृ इत्यादौ ऋकारसत्वेन भो आ ओ इत्यादौ अतन्नाभावेनाद्यांशस्याप्राप्त्या देवित्यंशस्यापि

स.भ.
५५

संनियोऽशिष्टन्यायेनाप्रवृत्तेऽत्रेष्टत्वं स्याद्विवक्षायावस्थमाणत्वेन दहतुतद्विवक्षणेन भिन्नागावश्यकत्वाच्च हेहे सं-
बोधदर्शनेनेति नामग्रहणनिषेधस्थले इति भावः गुणोत्तरतइत्येवेति उक्तरीत्या तस्या तस्याभावेनाप्राप्तेरिति चिन्त्यम् ॥
अतएव पूर्वण ह्ययमानार्थस्य विधानेनाप्राप्ता वचनमिति कैयट उद्योतकीति दूरादुक्ते चेति सूत्रेण सिद्धे कि-
मर्थमित्यने आह तव तारितवान् हेहेतइति बहुव्रीहिः तत्पुरुषत्वे तु तयो रंतत्वे सतीत्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् हेहयोर्हय-
मानार्थकत्वे हेहयोरिति न्यासे वाक्यावयवयोस्तयोश्चैवः पुनरित्यर्थे हेरामेतादौ विध्यर्थस्यात तदन्यादिषु पूर्वणसि-
द्धे एव सः तदादौ वाक्ये हे हेति वाक्येति पुनयोः समावेशः परदोषः हेहेन वाक्यावयवद्वयमानार्थपर्यटः पुनरित्यर्थे रा-
महे इत्यादावनिष्ठेन न्यपददि पुनः सूत्रस्य फले स्यात् आदिभूतयोस्तयोरिति चेतो न सिध्येत् अनंत्यपदद्विभक्त्यं
हे हेति पुनयोरिति चः समावेशश्च स्यात् अन्ययोर्हेहयोः परमिति चः पुनः पूर्वणसिध्यतिप्रयोगे हेहयोरिति न्यासे तु-
आरंभादेवानंत्यस्य हेसिद्धे अन्त्यानंत्ययोः पुनार्थक्रियमाणान्नयोगग्रहणान्नियमार्थत्वं संयुधमइति सर्वेष्ट-
प्रथमेपक्षे प्रत्यासत्त्या द्वितीयाद्येतु अभिमते आचार्यचारणाय हेहेतइत्येव वदेत् हेहेप्रयोगे इत्युक्तं अन्त्यानंत्यमा-
धारणे तत्र योगे ह्ययमानार्थवाक्यपदस्पष्टः पुनरित्यर्थो दिष्टे सिद्धेऽपि समावेशः स्यादिति यथान्यासमवमणीयम् ॥

रामः
५५

प्रयोगे हे हयोरितितु सुवचम् काल्पध्वनोरस्यतसंयोग इति वत्प्रत्यासत्त्ये सर्वेष्टसिद्धिः अन्ययोरेवेति इदं चिन्त्यम्
 तदस्येव सिद्धे प्रयोग ग्रहणे नोभयाद्यर्थत्वसिद्धेः अनर्थकयोरपीति अपेभावः एकं हे ग्रहणं नाम ग्रहणनिषेधविषये
 एहि हे इत्यादौ ह्युमानार्थकत्वाभावाद् प्राप्ते विध्यर्थम् अपरंच हेरामेत्यादौ वाक्यादित्वाभावाद् प्राप्ते विध्यर्थम् अर्थ
 वत्प्रेमाषावाधचनमानमतः प्रयोगेति तस्यानर्थकत्वं च शस्त्री शब्दे स्त्रीशब्दस्येव ततोः र्थबुद्ध्या धिया विरहात् एते
 न द्योतितत्वेन द्योत्याभावादित्यसंगतं द्योत्यमेदाभावेऽपि द्योतकसमुच्चयस्य बहुशादृशत्वादित्यस्यैव कुत्रोच्यपि वा
 विरहप्रतिपादनेऽप्योपयोगात् अनर्थकस्यापि पदत्वेन निपातस्यानर्थकस्यैव तन्नास्येवेति बोध्यम् वाङ्मयपदं तु देरेव
 विशेषणानां नान्यथास्तदवयवत्वेऽप्यपयोगः क्वचिन्तुतन्मध्यपतितेति तत्त्वस्येव पदत्वाभावादिति आभिमुख्यरूपसंबोध
 न द्योतकत्वेऽपि तत्त्वाभावः नामगोचरयोरेव तद्वृत्तिर्त्वात् अनएव तच्चरुमिति प्रागुक्तविरोधो न आहुरिति उक्तान्यस्व
 रसवोज्ज्वलि समवशंसमर्थयन्नेवकारसमर्थनं खंड्यति यत्त्विति यत्तु गुरोरनुब्रूयत्यस्य भिन्नपदत्वेऽपि प्रवृत्तिरिति ता
 न्न अनुदानमित्यनेन सिद्धे एकैकग्रहणं किमर्थमिति भाष्यविरोधात् गुरोरेत अविवक्षितमिति इदं च न भाष्यसं
 मतम् अतएव प्रवृत्तसूत्रे भाष्ये लघोरन्यसुतप्रसंगो दूषद्वैतेति विशिष्योक्तम् सूत्रशेषस्य एकैकग्रहणमनु

त. भ.
५६

शानं प्रश्रुतामिपूजितयोरिति विहितं पुनस्तमावेशाभावात् । मातृभाष्यपुनरुक्तं हि हि तस्मिन् ननु यदनुदात्तत्वं स च
गुणमात्रेण न विधीयते इत्याशयः तदेतदस्ति तदुक्तं स्पष्टमिति भो राजन्येति अयोगविभागाभिप्रायेणाविकल्पसा-
म्याद्विशिष्योक्तिरिह साहसतत्रयेति प्रत्यभिवादे दूराद्भूते हे हे प्रएतत्त्रपेत्यर्थः इदं केचित्तु मने पूर्वमतेतुं भो राज-
न्येति त्रिंश्वबोधम् । वृत्ताविति तत्राद्ये उक्ते प्रत्यभिवादे पुनो विहितसंज्ञे वा यस्य स्थानि विशेष उच्यते इति अन्ये चानुदात्तमि-
त्यादिना लाघवाद् अनुदात्तत्वादिभिरुक्तविधानेन पुनः सच दूराद्भूतस्यादिभिरेवेत्युक्तम् । अन्ये लघुमयीति असुबत इविव-
त्साधुवाक्ये इति शेषः चेत्यादिनामिति आदिः प्रकारवद्भवचनं स्पष्टार्थं न प्रवर्तते इति स्मरितत्वादित्यादेन त्रैवशेखो-
क्तादिष्वेते प्रवृत्तावपि उदात्तानुदात्तपुनस्तमावेशाभावात् तदित्यपि बोध्यम् । परस्य चेतो निपाठः नैवैकेत्यमिति आ-
ग्रादित्यस्य स्थाने इति भावः संगच्छते इति अन्यथा प्रत्याख्या न पक्षे तस्य दुर्वारत्वेन फलमेव स्यत्यासंगतिः स्यादिति भा-
वः ननु गुरोश्चान्तेनैकेकस्य प्राचामित्येवासु अन्यतो गुरोश्चादेः पुनरित्यथादिति चेन्न अगुरुसमुच्चपकतापि स्यादिति
वकारस्यापनेः न चैवंगुरुग्रहग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । गुर्वभाष्यस्य दृष्ट्या चरितार्थत्वात् सिद्धं न इवेत्यास्य-
वनेतुन कश्चिदोषः अस्तु तव अस्तु तस्य पुनरविधाने इति — पर्युदात्तानुदात्तस्य दीर्घस्य चेत्यर्थः न चानुदात्तस्यादी-

राम-
५६

र्घवस्यादिति वाच्यम् दीर्घ इत्येव वाच्ये एवमुक्त्या ननु मपि भाषावाधात इदं च स्तु न एव विधीयेतेति वाहानुपलभ्य
 लं व्य नोपस्थित इतीति तद्विधावनुपस्थित इत्युक्ते तु पर्युदासादवसानेन स्यात् स्तुत इति भावः ननु ह प्रकरणे पाठे
 पि निषेधः त्रिपाद्यातथा न्यासेन अन्यतमस्य स्यात् पठितु वाक्यस्य देरित्यनेन महास्याप्यधिकारविक्रियेत तदा सोमसंस्तु
 इति देवदत्तेति अवब्रूहीतीत्यादावपि स्तुतो न स्यात् तद्विधायैकेरपि संबंधात् इह पाठे तु मनि विधायते उपस्थितस्य च
 हितत्वादिति चेन्न इह न्यासेपि वाध्यविशेषविनायावक्तुं शक्यत्वात् यहा त्रिपाद्यामेव वाक्यस्य देशीत्यतः प्राकृतोपस्थिति
 स्तुत इति निषेधविधिः स्तुतता वाक्यस्य देः स्तुत इत्यनुवर्तते एवं चानारभ्य विधिमधीतस्यासंख्यप्रतिषेधकं त्वमित्
 प्रतिषेधस्येवेत्याशयात् वदेदिति मनातेतु अग्नि इति अग्नि इति इति प्रयोगद्वयमादेशयत्स निषेधेन दीर्घघटितत्वेति
 फलभेदान्न प्रानिक्तम् न चान्येन विधिनेन प्रगृह्यत्वात् न निदेशेन संधिकार्यप्रवृत्तौ अग्नौतीतीत्येकमेव स्यादिति वाच्य
 म् एवमपि पंचमी समासेन स्यात् नित्यत्वात् आदेशस्य बहिरंगासिद्धतया प्रकृतिभावविवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति भावः नन्वेवं
 सिद्धानेपि इन्द्रेण इकोमव अत्यक्तः आजेनाप्रगृह्या अचि पु नश्चाक्रमणस्य नोपस्थिते दिवउत इति न्यासः कुतो
 न कृतः एवं हि शाकलविषये परत्वादेव प्रकृतिभावः सिद्ध इति नित्यं ग्रहणं न कर्तव्यमित्यपरं लाघवमिति चेन्न तथा

स.भ.

५७

सन्निविधानां वलीयस्त्वेन प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्युपस्थिते निषेधापत्तेः स्पष्टं चेदतसि लादीत्यत्र शेषे न
वादेशविधाने प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावेनादेशानिवृत्तौ भाव्योक्तदूषणानवतः निषेधस्य तु प्रकृतिभावप्रतिवध
त्वेन ननु तत्र वरणस्यादितितदन्तरादिति वाच्यं वक्ष्यमाणो न्यादेशस्य बहिर्भावेऽसिद्धतया प्रकृतिभावानिवर्त्यत्वा
त् प्रकृतिभावेनैव रूपसद्विवादिभिरिति प्रितुवक्तुमप्यशक्यं नित्यातस्य काजितिसूत्रे हस्तस्य प्रगृह्यत्वेनैव दोष इति भा
ष्योक्तविरोधात् तद्वीत्यापरोक्षीत्यादौ रुत्वा प्रवृत्त्यापत्तौ दोषसत्त्वात् रुत्वस्याज्जिमित्तत्वाभावेन प्रकृतिभावाप्रतिपा
द्यत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधे मानाभावादिति बोध्यम् न चैवमपि उन्वस्याज्जिमित्तत्वेन प्रेतिर्वैयर्थ्यप्रतिरुत्वासा
द्वत्वेन सनेति प्रदीपोद्योतयोरुत्तं तु न सगपक् असिद्धत्वेपि सांतकुड्याप्रवर्तमानौ संज्ञाप्रकृतिभावो रान्ते एवं श्रौतत्रच
रानकुड्याप्रवृत्तं मुत्वं पश्यतौ तत्रतिवध्नीयातामेव तन्निमित्तगोरदर्शनेपि तत्प्रवृत्तिदर्शने प्रतिबंधकाभावात् श्रौतीश
त्यत्र अनुनासिकविधे हि मातृत्वग्रहेपि प्रगृह्यत्वप्रवृत्तिग्रहवतरति वाच्यम् यदुद्धाप्रकृतिभावप्रवृत्तिः तस्यैका
रस्तत्प्रतिबंधः अत्रनुसंवुद्धाप्रवृत्तिरस्य विकार इति नन्वेवं हि सः इति भगच्छति एहि देवदत्ते सधनेयं— हे शिष्य
अनमस्करोमि त्वामित्यादौ बहिरंगसंधिकार्यस्य प्रकृतिभावेन वारणान्नस्यादिति चेत्सत्यम् इष्टांशः अनिरुद्धा

रामः

५७

तथाहकप्रमाणो फलमेतुवहिरंगासिद्धत्वनित्यत्वमेवशाखांगौरवस्यफलमुखत्वंप्रतिपादयन्सिद्धांते संकृते नचप्रा
निश्रंतंगत्वादिति वस्तुनस्तुशास्त्रकार्यानिदेशयोरुभयोरपिअतिदिश्यमास्तुकार्यस्योपदेशदेशानतिक्रमात्प्रकृतिभावो
वयस्त्वेनप्रकृत्यानकश्चिदोषः एतेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्धत्वात्कथंप्रकृतिभावनिवर्त्यत्वमित्यपस्तमूनदेनदधनयमेव
क्षति सादृश्यविधानस्येवेतिपुनरेकमेपीति तस्यासिद्धत्वात्पूर्वंप्रगृह्यत्वेपीत्यादि दीर्घत्वबुद्धिर्वादिति श्रुतनासिकप्रतिवर्त्या
यपुनःसंज्ञांप्रकृतयेतद्दुहेरांवश्यकत्वादितिभावः प्रगृह्यत्वमिति प्रकृतिभावदस्येतिभावः तत्त्वमितिप्रगृह्यत्वमित्यर्थः चे
व्यमितिप्रश्नेइदमित्येकवाक्यस्यमेवयुक्तमतः सामान्यतः पृच्छति कर्तव्यमिति चिनुरतिलोडंतम हीनवश्यमिति विभाषेति
अनंतस्यापिप्रश्नेत्यस्यासिद्धत्वादेनेनैवव्याप्यइतिभावः तविति नत्वव्यपमितिभावः नवेति हि द्वयविभाषयोर्मध्ये
प्रत्ययस्तुविभाषयेयपिबोधम अप्रत्येकवितिनत्वव्ययमितिभावः ईचाक्रवृहतिनुनार्थ इत्यस्यचाक्रवर्मणस्येतत्
बंधननामैर्मसकमप्रयोजनमित्यर्थः अयंभावः ईइति एथक्पदंकार्यमुपस्थितप्रतिवर्तने पूर्वतासिद्धविकल्पो
मिदमततश्चाक्रवर्मणस्येति अपमेवचसूत्राशयः एवंचसूत्रभाष्ययोर्नविरोधः भाष्याविरोधेनसूत्रस्येवसूत्राविरोधेन
भाष्यव्याख्यायाउचितत्वात्तच्च एतेनभाष्येइग्रहणसत्वेवशेयमित्यसिद्धिवत्तन्निर्गुहीतीत्यादौतियाप्लुतवन्भावसिद्धिर्ना

स. भ.
५८

क्तानापिपूर्वविप्रतिषेधारंभगौरवमित्यपास्तमकैयटस्यप्रमादइत्येवप्रामादिकप्रयुक्तमइत्यन्यदातवस्तुतःपूर्वविप्रति
षेधकःयोगपरत्वेपूत्रपात्वेवाहमित्यसंगतमतआहउद्देश्येतिउक्तंप्राक् निपातएतदुप्युदासादर्थवद्भूत्येतातआह
प्रत्ययेतिनेत्रेवंकपिवद्ब्रीहिनमुदाहृतआह व्याहरतीतिआआनअमिति समाससंज्ञेऽपमकालदीर्घतनोनपुंसकहस्व
उपदेतुलुकःप्राक्दीर्घप्राप्तिरेवनेत्यतमोत्वातह्रस्वेततोदीर्घइतिनादसोसेपिति सूत्रीयशेख विरोधःमहिमशब्देव
राशित्वापदत्वाभावान्नप्रकृतिभावप्रसक्तिस्सत्यपितत्वेइत्युच्येततदाअंइतएतआओःउअसोत्पादोनृत्यप्रतिर्वीध्या
आगतःउआगानन्दोवानन्दइत्यादौतत्तासक्तेश्च एतेननपुंसकह्रस्वेस्वमतेऽल्विधित्वान्निपातत्वेगेहः कथीयानिसमे
हितम्प्रगृह्यत्वेनेति तत्वेतुअमित्यत्रअभिपूर्वरतिपूर्वरूपंनस्यादितिभावःस्वाश्रयेति ननुस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यभाविपि
रादिव्यावेनाउभित्त्वानिदेशोतत्वेन्दर्बारम् अशास्त्रीयत्वातत्त्वानिदेशादित्यासूत्रीयोद्योतौक्तत्वेयुक्तम् अर्थवत्त्वेन
व्यभाष्यकारोउत्पादोपूर्वान्तत्वेनैप्रत्ययान्तभिन्नत्वानिदेशस्योक्तत्वात् स्पष्टार्थमिति अन्यथादीर्घत्वादिनापिसामान्यः
दृश्यगद्येतेतिभावःसिद्धिरिति इकःयतोयोहलइत्येवसिद्धेऽनग्रहाद्यवहितव्यवहितसाधारणसामीप्यमितिनुवक्तुमशक्यं
क्वपिपश्यतीत्यादौकिन्वेसंप्रसारणापत्तेःअनल्विधाविषादोनुसामर्थ्यान्नजातिग्रहणमित्यर्थइति अन्यथाजातिग्रहणं

पिजातेरेकैकव्यक्तिव्यंग्यतयाः संगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्तं न याजातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वात् स्मृतार्थेति
 आकारप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः अव्ययसंज्ञादविनिश्चितानि पातएकाजितिप्रगृह्यत्वेन तर्हि अभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं अग्रे
 व आदित्यत्रैव चान्तप्रतिषेधउक्तप्रत्याख्यातश्च न्यायेन अनित्यत्वादिति नन्वव्ययसंज्ञायाः कथं पदकार्यत्वेनानिर्वृतं
 मवगम्यत इति चेच्छृणु पदकार्यविषयकोऽयं न्यायइत्यस्य यस्यशब्दस्य वस्तुतः पदत्वविशिष्टस्यैव पदकार्यप्रयोजकत्वं
 प्राप्नोति सत्रकार्यतस्य गोणार्थकस्य तद्ग्रहणमिति न्यायार्थइत्यर्थः अस्ति च चान्तस्य पदत्ववत एव व्ययत्वप्रयोजकत्वं
 म प्रत्ययान्तरपदयो रित्यादौ तु त्वदीयादौ पदत्वाविशिष्टस्यापि पुष्पादादेः प्रयोजकत्वदर्शनात् त्वत्त्वेनैव स्यादिति हिमिति
 इति परिभाषेदुशेखरविरचितसंग्रहे विस्तरः अत्र एतत्परिभाषेत्यस्य एतन्मूलभूतार्थवत्परिभाषेत्यर्थः नदीह अतएव
 नर्थकेति सामंजस्यनिपातेति प्रकृत्यसंज्ञा संवृद्धौ शात्रयोदतीति ननु संवृद्धित्वस्य हलत्वेन स्थानिता बद्धमिकत्वं प्रकृत्यस्य
 वतत्वं तुल्यमिति चेन्न नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे प्रत्ययलक्षणेन सौकर्यात् सोऽप्यकल्पयति सिद्धे संवृद्धि
 ग्रहणप्रगृह्यत्वेन लुप्ततेत्यस्या प्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेन मिथोदतीत्यत्रातिव्याप्तिवारणानसंवृद्धिग्रहणाचरितार्थफलं च
 त्रयोदति इति सूत्रकृत्प्राने ननु निमित्तसप्रमीत्याहुः न नृपस्थिते इत्येव कुतो नोक्तमिति चेन्न रत्नरत्नरत्नावित्येव यथोक्तं

स.भ.
५८

वध्येतवेदे उपथासादिति राजाकरस्तु अवैदिके इति शेषः अनार्ष इत्यनुवृत्ते र्नावृत्तत्वादिति व्याख्यत तत्तु विन्यमेव उ
कारश्चेति करणे ननु कोरतोऽङ्कोरपित इति प्रातिशाख्यविरोधात् वस्तुनेवेदे आपाद्यमानरूपाभावेनानार्ष इति कथं
मेवेति ननु क्त्वान्दसेति पस्कलो विक्तेरुल्लेखोपात् अतएवेति सामानाधिकरणाय देहि तस्यार्थकः अत्र श्रोः शाकल्यस्य
तिमुवचं नुन अङ्कोर इत्यत्रापि उच्यते अत्र न कत्वेन दोषात् अवादीति आदिपदं चिन्त्यार्थवत् इदमिति सूत्रमिति न
नियत एवेति ननु प्रत्याहारः तथा सति उतित्येव ब्रूयात् नापि कृत संप्रसारणे वेनु लाक्षणिकत्वादि निभाधे स्थानिवन्
वेनेति अग्रहीदित्यादा विद्वत्स्येवेति भावः मानाभावादिति यद्यपि सामानाधिकरणेनान्वयस्य इत्येव सूत्रेन उज्जति
श्रुतत्वादादेशेनैव संवध्यत इति न्याय्यं केयदोक्ते अज्ज इत्येतदावृत्त्यभावप्रयुक्तलाघवानुरोधेन उच्यते इत्यसंज्ञकश्चेति भ
व्याक्तिस्वारस्येन च संभवति सामानाधिकरणेनैव यधिकरणस्य न्याय्यत्वेनास्यादेशविशेषणत्वमेव न्याय्यम् तथैव
क्ष्यमाणभाष्याऽनुरोधेनोद्देश्यत्वविशेषणत्वमेव युक्तमलक्ष्यविसंवादाच्चेति स्फुटीभविष्यति ननु उदरीति नच
बंधकोक्तमादायतत्सिद्धिः उदरीत्यस्यासानुबंधक प्रतीतेरपीष्टत्वादिति स्पष्टमुद्योते नच उभावाभावपक्षे शाक
हस्तेन उदरिति विनीति सिद्धीतीति वाच्यं योगविभागाभावेन विधोशाकल्यपदस्य यथाश्रुतत्वेन शाकल्यन्यमते धशाकल्य

गमः
५८

स्वसनाप्राप्ताउंभावस्यतक्रकौडिन्येतिन्यायेनभोभगेइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यातत्रतत्कृतेउञ्जत्वाभावेनसार्थक्यभावेन
 न्यायाप्रवृत्तौनुसर्वथानिरवकाशत्वशाकल्पह्रस्वबाधकत्वात् तदऽभावपक्षतदऽप्राप्तेश्च ननुयोगविभागेकृतेउं भा
 यक्षेशाकल्पह्रस्वेनउडतीतिचतुर्थेरूपसंभवतिन वेतिचेच्छृणु परत्वान्तरंगत्वाभाउं भावात्प्राक्शाकल्पेतिरित्युं भा
 वेनप्रतिपदोक्तत्वात्प्रवृत्तेस्तुनतत्प्राप्तिःहरीएतावित्यत्रेवप्रकृतिभावेनवाधादिति वैयर्थ्यापत्तेरिति संहिताविषयातुने
 सार्थक्ये इतिविनिसप्र मीनिर्दृष्टासत्वेनतद्विरहेऽपक्षेयत्वेनेतिपूर्वमुक्तत्वात् विधिवैयर्थ्यनुनेऽप्राप्तिपक्षेनेत्याह
 कृतेशाकल्पेनानुनासिकेह्रस्वेसाफल्यत्वात् विकल्पासात्रेति शाकल्पपदेइत्यर्थःविधानेति प्राचीनमतेनेकमतत्रहिशा
 कल्पह्रस्वेष्यस्यसार्थक्येनतत्रनक्रमायेनायम्ह्रस्वबाधकइतिनात्रकृतेऽनुनासिकह्रस्वइतिपूर्वमनसार्थक्यं
 नुपूर्ववदोर्ध्वविधौत्यर्थः इतिशेखरेऽपिचतुर्थासंग्रहेऽचसंधिःस्तोश्रुनेतिलुप्रेति आद्येमुखाधालिति अस्मदलङ्काराविति
 तन्ये ह्रस्वविसर्गसत्वेचानुपपन्नऽभावेपिजशत्वाभावायछांदसत्वातिदेशस्यावश्यकत्वेनततएवलुक्कस्यनेलाघवमस्क
 पदत्वेनुचार्यतद्विरतिरपियथासंख्यमन्वयात्गमकसाधैवकृतद्वित्वमुपोधात्तुन्दोवत्सत्रेतिवहनामऽनुसंधानेगौर
 वमित्यभिप्रेत्याऽहमित्येइति पुवोरनाकावितिह्रस्वेभाष्यदतरेतरयोगेसौत्रेलापइतिग्रन्थस्तुकर्योर्ध्वविरितिभूजस्यभा

स.भ.
६०

व्याऽनुरोधादिनिनतद्विरोधः अत्रपक्षेप्रत्येकस्वरितत्वंप्रतिज्ञेयंयुनेत्यत्रानुरुचनये ॥ तदऽपिस्वरितत्वस्याजः लसाधार
णदोषरूपत्वे अजिष्ठस्वररूपत्वेन एकपदमेव न्याय्यमित्याहुः योगइतिवदन्तो मूलकृतो मते संहिताधिकारसत्त्वेन नि
मित्तकार्यिणोः संहिताविरहादेव चिन्तादौ न दोषः तत्रत्याख्याने तु स्यादेव अत आह संयोगइति नन्वेवमपि न स्मिन्निति
सूत्रे भाष्ये हि दुइत्यस्मसि धेदित्यत्र यणानेति प्रयोजनमुक्तम् तत्र मनोरमायं च विषणि तुक्तव्यवहिते प्रि प्रा
प्तातीत्युक्तमनंदुभयमऽप्यऽसंगतं संहिताविरहादेव यणोऽप्राप्तेरिति चेन्न तत्सन्निकृष्टज्ञानं संद्विकर्षस्यापि न
संज्ञाप्रयोजकत्वात् साक्षात्सन्निकर्षग्रहणं मानाभावात् यथानच बाहेति सूत्रे युक्तग्रहणम् अतएवैकपदे संहि
तानित्येति स्यात् अतः संगच्छते अन्यथाययोरस्तितयोरस्त्यवयवयोर्नास्तितयोर्नास्त्येवेति व्याख्येयं स्यात् स्यस्येति यदा
तस्येति गत्वतिषेधकसूत्राद्यरोऽनुनासिके इत्यर्थमऽधिकृतमपीति भावः अतएवैकादिश्चैकस्येति सूत्रेऽदुदकर्तव्य
इत्याशंक्य यदाऽस्येति विधीयुमानमऽनुनासिकत्वं न स्यादित्युक्तम् पदान्तस्येत्युक्तिः स्वरसर्गप्रसंगात्तास्यन्तपदा
नादपि त्यतोऽनुरुचिरित्यभिप्रायकत्वं विभक्तिविपरिणामापनेश्च अन्यप्रदानुक्तिस्तु तस्य तत्रानावश्यकत्वस्य प्रय
युनेत्यत्र तु न पदानादिति ज्ञापकारऽसम्बन्धः एतेन पदाधिकास्माऽपदान्तस्य मूढेत्येत्येतदऽवधिकत्वाच्चिन्त्यमेत

स.भ.
६०

दित्यपास्तम् यथासंख्यमिति शेष इति स्थानेऽन्तरत्तमपरिभाषया सिद्धिरित्यपि बृहच्छब्दरत्नोक्तमनुसंधेयमात्रं पुनश्च ब्रह्मे
 आन्तरतम्येन लघुनोपायेन सिद्धेस्त्वादिपदैरनादिसिद्धतयेत्यादिक्रमेणैवोपस्थितिरित्येव कुत आहतमिति चेत् प्रश्ने चेति
 ब्राह्मणभ्यां कृतं देहीति वत्तत्र मंत्रप्रश्नशब्दे प्रश्ने चेतीत्यर्थः। स्पष्टार्थमिति॥ पदोक्ता द्वे तत्र वक्ष्यमाणस्यैव तु न सार्थक्यं त्रैधादि
 कत्वेन समर्थपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पदत्वेन हेतुत्वेऽपि उद्देश्यता विरहाच्च टोः किमिति परान् अप्रस्यतीति पराधीकत इत्यादौ तु
 न दोषः छुनेत्यनुवर्त्य टवर्गोक्तात्यदादित्यर्थः॥ एवं षोडशऽनुवृत्तिः स्यादिति चेत् तत्राह षकारस्यापि पदान्ते इति षत्वस्येति इदमुप
 लक्षणं विसर्गसंस्वरयोरपि एवं च त्रयाणामसिद्धत्वे रुत्वस्य च पवादत्वात् सिद्धत्वेनाकलत्वाज्जस्ताभाष्येऽनुक्तेऽप्येवमिति भा
 वः॥ एतेन प्रस्य अप्रसिद्धत्वेऽपि सकारबुद्ध्या तत्प्रवृत्तिर्दुर्वीरेत्यतोऽपवादत्वेन वां धातुदभाव इति वक्तव्यं सैव मुक्तिश्चित्येत्यु
 क्तम् वेद्वीति वृद्धेर्नैकप्रत्युदाहरणं सत्सु तु शाख्यः ब्रह्मदत्त्यादिबोध्यम् वलयोरपि प्रवृत्तेरिति इत्यादिषु त्रैधादिस्य
 स्यानुनासिद्धायकारस्तु न सन्निपातविरिभाषाविरोधात् अप्रतीनं न्यूनता यद्वा यच्च वक्ष्यते नृवेचलश्च यवलोतयोरित्यर्थः मूल
 रीत्याचैयं मूलन्यूनता परिहृतिः स्वमत्ते हलामणमनभिधानात्॥ रेफेऽनुनेति यद्यपि भाष्ये हित्वमप्युक्तं तथापि प्रवृत्तेऽनुपयो
 गात्त्यागः परसवर्णस्तु संधेरैक्यादुक्तः। मतेनेदमिति प्रकृतिपाठेऽपि चर्त्वीकरणनिर्णयतनमिति तु न युक्तम् तदादिष्वपि तथात्वा

म. भ.
६९

पक्षौ तत्कुलमित्यादौ चर्त्तनापत्तेः तस्मात्तनाग्रहोभावानुष्ठाने गणे पाठे चेति ॥ यस्यासिद्धत्वेति एवं च पूर्वमेव चर्त्तस्य सकारे प्र-
वृत्तत्वात् लक्ष्ये लक्ष्येण स्येति पुनर्न चर्त्तमिति भावः यस्यापवादत्वादित्यपि बोध्यम् एतेन सकारबुद्ध्या स्यादिति न शङ्क्यम्
व्यर्थमिति असंभावः ॥ यस्यासिद्धत्वेन लोपेदकारस्य तकारेणोत्थानं साध्यं तच्चान्तरेणैव सिध्यतीति ॥ संजातीयानेकव्यं-
जनेच्चारणे विभक्त्या वलं वनेत्युच्यते तमेव युक्तम् ॥ उदस्यादित्यत्र तु न सार्थक्यमित्याह उदः स्येति तदुत्पत्तिरिति चेद-
विकरेणान्नियमो वलीयानिति न ये विहितविशेषां लावस्यायां च स्यत्तासीति न येत्वादौ स्यः ॥ यथा संख्यमनुसंख्याशब्दस्य ज्ञा-
नार्थत्वेति संख्यशब्दे स्वार्थे तद्विग्रह इति भावः तामनतीति पाठः तदनतीति वा तमिति पाठे तत्प्रकारः क्रमो ग्राह्यः नेनुर्ध्वं सिद्धं संख्या-
ग्रहणेऽपि न दोषः तेत्संख्यापूरकस्य तत्संख्यापूरकेणान्वये तदनतिक्रम इत्येव वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न प्रथमतः प्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात् संबंधो येनेति संबंध इत्यस्यानंतरं यथा क्रममित्यर्थ इति शेषः ॥ ॥ शब्दतः सूत्रान्तरेति शब्दतः सूत्रान्त-
रस्य मर्थतः अत्रोपस्थितमित्यर्थः ॥ ननु क्लृप्तलौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येऽपि प्रवृत्तिरस्तु अतः फलान्तरमाह अद्यत्ताविति ॥ ॥
उ. मोहत्वात् पंचम्या सदन्तेन तत्र उक्तवाक्ये एतेन विभक्त्यर्थान्वयाय तदन्ते ड. म्यदशक्त्या पदार्थे कदेशत्वात् ड. मिह स्वा-
न्वयेन स्यादित्यपास्तम् लाघवार्थ इति प्रकृतोत्तरसत्रयोरावश्यकविभक्तिद्वयस्य युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

रामः
६९

तद्यस्य यस्यावश्यकत्वेद्द्वैतत्वकल्पनं लाघवोद्देशेनेति भावः ननु सप्तमी निर्देशोद्देशाच्चित्तस्य स्याच्चद्वैत्यर्थकत्वं न मेकमुत्तर-
त्रच अचद्वैत्यर्थकस्याचित्तस्य कत्वकल्पनमपरमिति ज्ञानगौरवेणाह मात्रं गौरवस्य निमातव्यत्वात् प्रकृतानुगुणप्रत्ययो
च्चारणोकार्ये सप्तम्युच्चारणसामर्थ्यात् यथा श्रुते वडमद्वैत्यस्यानिश्चितविभक्त्यंतस्य षष्ठ्यंततां निर्णयमेव तत्राह डमन्ते
रेति ॥ अतो मात्रालाघवमेवाश्रितं टाडसीति सूत्रस्य भाष्येण मात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्वबोधनादिति भावः अन्येतु पदवि-
षयकप्रश्ने हेतुमाहेत्यवतारयं सोग्रिमग्रंथान्वयमिच्छंति मंडूकेति दशसूत्र्यामसंबंधादिति भावः आहृत्येति एतत्फलं
तु अश्वस्य पुच्छं अश्वपुच्छं न अश्वपुच्छं अश्वपुच्छमित्यत्र डमुडभावः अजादेरश्वस्य पदत्वेऽपि डमन्तस्य पदेत्वाभा-
वात् चिन्त्यम् अनुवृत्तपदस्येत्यस्याचित्त्यनेन विशेषणत्वेपीति प्रकृता सूत्रोक्तोद्देशो नीयस्यैव सम्यक्कात् एतदर्थमेवे-
ति पूर्वोक्तरीत्या लाघवाभावेनात्र लोपकल्पनमेतदर्थमेव स्वरूपसत्त्वसम्यास्तत्त्वज्ञेनिमित्तत्वादिति भावः नन्वेवं व्य-
त्ययप्रयुक्ते गौरवंतं वाप्यविशिष्टं मंडूकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्विति चेत्तत्राह डमन्तेति एतदसाधारणफलं तु
परमादृतिरिति अष्टवेः किंप्रमदृपरमेण समासे परमादृत्तः प्रमद्वेन षष्ठी समासे परमाडः ततः आचारकिंप्रतत्तः क्तिचूति
तुत्रेति नेट् अतो लोपः अत्र अंतर्वर्तिसुपापदत्वात् न पदानादिति छुत्वनिषेधः पदानां तत्त्वनिमित्तकत्वेऽपि न पदानां तदिति नि-

म. भ.
६१

पत्तौ तत्कुलमित्यादौ चर्त्तनापत्तेः तस्मात्तनाग्रहोभावानुष्ठाने गणे पाठे चेति ॥ अस्यासिद्धत्वेति एवं च पूर्वमेव चर्त्तस्य संकारे प्र-
वृत्तत्वात् लक्ष्यलक्ष्येण स्येति पुनर्न चर्त्तमिति भावः यस्यापवादत्वादित्यपि बोध्यम् एतेन संकारबुद्ध्या स्यादिति नृपं क्यम्
व्यर्थमिति असंभावः ॥ अस्यासिद्धत्वेन लोपेदकारस्य तकारेणोत्थानं साध्यं तच्चान्तरेण यत्नं सिध्यतीति ॥ संजातीयानेकव्यं-
जनेच्चारणे विज्ञेयानेत्या वलं वनेतु यथाश्रुतमेव युक्तम् ॥ उदस्यादित्यत्र तु न सार्थक्यमित्याह उदः स्येति तदुत्पत्तिरिति चेदेव
विकरेणान्नियमो वलीयानिति नये विहितविशेषणं लावस्यायां च स्यत्तासीति नयेत्वादौ स्यः ॥ यथा संख्यमनुसंख्याशब्दस्य ज्ञा-
नार्थत्वेति संख्यशब्दे स्वार्थे तद्विद्वद्भिभावः तामनतीति पाठः तदनतीति वा तमिति पाठे तत्प्रकारः क्रमो ग्राह्यः ननु द्वैसिद्धं संख्या-
ग्रहणेऽपि न दोषः तेत्संख्यापूरकस्य तत्संख्यापूरकेणान्वये तदनतिक्रम इत्येव वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न प्रथमतः प्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात् संबंधोयेनेति संबंध इत्यस्यानंतरं यथाक्रममित्यर्थ इति शेषः ॥ ॥ शब्दतः सूत्रान्तरेति शब्दतः सूत्रान्त-
रस्य मर्थतः अत्रोपस्थितमित्यर्थः ॥ ननु कलौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येऽपि प्रवृत्तिरस्तु अतः फलान्तरमाह अद्यत्ताविति ॥ ॥
डमोहत्वात् पंचम्या सदन्तेन तत्र उक्तवाक्ये एतेन विभक्त्यर्थान्वयाय तदन्ते डम्यदशत्वापदार्थे कदेशत्वात् डमिहत्वा-
न्वयेन स्यादित्यपास्तम् लाघवार्थ इति प्रकृतोत्तरसत्रयोरावश्यकविभक्तिद्वयस्य युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

रामः
६१

तद्यत्ययस्यावश्यकत्वेद्द्वैतत्वकल्पनं लाघवोद्देशेनेति भावः ननु सप्तमी निर्देशोद्देशाच्चित्यस्याचद्वैत्यर्थकत्वं न मेकमुत्तर-
त्रच अचद्वैत्यर्थकस्याचित्यर्थकत्वकल्पनमपरमिति ज्ञानगौरवेणाह मात्रं गौरवस्य निमातव्यत्वात् प्रकृतानुगुणप्रत्ययो
च्चारणोकार्ये सप्तम्युच्चारणसामर्थ्यात् यथा श्रुते वडमद्वैत्यस्यानिश्चितविभक्त्यंतस्य षष्ठ्यंततां निणी प्रमेदत्तमाह डमं उक्तं
रेति॥ अतो मात्रालाघवमेवाश्रितं टाडसीति सूत्रस्य भाष्येण मात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्वबोधनादिति भावः अन्येतु पदवि-
षयकप्रश्ने हेतुमाहेत्यवतारयंते ग्रिमग्रंथान्वयमिच्छंति मंडूकेति दशसूत्र्यामसंबंधादिति भावः आहृत्येति एतत्फलं
तु अश्वस्य पुच्छं अश्वपुच्छं न अश्वपुच्छं अश्वपुच्छमित्यत्र डमुडभावः अजादेरश्वस्य पदत्वेऽपि डमं न स्य पदेत्वाभा-
वात् चिन्त्यम् अनुवृत्तपदस्य त्यस्याचित्यनेन विशेषणत्वेपीति प्रकृता सूत्रोक्तोद्देशो नीयस्यैव सम्यक्कात् एतदर्थमेवे-
ति पूर्वोक्तरीत्या लाघवाभावेनात्र लोपकल्पनमेतदर्थमेव स्वरूपसत्त्वस्य स्तत्त्वमृत्तौ निमित्तत्वादिति भावः नन्वेवं च
त्ययप्रयुक्तं गौरवंतं वाप्यविशिष्टं मंडूकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्विति चेत्तत्राह डमन्तेति एतदसाधारणफलं तु
परमादृतिरिति अष्टवेः किं पु अदृपरमेण समासे परमादृ ततः अशब्देन षष्ठी समासे परमाडः ततः आचारकिपत्तत्तः किंचूति
तुनेति नेट् अतो लोपः अत्र अंतर्वर्तिसुपापदत्वात् न पदानादिति छुत्वनिषेधः पदानां तत्त्वनिमित्तकत्वेऽपि न पदानां तदिति नि-

स.भ.
६२

षेधः पदांतत्त्वनिमित्तकत्वेपि न पदांतादिति निषेधे उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेनेष्टमिद्धिः नेत्यादाविति आदिनाऽप्रतिबन्ध-
नेकिंप्रप्रवप्रत्तः अः षष्ठीसमासे संयोगांतलोपेऽप्रनः ततः प्राचारकिंपूलिट् आम् प्रनांचकारेति अत्र हिङ् मंतस्य प-
दत्वेपि अजादेः पदत्वाभावात् डमुड् नयुक्तः तत्रैवेति इदमुपलक्षणम् अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदांतत्त्वनिमि-
त्तके विधावेव तन्प्रवृत्तेरित्यस्य तदसाधारणफलं तु गणयत्तेर्विचू गणहि नस्तेः किंपूहि नू गणंश्चः द्विन्श्च इति समासे ड-
मुट्प्रवृत्तिः अतएव तत्र न घटितं वचनं नियमार्थमुत्कानपदान्तविधाविति भाष्ये उक्तम् अतएव वषावर्षिपदमित्यनेन न
फलभेदः अन्यथा वचनारंभे गणश्चेन प्राप्नोति डमुट्प्रत्याख्याने तु सस्यादेव अतएव तस्मान्नुड्चीति सूत्रे भाष्ये नुकिड-
मुडापादितं अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टेव यत्तु न लुमतेति सूत्रे उद्योते उक्तं पदांतस्यानिके विधावित्यर्थ इति तच्चित्यम् परम्
बुधावित्याद्यसिद्ध्या पत्तेरिति केचित् बुध् इति समुदायस्यापि पदान्तत्वेन तस्य स्थाने इशुध्विधानमिति न दोष इत्याशयक
मित्यन्ये एकदेशिन इति उक्तभाष्यविरोधात् न लुमतेति सूत्रस्य नलोपाद्वि विधौ नुत्यंते इति वार्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चे
तिभावः स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे न लुमतेति सूत्रे चोद्योते अत्रेदं नित्यं ते इति वार्तिकोक्तेः नुतेऽपरत्र वार्तिकाप्रकृतौ सुक
रितौ सुसर्पिषावित्यादौ रात्वषत्वयोः प्रत्याख्यानेन यप्राप्तयोः कथं सिद्धिगारंभे इति नुत्यन्ते इति वार्तिकदूषकभाष्यं

राम
६२

दूषणान्तरोपलक्षणमिति तु युक्तमुत्पश्यामः॥ सौत्रइति संहिताया अविवक्षायां तु इको यणित्यत्र ह शि चेत्युत्त्वमपि न स्या
 त् पदभेदे विवक्षाविवक्षेइतितु न युक्तम् संहिताया सूत्रकृदं पाठादिति सर्वसंमतत्वात् यदि सूत्रकृताः मुट्कृतः स्या
 त् तदा पदकारेणानुपूर्वीसूत्रमध्येर्न भग्ना स्यादित्याहुः अतएवेको गुणेति सूत्रे उच्यते उक्तं। एकयोगत्वं च संहिता पाठादेवेति य
 द्वायदापदे व्यवायइति सप्तमी समासं अतद्धित इत्यस्य प्रत्याख्या नाय आप्रीयते तदा पोरोगे येत्यादेर्मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्य पद
 त्वमेष्टव्यं तच्चाप्यथानसिद्धातीत्यर्थः कार्थित्वेति वक्तव्यं कृद्गृहणपरिभाषाया अनित्यत्वात्तत्त्वाभः पदपदं पदत्वयोग्यपर
 मिति तु न युक्तम् बहुषु लक्षणपत्तेः इदं च न्यायसिद्धं पदादिविधेरुत्तरपदसंवधित्वेन तद्विन्नस्याप्युत्तरपदसंवन्धि नो ग्रह
 णात् वार्तिकार्थस्तु अपदादिविधाविति विषयसप्तमी विषयता च कारके इति वज्जन कतारूपा पदादिविधिभिन्नजनकोत्त
 रपदत्वे प्रविषेधइति यदि तु स्वातंत्र्यमवलंब्य उजिच पदे इत्यस्य प्रयोजनं संमृग्यते तदा पदाधिकारेऽस्य व्यधिकरणान्वय
 ज्ञापनमेवांतग्रहणस्येवेति गृहाण स्पष्टं चेदमुजिच पदे इति सूत्रोच्यते अत्रानुना अत्रेति सर्वनाम्ना प्रकरणपरामर्शे मानमाह
 अतएवेति उक्तमिति रुत्वपक्षे चानुनासिकाद्यापत्तिर्नोक्ता इत्यपि बोध्यम् रुविधावित्यर्थे तु तद संगतिः स्यादिति तावः अत्रप
 क्षेरुप्रकरणे वक्ष्यमाणार्थकमिदमधिक्रियत इतीत्यर्थो बोध्यः रोः पूर्वस्येतीति इत्यत्रोरिति तीत्यर्थः पूर्वत्वं चाव्यवधानेर्भेदव्या-

स.भ.
६३

ख्यानात् तेनचकिंस्त्रायस्वेत्यत्रचकारकारस्यन एवंपरत्रपरमपि इत्यपीति इत्यत्राप्येत्यर्थः स्पष्टं चेदं सर्वं समः सुटीत्यत्र प्र-
दीपोद्योतयोः ननु तत्सूत्रोदाहरणस्य भाष्ये दत्तत्वेन तत्र तत्प्रवृत्ताविष्टापत्तिरत आहतत्सूत्रस्थिति ननु अधिकारपक्षे तत्तत्सू-
त्रैकवाक्यन्यासमस्यस्य लोरुस्यात्पूर्वस्य तुवानुनासिक इत्याद्यर्थात्तरोः पूर्वस्येत्यसंगतं तस्य विधेयत्वात्तत्रैवावधित्वेनो-
पादानासंभवादऽत आह पूर्वस्येत्यस्य चेति लोपपक्षेऽनुनासिकसिद्ध्यर्थमाहेत्यवतरणं तु न युक्तम् अभावात्स्यापि बुद्धिकृतं पौर्वी-
पर्थवर्णवदिति शेषं रविरोधात् अयमागमेति प्रत्ययव्यावृत्तये आगमत्वस्यावयवत्वघटितत्वेऽपि ध्वनितं चेदं वृद्धिर्ज्ञासूत्रे-
उद्योते इतरानुपमर्देनाजायमानत्वादस्य तत्त्वेन व्यवहारः अवयवत्वे त्वऽभिमतत्वे पूर्वस्येत्यनुवर्त्य पूर्वस्यावयवः पर इत्येव व्या-
ख्यातुं पंचम्या तत्फलं तु अनुस्वारस्य द्वित्वम् यद्वा यदागमेति न्यायेन विशिष्टेऽचूत्वाद चः परत्वाभावेन तन्न स्यात् यत्र तु अ-
गमस्यापि द्वित्वं दृश्यते अनित्यत्वं तत्र न्यायस्य प्रकृते तु न्यायसिद्धत्वादऽस्यार्थस्यैवमेवोक्तम् एवमैजागमेऽपि बोध्यमित्याहुः
किंचैवोरवयवत्वेऽभिमतत्वेन व्याख्यायतां ताभ्यां तयोश्चैव द्विनिन्यासेन डमुटमिव चैव चूटं विदध्यात् प्रकृते चानुस्वारकम् क्षि-
प्रस्यापीति अवसानस्य न संवन्ध इतीति विसर्गेणानुमितस्य प्रत्यय इत्यादिरूपज्ञादव्याख्यानात्कारेण संवन्धेनेत्यर्थः मच्चमप्र-
योज्यविसर्गस्यानिकल्परूपः खरस्तु नाक्षेपः फलाभावात् अतएव खरसंवन्ध इति नोक्तम् अवसानेन सत्यमित्येव नोक्तं सर्वं

रामः
६३

त्राक्षेपंवदताद्दहकेशः किमर्थं सोढव्यद्वयुपहसितुं किंचैद्दहस्वातउरदित्यादौ शाब्दभोनमऽपेक्ष्यमिहत्तुनेति आक्षेपेन
 दोषः अतएव प्रकृतसूत्रे भाष्ये सत्त्वएवकर्तव्ये विसर्गविधानान्नावसानखरोरुभयोरविसर्गः अवसानम्बकुत्सेनेति चेत्
 शापरदितिज्ञापकादिति गृह्यतेत्युक्तंततः हलीत्यनुवर्ततइति पक्षांतरमुक्तं मू ततः खरीत्यनुवर्ततइति च पक्षांतरमुक्त
 मू सप्तपक्षाणां फलभेदभंगायावसाने विसर्गसंपाद्यपश्चादजादिपदसंवन्धेऽकृतव्यूहपरिभाषामनंगीकुर्वताऽनभिधा
 नमेवाश्रयणीयं तद्वैतन्मनसिकृत्योक्तं शब्दरत्ने सत्यभिधाने हरिः अयमिति सविसर्गमपि साधयेवेति अपूर्वकरणे गौरवाद्
 हसमः सुइति अत्र सपदस्यैवार्थसंवन्धेन मध्ये संवन्धाभावात् अत आह इत्यादीनि त्रिसूत्र्यांसइति वक्तव्यमिति भावः त
 तोऽपिलाघवादाहसमेति अत्र पक्षे मध्ये असंवन्धो व्याख्यानात् ॥ प्रकृतिभावे चेति वा शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिभावोऽत्र स्वाभावि
 क्यवस्थितिर्न तु शास्त्रीयस्तदाह प्रकृतीति प्रातिशाम्यत्वादिति तत्समाख्यावत्त्वेनेति भावः वस्तुतस्तत्रापिलोपेइति पूर्वा
 न्वयि वा शब्दस्यार्थे इति न कश्चिदोष इत्याहुः असिद्धत्वादिति ॥ कलादेः प्रत्ययत्वाभावाच्च यमेव स्यादिति तद्वाच्यं तु दुर्ल
 क्ष्याविशेषोत्तास्तीत्यर्थकं न तु सर्वथा तदसत्त्वप्रतिपादकमिति न तद्विरोधः न चैवंप्राप्येभीयेति प्रतीके अचोरहोऽस्यानावश्य
 कता सूचितेति ग्रन्थेन विरोधः तत्रानावश्यकतेत्यस्य मूलपठनकर्तुः सूक्ष्मे चारणे विशेषाविशेषज्ञानासंभवेन प्रकृतमृ

स. भ.
६४

लग्नस्येऽनावश्यकतेत्यर्थकरणोनादोषात्। ननु सर्वथाऽनावश्यकतानन्वऽनयोर्युगपत्प्रवृत्तावेकस्यैव द्विरुच्चारणस्योभा
भ्यां साधुत्वं बोध्यतात आह पूर्वत्रासिद्धत्वेनेति पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेदस्येतदभिप्रायकं परत्वं
मयद्वत्यस्यैव पूर्वप्रवृत्तिरितिसमाधानान्तरं दृहच्छेखरोक्तं तु नोक्तम् फले विशेषाभावेन तदप्रवृत्त्याऽस्यैव न्याय्यत्वात् वि
सर्गसंग्रहाग्रकुचोरिति द्विवचनोपपत्तिस्तु ककारेण च द्वयोर्द्वयोरेव प्राप्या बोध्या एवमेव भाष्येपि बोध्यम् इदमिति एवं च ष
त्वस्यापि प्राप्ताविति तदर्थो बोध्यः नोदुपधेति अंत्यादलोऽव्यवहितपूर्वस्यैव सा संज्ञेति भावः उपधत्वे चेति ह्रस्वः यद्वा उप
धेतिच्छेदः बहुव्रीहिश्च सौत्रत्वान्नेति विभक्त्युत्पत्तये जातप्रातिपदिकत्वमादाय प्राप्तनलोपस्य प्रकारं तरेणाशक्यवारण
त् एतेन प्रकृतिव्रदिति प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वान्नलोपइत्यपास्तम् क्षियइत्यतो वैलक्षण्यं स्पष्टमत्र सूक्ष्मदृशां लुप्त
र्थसौत्रत्वस्यावश्यकत्वाच्च दृहच्छेखरे तु ननु वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौ क्रमेण वा प्रवृत्तावेकस्यैव विधानापत्तिः द्वेदस्य सं
ख्येयपरत्वेन शब्दयस्याच्चारणं साध्यत्वेन तस्य बुद्ध्यारोहावश्यकत्वात् यद्वृत्तिषष्ठ्याः कारकविभक्तित्वस्य न्याय्यत्वाच्च
उच्चारणे इत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति चेन्न पूर्वत्रासिद्धत्वात्परत्वाद्वा शास्त्रयोः क्रमेण प्रवृत्तिः तत्र प्रयोगस
मवाप्यऽन्यवर्णेच्चारणवदेकतकारोच्चारणस्य सिद्धत्वेनैकस्यैव विधितात्पर्यविषयता तत्रैकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधु

रामः
६४

त्वबोधनेपि द्वितीयेन तयोर्मध्येऽपरस्य द्वितीयोच्चारणस्य साधुत्वबोधनेन ह्यभावादिति दिक् इत्युक्तम् कुचोः अत्र ५ कः ५
 पदतिविधेयं ककारस्य त्वेलोपेन निवृत्तिः अयमादेश एवमाह चर्यात् उच्चारणसामर्थ्यान्नगः कर्कोरिच्चारसां हि जिह्वा
 मूलीयोच्चारणाय नहि गकारे तत्संभवति द्वितीयेऽकारस्यानुनासिकत्वेन निवृत्तिः परस्य पूर्ववत् उच्चारणार्थवर्णर
 हितेलक्षणोति स्वरत्नोक्तं नुनयुक्तम् स्वमते विधेयबोधके लक्षणानङ्गीकारात् प्रसङ्गान्मार्थमाह येन नेत्यादौ
 अस्य न्यायस्य सर्वथा निवर्तकत्वरूपसिद्धबाधकत्वमात्रानुवादकत्वेव स्थमाणभाषासंगतिरतस्तत्र कीदृशेति न्याय
 सिद्धस्याऽप्यनुवादइति वक्तव्यम् एवं च तदुभयसाधारणं वीजमाह तदप्राप्तीति उक्तन्यायेन तदनुवादेमाभूतां अ
 नयोरसिद्ध्यात् तस्मिन् कृते तु स्यातामेवेति शङ्कते न वेति न चार्थोधिकारात्वरवसानयोरिति विहितस्यैव स्याता
 मित्यत आह किंचेति अयं भावः अर्थोधिकारे सत्वस्यासिद्धत्वस्य च बाधं कर्तव्यइति हेतोः शब्दोधिकारआश्रीयते अनु
 वर्त्येति नेत्येव सिद्धे विसर्जनीयवचनाद्वाध्यसामान्यचितेति तु न युक्तं बाध्यसामान्यचितेताङ्गीकारेऽनविच्छेदित्वत्वाप्य
 ऽनापत्तेः न चेष्टापत्तिः मानाभावात् न चानुवृत्त्या वाक्यभेदेन व्याचक्षणास्य तवापि रद्दुपधस्येति षत्वबाधो यत्तच्चिंताव
 ष्यकत्वेन द्वित्वबाधो दुर्वारइति वाच्यम् अनुवर्त्य वाक्यभेदेन कुचोरित्यस्य संवन्धेन कवर्गपवर्गयोर्बाधप्राप्तावप्येतरत्र

स. भ.
६५

वाधकल्पनेमानभावात् वस्तुतस्त्वर्थधिकारपक्षैकवाक्यतया शब्दधिकारपक्षेपिनवाभ्यसामान्यचिन्ताप्रयत्नं हि-
त्त्ववाधावाधाभ्यां फलभेदात् किंतुकुघोरित्यत्रेवोत्तरत्राप्यनुवर्त्यव्याख्येयम्॥ कुघोरित्यतः परश्चाहधिकारस्वे-
ति स्पष्टमुद्द्योते सत्येधत्तीतिसूत्रस्थपरेतुमतरित्याऽनभिधानमुक्तं तन्नयुक्तं पश्यामः कुघोरित्यत्रचाहसर्गलाभा-
नापत्तेः तेषां वक्तुमशक्यत्वाच्च ननु चे नपक्षेपत्वं निषिध्यतामित्युक्तमेवेति चेन्न तथा मतिषोपदादौ दूराः षः कस्कादिषु
इदुदुपध्मत्वादीनां षत्वनिषेधपक्षे चरितार्थानां कः पवाधकत्वानापत्तेः चाहिसर्गनिधाने त्वर्थधिकारात् खरवे-
ति विहितविसर्गस्यैवादेशद्विचारितार्थाभावात् वाधकमेव निषेधेतुमस्वेतिसार्थक्यस्यादेव उत्तरत्राधिकारे मानं
तुसर्पिःकुंडिकाशब्दपाठे वाच्यपकत्वप्रतिपादकपरं भाष्यम्॥ अन्यथा पक्षे प्राप्तः कः पवाधनेन चारितार्थात्तदसंग-
तिः स्यात् अतएवादिति संवन्धशब्दाधिकारेपि वाधमंतरासार्थक्यभावात् अर्थाधिकारस्वेति भावः शर्परे विहितस्य
षत्वमपि नेत्युद्देशात्ते स्पष्टम् यद्यपि शर्परद्वि सृजे स्थानिवोधकस्य विसर्जनीयपदस्य खरवसानयोरित्येतन्मात्रवि-
हितवोधकत्वेनार्थाधिकारेणात्रापि तादृशविसर्गस्यैव ग्रहणेन शर्परद्वि विहिते प्रसक्तिरेव न तस्य अपूर्वत्रासिद्धत्वेन-
द्वाधकल्पनां ऐक्ष्याऽर्थधिकारत्यागं एव युक्तद्वि भावः स तेन कस्कादिपुत्रेति सूत्रेऽनुवृत्तविसर्जनीयपदस्यान्यानुजीवि-

गमः
६५

त्तविसर्गपरत्वमिवश्यं वक्तव्यम् ॥ अन्यथा तस्यः कः पादेशावाधकत्वा नुपपत्तिः कः पादेशाप्रसिद्ध्यो ग्ये तत्सूत्रविहितचाहि
 सर्गद्वये जीविनविमर्गस्य चरितार्थस्य सत्त्वस्य जिह्वा मूलीयबाधकत्वा नापत्तेरित्यपास्तम् तस्य निरुक्तरीत्याऽस्यापि दोषप्र
 षांका प्रवेशात्परेति सूत्रणीये विसर्गग्रहणेन बाधकद्वितीयसूत्रसंपादनद्वारा जिह्वा मूलीयबाधस्य न तुंशक्यत्वेऽपि स्वदे
 शस्यत्वेन द्वितीयवाक्यार्थेन जिह्वा मूलीयस्य बाधकल्पने पूर्वत्रासिद्धमित्येतद्बाधकल्पनापत्त्या त्रैवानुवर्त्य वाक्यार्थकरोप
 पत्तेरानुवर्त्यभावेऽपि बाधकजीविनसत्त्वेन किमर्थमुत्तरत्राऽनुवृत्तिरित्यपास्तम् षत्पापनेरिति पुंस्त्वाम्यत्वात्पादाविति भावः
 इदं सुबोध्यम् कांस्कान् संस्कृतद्विगणोपाख्यमिति अत्र किं लाघवमिति तु चिन्त्यम् नन्वतः कृकमीत्युत्तरद्वयं तस्य विच्छेदान्
 कथमिदमिच्छाद्गणोदतिः नन्वेवं पुम्ग्रहणं त्वावश्यकमेवेति कथमुक्तं तत्र यथा पठितसाधुत्वस्य वज्रत्वेन प्रकृते कृतप
 त्पठोपपत्तेर्भावकाणादिति चेन्न कांस्कान् इत्यादेरनुस्वारानुनासिकोपेतयोः पाठेन संस्कृतद्विगणोदतिर्न च निखिलरूपसंग्र
 हेऽपि पुंशब्दविषयेऽनन्तप्रयोगाणां पाठकल्पने गौरवापत्तेः षत्पापनेरिति पूर्वग्रंथस्तु दोषोपलक्षणमित्याहुः पुंस्त्वाम्यत्वात् पुंसद्व
 तिपठित्वा कुचोरिति ग्रंथादतिप्रसंगेनिराकृत्य यद्वा पुमः सः अपदादौ द्विगणः षड्वितिसंख्यस्य तस्याप्यनावश्यकत्वात् पुंसद्व
 वस्तुतः सम्युक्तम् कार्त्तव्यमिति पठित्वा एतेषां विसर्गस्येति व्याख्यानेन न कोऽप्यतिप्रसंग एवेति बोध्यम् वस्तुतस्तु यद्वेति चेत्ततो मू

स. भ.
६६

लकारस्य कस्कादेशकृतिगणत्वात्सत्त्वमित्येव तात्पर्यं ननु त्रयाणां पाठे सूत्रत्रये सपदकर्तव्यत्वापेक्षया प्रत्युत्पन्नैरेवेण
पक्षात्तरानुस्थितिप्रसंगात् ॥ तथा च पुमृशब्दे षत्त्वापत्तिरितिसर्वमत्तावलम्ब्य विसर्गपक्षे सार्थक्यात् कः प्रभिमित्या
ह तद्विहितेति अर्थाधिकारादित्युक्तं प्राक् यद्वा शब्दाधिकारे उत्तरे विधीनां सर्वान्निरवकाशत्वेन ॥ कः ॥ पवाध
कत्वम् ॥ न कौण्डिन्यायेन तु तद्विहितविसर्गवाधकत्वं बोध्यम् ॥ संहितायाम् ॥ दुःको यण्भीत्यन्तः ॥ प्रागेवेदं युक्त
मुपन्यस्तु ॥ अत्रापि पाठक्रमादत्रोक्तमित्याहुः ॥ अत्र तेः केद्विति सति निष्पन्ने इति शेषः ॥ ननु न तं ज्ञापकं तस्यापदा
तविषयत्वात् तद्विषयस्योत्तरसूत्रस्य वैकल्पिकत्वाच्चेत्यत आह ॥ व्याख्यानेति ॥ अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले इति ॥ यद्य
पि स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या ॥ सूत्रकालोऽस्येव तथापि तत्संज्ञाप्रयोजकं द्वित्वमिह विवक्षितमिति बोध्यम् ॥ इति शेषः
रविवृत्तिसंग्रहे हेतुसंधिभाषिते पदादौ ननु सः प्रत्यय इत्येव सूत्र्यताम् उरः के गोत्यादौ तु यथाऽश्रुतेऽपि नेष्टमिति चेन्न तथा
सति ॥ काम्यजसूत्रे ॥ प्रत्ययाऽनुकरणेति देशेन प्रत्ययत्ववत्योपदेशिकपदत्ववतिसत्त्वापत्तेः न च तदादेशित्या
स्योपस्थित्या विसर्गादस्य तदादेशः सत्त्वं प्रत्यये इत्यर्थो नोक्तदोष इति वाच्यम् तथाप्युत्तरसूत्रे ॥ राः परस्य विसर्गो न
स्य तदादेशः षट् अर्थोपत्त्यादधिसर्गव्याश्रयमित्यत्रैव स्यात् न सपि व्यानमित्यत्रेति पदस्य तितु सिद्धात्ते व्यधिकरणमेवे

रामः
६६

[illegible]

स.भ.
६०

वाचसंस्कारोत्तीतिदर्शनात् वाचको योत्तकश्चेति द्विविधो नमः शब्दः इयं हिषु यो न कस्येव ग्रहणं किं यायेति इत्यर्थो धि
कारुण्यं पुण्यात् यदानमः शब्दः स्वार्थमभिधत्ते करोति रुत्पत्तिं तदानमः करोतीति विरगमितीत्याहुः मूले पुरः प्रसृत्यादिति
नवासात् स्रष्टविकत्वं पूर्वाधरावराणां मसि पुरधवश्चैषामिति श्रुत्यादिते स्यापि साहचर्यं कस्यचित् यद्गुणमः साहचर्यात्पुणे
ऽव्ययं पुरः साहचर्यान्मसमस्मिन्तिरेवेत्युच्यते तदा स्पष्टार्थं गतिग्रहणमिति वदति इदुदुत्तत्वं दंष्ट्रिणमिति एतद्दीजं प्रत्य
यलोपदितिसूत्रे वक्ष्यते नन्वस्मिः करोतीत्यत्र विसर्गे कषं प्रत्ययत्वं सस्य पत्वेन त्वेन वा स्थानित्वा इति चेन्न सस्य
नापनेति लोकि कृत्यायेति तिदेशात् प्रत्ययसंज्ञायाः यथोद्देशेऽपि अग्नी इत्यत्र प्रगृह्यत्वं दत्तं पुनः प्रसृत्यं गीक
मसि मी सुबुद्धौ पदेषु नैव प्रत्ययत्वाद्वा तत्संबन्धित्वं वा विलसणं स्वीकार्यम् इत्यादाविति आदिनास्युः पाडित्य
मरप्रत्ययः मनोरमायां विसर्गपाठस्तु पूर्वापरविरुद्धः तु नार्थद्वयं विमर्गं वैयधिकरण्येनान्वयादिति भावः यत्त्वापनेति
ति ननु प्रत्ययमिन्नस्य प्रत्ययसदृशस्य ग्रहणे सादृश्यं चार्थवत्त्वे सति अर्थवदवयवकमिन्नत्वेन कविभिः कृतमित्य
देतथाभूतो भेदवयवत्वाद्दोषवारणाय सत्यं तम् एवं च न दोषद्वयं चेन्न तदपेक्षया सामानाधिकरण्यानुरोधेन लस
णाया एवोचितत्वात् त्विच्छिश्चेति असंभवादिति पदविशेषणत्वात् सस्येत्यपि बोध्यम् ननु प्रत्ययग्रहणे तदद्विविधि

रामः
६०

नियमात्पुनरिदं कथं तत्र न स्यादत आह वक्ष्यमाणरीत्येति वनोरचेत्यत्रेवपदविशेषणत्वात्तदंतमिधि ह्यमिति भा-
षः उक्तिमिति उभयत्र विभाषेयं पूर्वं चतुःकरोतीत्यत्र इदुदुपधेति प्राप्तनिषिध्यते तत्रैकरूप्यं प्राप्तिषु द्विर्द्विषु वा
विशेष्यते ह क्रमेण्यतिरस्यो मिति वत् अत्र मानंतिरसः सुबो न्यसरस्यामिति न्यासेपियथाप्यं पत्वसंज्ञया प्रत्येवाप्यसं-
वन्धेनोपपत्तौ योगविभाषः न च योगविभागान्निषेधमुखेनैव प्रवृत्त्या चतुः शब्दमात्रविषयकत्वमेव किमस्यादिति वा-
च्यम् ॥ योगविभागेन न भवतीत्यर्थकल्पनेपित्तिरसित्यत्र कृतस्य वा भवतीत्यर्थस्य लगे मानाभावात् योगविभागेनानिष्ट-
पादनस्य न चित्त्वाच्चाननूकरीत्या कृतत्वोर्थद्वयसिपिदोषः सुवचदतिचेत् सत्रन्यासे कृतत्वोर्थो न इदुदुपधेति विशेष-
णान्नयन इहा प्राप्तातिरसो न्यतरस्यां कृतत्वोर्थद्वयस्य स्तपाठे वाक्यार्थद्वयावच्छंभविनिक योगे विभागे वा साम्येन सामर्थ्यं भा-
वात् सामर्थ्यावलंबनस्यावश्यकत्वे सुचदत्यत्रैव लाघवाच्च अत्र विभाषा न्येतु चतुःकरोतीत्यत्रास्य सिद्धत्वात् त्रिष्वंष-
त्वम् इदुदुपधस्येति स्यात् अन्ये तु कत्कादिषु भ्रातृषु त्रिशब्दपाठे गत्वापनिमित्तेरेषां स्थानिकविसर्गस्येदुदुपधेति पत्वं
नेति ज्ञापनादित्याहुः अपरे तु प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थे विध्यर्थत्वात्पाठो गत्वापक इत्याहुः अत्र न्यासे विसर्गो न सुजं त-
त्वं तु भूत्वं पूर्वगत्या सुचत्वस्य स्थान्यलृप्तित्वात् सुजं तत्त्वस्याप्राप्ती यत्वा दनि देणभावेन सां प्रतिकाभावात् यत्तु इद-

सभ दुपवेति सूत्रं कस्कादिषु चेत्यतः प्राक्पाठ्यमित्याशयः अतः सुचद्वत्यस्य नासिद्धत्वं कत्वोपपत्तित्वनुक्त्यनुरोधात् तदु-
 ६८ त्तरमेवेत्यसिद्धिरेवेति तत्र विकल्पप्रवृत्त्यः नंतरं नित्यविधेरभाव पक्षेदुर्वोरत्वात् नमस्युरसमासेऽनुत्तरपदस्यस्य अ-
 तः कः अधः शिदुसोः सामर्थ्येऽन्यतरस्यातिरसः। कत्वोर्थे इदुदुपधस्य नित्यमप्रत्ययस्य कस्कादिषु एवं नंतरापि-
 शक्त्वात् पदस्येत्यर्थोदिति विसर्गोत्तस्येत्यपि पदविशेषणं बोध्यम् नयमानं पक्षेऽलौक्यस्येत्यस्य पदस्य यो विस-
 र्ग इति विशेष्यधिकरणे तु ओजोभिः कनं द्विरित्यादौ मध्यमस्य वत्त्वं स्यात् ओजः सदोमे सिति तृतीये अलुक् वस्तुतो द्वि-
 नच ननु हवचनयोरलुकनाऽनभिधानादिति अलुगुत्तर इति सूत्रमाथोक्तेः रोदृशः प्रयोग एव नेति बोध्यम् सूत्रे इति करणं
 किं कत्वोर्थे विद्यमानस्य हि स्पष्टिवारं त्रिवारं चतुर्वारं षोमाभूत् अपत्यं पशुरिति वदर्थः सप्तकत्वत्वात् एतेषु स्याद्वृत्तिः
 स्यात् द्विस्त्रिश्चतुरिति न्यासेन गुणलाघवमिति वदंति न चेदुदुपधस्येति अयोगवाहानामपि लोपणपाठपेक्षया न संज्ञा-
 र्थे ननु इदं नान्यथा प्रहणमिति प्रागुक्तपक्षात्प्रथमपक्षत्वेन तत्रोक्तमिदम् इदुदुपधस्य पदं स्यात् यवोर्थः एकार-
 लित्येवार्थः एतादुपपत्तिश्चायां स्पष्टेत्याहुः तत्र विसर्गग्रहणं विसर्गस्यानुपलभ्यकमित्याह विसर्गं निमेषकानां
 त्यनेनेति एतदुपपत्तिमिच्छनेन समः सुटीत्यादिसूत्रत्रयेणेत्यर्थः इत्येवेति सूत्रमस्त्विति शेषः नित्यवत्त्वापत्तेरिति उक्ता

रामः
 ६८

अनुष्ठाने सामर्थ्यात्तत्तद्धा धवृत्ति प्रकृतं सूत्रस्य प्रदीपोक्तं तु न युक्तम् इकागंतु वृत्त्या स्वरित्तत्त्व सार्थक्यादुकारेण्य क् स्वरित्त
 स्वे मानेनावात् हि स्वरित्त्यवक्तव्ये कृत्वोर्यग्रहण सामर्थ्यात्तद्धा धवृत्त्यपि न इति शब्दोपादानफलस्य प्रागुक्तत्वेन तत्
 क्त्वेन विपरीतगौरवापत्तेः कतत्सामर्थ्यमिति दूषित एवेति दूषितप्राय इत्यर्थः सूत्रे चेति चोऽतै र्योन्या किंच पूर्वत्रे
 ति सिद्धांते सुबुद्धिगदे निरूप्य स्वावधिकः स्वाव्यवहितश्च समूहः पूर्वशब्दार्थः स्वस्ववहितः पूर्वग्रहेणेष्टवतः परस्वस्य
 सपादसत्ताध्याय्यामपि सत्त्वेन तत्राप्यसिद्धत्वापत्तेः स्वस्वात्परग्रहणे तु त्रिपाद्याम् अनंतरं पूर्वमस्ति अतएव नासिद्धं स्या
 त् समूहदृष्ट्याऽसिद्धत्वे फलाभावात् प्रतियोगं पर्यवस्यति तदिति भावः ॥ इत्तस्वारुचे गङ्गा किंच न स्यात् सपादसत्ता
 ध्याय्यामिति सपादेत्यादिः प्रतिसूत्रमिति अतएवाधिकारः पुनः प्रतिसूत्रं निर्देशार्थ इति योगे योगेऽपि तदिति भावः
 म॥ इत्तु सौरिति सख्युरिति लाक्षणिकत्वेनास्य व्यावृत्तिर्बोधा कविभिरिति अव्युत्पत्तिपक्षेऽर्थवापिसु असंभवीति भावः
 साहचर्यादिति उत्तरसूत्रविषये समासरूपप्राप्तिपदिकावयवयोरेव सुसोः संभवेनेह पितथाभूतयोरेव ग्रहणात्तथाभूत
 योः सुपुतिङ्भिन्नयोरेव संभव इत्येतत्साहचर्यादुत्तरसूत्रेऽपि सुपुतिङ्भिन्नयोरेव ग्रहणमिति ओजोभिः कृतं सख्युः पाक
 इत्याहं लुकिचक्रुः पचुरितिसत्तत्तं यत्राभिधीयते साचक्रुः पचुरित्यादौ च नोत्तरसूत्रप्रवृत्तिरिति बोध्यम् तिङ्भिन्नेसा

सं. भ.
६९

हचर्योदुसतिङ्भिन्नस्तुवऽवयवभिन्नः प्रतिपदोक्तोसासाहचर्योदिसपित्तथैवेतिभावः पदावयवेति कलितार्थकथनमि-
दं वाच्यार्थस्तुइसुसन्नविसर्गान्तयत्पदंतदंतस्यालभ्रादेशइति तेनैजोभिः कृतंसर्पिकरोत्तीत्यत्र पूर्वस्यमपूर्वोक्तरी-
त्यात्तस्यासत्वाच्च तयोर्व्यपेक्षाविरहाच्च अत्रेसुसोः प्रत्यययोरर्थवत्तोश्चग्रहणमिति केयटदीक्षितौ। अतएव पूर्वसूत्रस्यो-
भयशुविभ्रषात्वं सर्पिषाय जुषादृत्यादौषत्वायेसुसविषयेव्युत्पत्तिपक्षएवेतितदाकृतम् अतएवेयमप्राप्तविभाषे-
ति तदुत्तरोधेनाहनचेति निष्कष्यव्यपेक्षायां मानाभावादाह उत्तरपदेइति तस्यकारित्वस्यैवस्तत्तत्प्राप्तविधित्वस्यच-
सत्वात् उपात्तत्वं च तत्रोक्त्यानुवृत्त्यावेत्यभिप्रेत्याह उपात्तेति ज्ञापनेनेति ननु पूर्वसर्पिः प्रियइत्यादौ मध्यमपदत्वा-
क्राते उत्तरपदेतिनिषेधः कृतसंतस्यपदत्वेननिषेधश्चरित्तार्थइतिवाच्यम् समस्तं न पूर्वमिसाहमेगोसंज्ञस्यपूर्व-
पदइतिभावइतिज्ञापकपरमोऽप्याशयात् अभ्याहारफलंतुपरमंसर्पिः प्रियंयस्येतित्रिमदेऽप्रवृत्तिः। अन्येत्वथचेत्क-
दंतमेतत्तमोऽधिकेनेवमभवत् प्राप्तिरितिभाष्यस्यपरमसर्पिः कुण्डिकेत्युपक्रमस्यप्रवृत्तस्यतथावाक्येपि जर्हि-
नप्राप्तेतिपरमसर्पिः कथंतीतिभाष्यस्यचेसन्नेसकार्थीभावव्यपेक्षयोरभावइत्येकाशयः नतूत्तरपदेइतिनिषेधेने-
संतस्यपदत्वाभावात्तुतिमध्यमपदंत्वाक्रान्तत्वेन पुत्तात्पर्यत्रसत्त्वेवचतन्निषेधाप्रवृत्तेस्तित्याहुः॥ तदंतार्थकेत्येति॥ इ

रामः
६९

सुसित्यस्येत्यर्थः। धातुसहचरितेति इदं समर्थसूत्रकै यटानुरोधेन लुक्प्रमेरितिसूत्रस्य भाष्यरीत्यातिङाकर्मादित्येतत्कत्वे
तु यथा श्रुतमेव सम्यक् इति तत्रैवोद्घोष्यते स्पष्टम् नेति इदं फलितार्थप्रदर्शनं पर्युदासस्य न्याय्यत्वेन धात्वभिहितभिन्नमः
समर्थवदित्यर्थः। ननु समास्यधिकरणधात्वभिहितं समर्थवदित्येवास्तु समास्यधिकरणं चेह। त्वभिहितमेवेति नियमादिष्टः
सिद्धेरिति न धात्वभिहितं चेत्समास्यधिकरणमेवेति विपरीतनियमापत्त्या सर्पिष्याठकः पिवतीत्यादौ प्रत्यापत्तेः कृत्यत्वे
ति न वक्तव्यः नन्वेतदिच्छित्तिपकात् न धातुप्रत्ययानामादेशादिति शेषः। अतएवाग्रे च प्रव्यते भाष्ये॥ नित्यग्रहणं च निमित्तं
मासग्रहणं च तत्तार्थमिति भाष्यः ननु व्युत्पत्तिपक्षे अनुत्तरपदस्य स्येति पर्युदासात् समासे लब्धे किमर्थसमासग्रहणमिति चेच्छ्रु-
णु पर्युदासेन पदात्परपदस्य स्येति व्यादेरपि वक्तुं शक्यत्वेनानयसर्पिः पठत्वं च परमसर्पिः कुण्डिकावत्त्वादेव स्यादिति भा-
ष्ये इति सर्वव्यतिष्ठतु सर्पिष्यिवत्त्वमित्यादौ सर्पिष्कालकमित्यादौ च नित्यं षत्वं न्याय्यम्॥ भाष्ये सर्वविस्मयाठस्तु व्युत्पत्तिपक्षा-
भिप्रायेणेति बोध्यम्। व्याख्यानादिति तच्च नित्यं समासइतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् सिद्धेरिति भावइति अयं भावः असमासे व्यपे-
क्षाविरहेऽपि षत्वार्थइति वक्तुः प्रत्यय संवन्धिभिन्नविसर्गस्य षत्वमित्येवार्थः संमतो व्युत्पत्तिपक्षश्च अन्यथा व्यपेक्षाविर-
हेऽपि प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे इदुदुपधेति षत्वसिद्ध्या षत्वार्थइत्यस्यासंगतेः॥ व्याख्यादर्शरीत्याह व्यपेक्षायामिति ए

स. भ.
७०

वेचपत्वार्ये इत्ययं ग्रन्थः सिद्धान्तभूतः अयं त्वन्यदीयः एवं नायं सर्वग्रन्थ एकमतानुसारीति भावः तथा चास्थितपरमतेपि गणे
पाठो निन्यार्थः आवश्यक इति न त्तामर्थ्यानुत्तरपदस्य स्यापिषत्वमिति वक्तु रतिमंदस्वसूचनायाप्यर्थकश्चः पठितः इदुदुप
धेति सूत्रस्य मनोरमाग्रन्थस्तु व्याख्यादर्शननुसारेणेति न तद्विरेधः एकमतानुसारेण सर्वग्रन्थो योज्य इत्याग्रहेतुं इत एवास्
चेरहव्यपेक्षायामि तीतियो न्यमित्याह विकल्पेति तदभावे नित्यविधिस्तु न विकल्पविधीनां सति संभवे न केतीत्यारम्भेणो
भयत्र विभाषात्वात् न च सिद्धत्वमाश्रयात् असिद्धत्वाद्दिकल्प इत्यापाद्यमानग्रन्थस्तु चिन्त्यावे यद्ये साहचर्येण विकल्प
विषयेऽप्राप्तत्वादिति तदर्थः आक्षिप्तेति लक्षानुरोधादध्याहतेत्यर्थः पुनरुक्तो बीजमाह तप्रेति ॥ इति श्रीश्वरविद्व
त्तिसंग्रहे विसर्गसंधिः ॥ ॥ इति ॥ राम इत्यादौ सुपि चेति दीर्घस्तु न अप्यक इत्यत्रेवापि चेति न्यासात् न संवद्व्यापः सा
दिति निष्कर्षहे प्रियं च त्व इत्यत्रात्स्येति नियमात् संयोगान्तलोपाप्राप्त्यारोपेति लोपेद्वलोप इति दीर्घोपतिरिति चेन्न तस्य
निष्कर्षस्य दूषयेष्य माणात्वात् चरितार्थादिति प्रपुतादित्यस्य तु न सामर्थ्यं वाक्तीव धुरिति भाष्योपपद्ये मेनाऽसंबुद्धावपि
लुप्तप्रवृत्तेरुक्तत्वेन श्रयातुभवान् देवदत्तोऽहं गच्छामीत्यादौ चरितार्थात् हलोऽनन्तराऽसंयोगान्तलोपोरुत्वे इति ता
पकान्नासिद्धत्वमिति चेदापीति न्यासेन किंचित्प्राघवमिति बोध्यम् सप्तजुषोरुत्पन्नोकाराऽनुबंधस्तु यत्त्वविभावुभयग्रह-

रामः
७०

णार्थइति तत्तामर्थ्यादः सिद्धत्वं तेन न वक्तुं युक्तम् भाष्ये स्पष्टमिति अत्र त्वंगत्वं परिभाषेदु शेखरविद्वत्संग्रहे स्पष्टम् ॥ ज-
 श्वेति वाध्यविशेषविनाशं येन न प्राप्तिन्यायेनेति भावः ॥ वाध्यसामान्यविनाशं तु श्रेयानिन्यादौ सुलोपं धातित्वा रुत्वेयणः प्र-
 तिषेधार्भात् कलोलोपाद्यं न स्यादिति भावः दिगित्युत्थावाध्यसामान्यविनाशं भाष्योक्तपक्षात्तरागं संग्रहइति बोध्यम्
 उत्तगुणयोरिति नमुक्तं तेप्युत्तेन स्यस्यानिवृत्तेन रुत्वाद्यत्वं स्यादः तत्राह गुणेति तत्र कृतेऽपूर्वत्वाभावात् प्राप्तिरिति भा-
 वः व्याख्येनेति तच्च प्रकृतसूत्रभाष्यादिषु स्पष्टम् स्पष्टार्थमिति रूढिप्रयोजनयोरभावेन लक्षणया प्रयोगस्यान्याय्य-
 त्वादिति भावः प्रकृतसूत्रे उद्द्योते स्पष्टमिदं अदीर्घत्वादिति यद्यपि बहुश्रेयसीनित्यादौ दीर्घोपसंभवेति तथापि दीर्घाच्च-
 सिचेत्यत्र दीर्घग्रहणददीर्घस्याऽपि ग्रहइति भावः ॥ इष्टसिद्धेरिति गम्यनित्यादिसत्यमिधाने सभाष्यातिदेशादिष्टसिं-
 हिरिति भावः ॥ ताविति निर्देशाद्देवदत्तेति न्यायाऽनित्यत्वमितिकस्यचिदुक्तिकठाक्षयति ताविति तु नात्रेति तावित्यत्रेत्य-
 र्थः सति तत्प्रवृत्तौ तेन तदऽनित्यत्वज्ञापनसंभवेदपीति भावः दत्तजीवनमिति दूतिन्यायशरीरमीत्यर्थः प्रकृते इति ता-
 वित्यत्रेत्यर्थः बाधकमितीति दूतिहेतोः एवं स्वस्वविषयज्ञानेण स्वद्वयसंनिधौ एकापनोदेषि एकस्य प्रवृत्तेर्निर्वाधत्वात्
 भ्रष्टावसरन्यायस्याप्ययं न विषयइति तदऽनाश्रयणज्ञापकतापि कथमस्य निर्देशस्येति चिन्त्यमेतत् योगिकार्थबाधा

स. ५.
७१

दाह कस्यचिदिति अत्वसंतस्येति दीर्घे तपरव्यावर्त्यत्वादाह संबुद्धाविति तत्तामर्थ्यादितीति प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सि
द्धः प्रुत इति कैयटः विशेषणोपादानेन प्रुतविध्यैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रेति पूर्वशब्देनोत्वविध्यग्रहणमिति ज्ञाप्यते इति
तत्तात्पर्यं तच्चिन्त्यं तथा सति तपरकरणेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ प्रवर्तकतया निवर्तकतया वा अचारितार्थस्य दुर्बलत्वात्
अप्रुतादः प्रुते इत्यनयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च अतएव सः उच्चारणं रुच्चारणमिति षष्ठीसमासे सुरतोत्तरसः रुच्चारण
मिति पुनस्तत्र सस्य रुत्वे गेति लोपे दीर्घत्वे सुश्रोतारुच्चारणमिति भवति अत्र ह शिचेत्युत्वं न डं संन सकारस्थानिकरु
त्वं स्यात्सिद्धत्वेन हंशपरत्वाभावात् रुत्वविध्यैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनोत्वविध्यग्रहणमिति कल्प
ने तु तदापत्तिर्दुर्बला स्यात् किंचैवमर्थोधिकारात्सर्वत्रेत्याग्रहे मनोरथोपिन स्यात् अत्र च ज्ञापकं तपरत्वे कृतेऽपि अत्रु
त इति कृतं तदोह प्रतियोगित्वेनेति एवं चाश्रयात्सिद्धत्वं वदतो ज्ञापकत्वमं गी कुर्वतो ममनपूर्वोक्तानुपपत्तिरिति
भावः ज्ञापकस्थले एव वक्तुं शक्यत्वात् विशेषणद्वयं प्रुताऽसिद्धत्वाभावप्रतिपादनद्वारा तपरकरणकृतं प्रुतव्यावृत्त्य
नुवादकमिति न दोष इति मान्याः ॥ हे पयोडिति केचितु मने हे हे प्रयोग इति सूत्रस्य विध्यर्थतोक्ते स्तद्व्याप्य हे शब्द प्रयो
गः अन्यथा हे द्वयोरेवेति नियमान्न स्यादिति एकपदे इति समस्तस्येत्यर्थः ॥ वर्णद्वयं स्थानि भिन्नं ग्राह्यं अन्यथा वर्णत्र-

रामः
७१

यापेक्षत्वेन ह्येत्यसंगतं स्यात् स्यान्निनो निमित्तत्वा नाश्रयणाच्च हेतुगर्भे चेदं विशेषणम् । उत्वेद्वेति आदावित्यादिः । अप-
रत्वादिति इदंच कार्यकालतायां यथोद्देशे तु त्रिपाद्या असिद्धत्वादिप्रतिषेधसूत्रस्य तत्राप्रवृत्तिः तत्रैव यथोद्देश एवे-
ति ग्रंथस्तु फलाभावात् कार्यकालता नेत्येवं परः सिद्धान्ते । अयं तु अन्यथा कोटिप्रविष्ट इति पूर्वपक्षस्य प्राय इति न वि-
रोध इति बोध्यम् यद्वा वक्ष्यमृणीत्यास्वदृष्ट्या सिद्धस्यापि परस्य पूर्वप्रतिसिद्धस्य वलीयस्त्वं बोधनेन प्रतिबंधकमित्या-
हुः ननु त्रिपादिकेऽन्तरंगपरिभाषातेति सिद्धान्तितत्वात्कथमिदमित्याह परिभाषेति न क्षतिरिति अयं भावः अन्तरंगशा-
स्त्रमस्य लिङ्गमित्युक्तत्वादियं परिभाषा बहिरंगमापश्येदिति प्रतिपादयति अन्तरंगं प्रतीतिगृहीतोपदेशस्तु त्वमू-
तंकथं पश्येत् यथा जाततत्त्वसाक्षात्कारेण मिथ्यात्वेन जगन्मिथ्येति गृह्यतां शिष्यं प्रति जगन्मिथ्येत्सुपदिश्यते तद्वद्वि-
ति परं प्रति अन्यं प्रति नन्वेवं गृह्यत्यादौ श्रुत्वानापत्तिरस्योपस्थासिद्धत्वादत आह अन्तरंगं स्याति प्रतिपाद्येति यं प्रति-
पाद्यते उपदिश्यते तदभावे इत्यर्थः ॥ इदंच यथोद्देशे त्रिपादिकेऽन्तरंगेऽसिद्धत्वे प्रतिबंधकं । कार्यकालतायां तु पूर्वत्रा-
सिद्धमित्यनेन विरोधादिकं ग्रंथांतरतोऽवसेयम् स्पष्टं भाष्ये इति नन्वेवं मेकारं शान्तु नो विप्रतिषेधेनेति श्रुतमगृह्या-
इति सूत्रभाष्योक्तयि प्रतिषेधाऽनुपपत्तिः अन्तरङ्गबहिरंगयोर्विप्रतिषेधयोगादिति चेन्न देवदत्ता ३ असिगच्छामि ३

स.भ.
७२

अहमित्यादीतयोः समत्वेन तद्योगात् यत्र तु न तथा एहि कृष्णाः अत्र गौश्वरतीत्यादीतत्रास्तामन्तरङ्गत्वात् न इति तत्रै-
वोद्द्योते स्पष्टम् अनन्त्यस्यापि प्रेति पूर्वोदाहरणयोः सुतो बोध्यः ॥ नन्वनुवध्यत इति व्युत्पत्त्या उकारपररेफस्य ग्रहणेन-
प्रातरन्तेत्यादिव्यावृत्तावपिरुधातोः वारणमत आह उकारे संज्ञकेति अनुनासिकनिर्देशादीदृशार्थलाभः तत्रैव किं-
मानमिति चेत् व्याख्या न मेव गृहाण इको गुणेति निर्देशाद्देतोः र्थवतो रो ग्रहणाय शोऽन्तेत्यत्रोत्तराः स्यादिति न वा-
च्यम् अशब्दान्तद्वन्द्वेनेति पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति भावः ॥ मूलेऽसंधिः सौत्र इति सूत्रे क्तः सौत्रः क्तलब्धे-
त्यण् सचाङ्कुराणां चानिति परमिति निपातत्वे ओदिति प्रगृह्यत्वेऽन्याप्यत्वमेव संधेरिति वाच्यम् तस्य क्तो योगेण-
वप्रवृत्तेः स च प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्रैवेकदेशविकृतन्यायेन निपातत्वातिदेशः उभयाऽनुकरणेऽप्यन्यतराऽनुका-
र्यदिष्ठधर्मोतिदेशस्य भवतेर इति सूत्रे शेषरेध्वनितत्वादिति वाच्यम् निपातत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वात् भ-
गो अघोशब्दयोर्निपातत्वाऽनङ्गीकाराच्च । वस्तुत इति अघोशब्दान्तद्वन्द्वे सूत्रतः षष्ठीलुक् नञ्चैव सौत्रत्वस्याव-
श्यकत्वे कुतोऽस्यावास्तवत्वमिति चेन्न ॥ अत्र पक्षेऽर्थवत्परिभाषासंचारेण विभोरिदं सुप्रसङ्गोरिदमघोरिद-
मित्यादेवोरणत् ओदंताऽनुकरणे त्वऽसंभवात् तत्संचारेण स्यात् यद्वा सांतरात्तोभयाऽनुकरणस्य मूलक-

रा
७३

तोक्तत्वात् सान्तपक्षस्य भाष्याऽसंमतत्वसूचनाय वस्तुतस्त्युक्तम् अतएव मतुवंसोरिति सूत्रे नोशब्दस्य विभक्तिप्रति-
 रूपकनिपातत्वमुक्तम् विभक्त्यंतंच वार्तिकनिष्पन्नं रान्तमेवेति तत्सदृशत्वेन रान्तस्यैवं निष्पन्नं च सिद्धिः ॥ सांत्तनियान्-
 सत्त्वे तु मानाभावः ॥ इदमेवाभिधेयं त्वं शब्दरत्ने भाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्युक्तम् सान्ताऽनुकरणेनान्तादुभयस्यैवपि शब्द-
 रत्नोक्तम् नुसंधेयम् ॥ लोपे चेति ॥ एतेनासाधारणनिवेशस्यासंमतिरिति सूचितं नान्नियेमशास्त्राणि तिन न्वऽशग्रहणाभावे
 ष्वचार्थसंज्ञस्यैव शक्यत्वेन कथं नियमार्थकत्वमिति चेन्न तावन्मात्रफलकत्वे प्रक्रियां लाघवयैभो भगोदृत्यऽमन्त-
 रभिदं फठित्वाऽनेन यत्त्वमेव विदधीतेति निषेधकानीति इति हेतोः ॥ पयःस्वित्पादौ दोष इत्यन्वयः हेतुमेत्यादाविति आ-
 दिचानेन जस्त्विनृणां हीत्यादिपदत्वासिद्धिरिति तथा च पदात्परत्वाभावे पाहीत्यस्य निघातो न स्यात् तेजस्विनृ इत्यस्य विद्यु-
 मानत्वोक्तं रमेत्यत्र नामंत्रित इति निषेधेन तत्त्वाभावात् हेतुशब्दाश्रयोपिन सः इयं शंका कार्यकालपक्षेऽपि स्फुटैव यथोद्दे-
 शेपिनित्यत्वात् लोपे तदऽसिद्धिरेव प्रकृते लोपे न तदऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानाद्वा सुवन्तत्वेति न च द्विषणतया लाघव-
 णम् अल्मात्रवृत्तिधर्माऽघटितेत्युक्तत्वात् इदंच निमित्तरूपकार्याऽतिदेशं पक्षविधेय रूपकार्याऽतिदेशोप्याह तत्प्र-
 युक्तेति प्रत्ययलक्षणेनापीति पूर्वान्वयि ननु तेन मुह्यमेव कुतो नानिदिश्यते तत्राह न प्रत्ययेति ते निमित्तकव्यवहार

स भ
७३

स्यवेति सचाशास्त्रीयोपिदोषाः भावात् संकोचे मानाभावाच्च एवमिति यथाऽग्रहीदिन्यत्रेदृत्वेनस्थाभिनेतेनदृति इदृत्वा
तिदेशात्सलोपस्तथेत्यर्थः उक्तरीत्येति अनलनिष्ठधर्मवत्त्वेनसुच्चादिनेत्यर्थः हलितितुसुतिसीनांवेष्टेष्टमितिभावः।
उक्तरीत्यायस्यानीतत्रेत्यन्वयः स्थानिनिसकारेजायमानस्यसावपिपदमितिपक्षेप्राप्तरत्वाभावेऽप्यवर्तमानस्यादेशे
लोपपरतः नतृत्तरेणसमानाधिकरणम् तत्रपरेऽतिदेशेनप्रवृत्त्यादीर्घोहन् शब्देनदीर्घइतिर्णजन्ताइतिगिति।दिगर्शस्तु
हल्लुगावितिसूत्रेसुत्वादिनास्थानितेति श्रौतेपितत्रनदोषः अन्यथाप्रपञ्चेत्यादावाऽतिदेशत्वादित्येति सास्त्रीलोम्रीस
मार्पेत्येदिरेनुंसंस्थेयः।एतेनसुष्परत्त्वस्याशास्त्रीयत्वात्कथमतिदेशइत्यानुमानिकेपिकथमऽत्विधीनामतिदेशः अ
न्यथायुकासंज्ञत्यादीवलिलोपः स्यादितिचापास्तम् मतेनेति अन्यथावार्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेनमिमात
यमिति भाष्योक्तमनायाससाध्यमार्गमऽपहाय आकृतिगणत्वेनचायन्तभावनंकुर्यादितिभावः क्षयाणामितिननुनि
पातभोः शब्देनैवसर्वेषांफलानामऽन्यथासिद्धिंप्रदर्श्यद्वयोरेवाऽवश्यकत्वमुक्तंशब्दरत्वेनत्वम् अन्यते॥अथाणामाव
श्यकत्वमितिषेच्छृणुवार्तिकविहितस्योकारस्यसिद्धत्वेनरोस्त्वाअथासिद्धत्वेनातः पररोः सत्वेनोत्तेज्यस्यसिद्धत्वेनातः
परत्वादाहुणेपूर्वरूपेभोअभ्युनेत्यादेःसिद्धिरिति फलसत्वादिति इदंतुचिन्त्यम् भोभगोदृतिस्त्र ओत्तोगार्थस्येतिव

रामः

७३

कुययो शीत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणं किमर्थम् एवं हि पंचमीनिर्देशादः व्यवधानं शस्यनायासमलोभः यथान्यसितुः शोभगोअ
 षोग्रहणेन ज्ञापकेन साध्यत इत्यपि गौरवमिति ॥ व्योर्लपुसौत्रत्वादिति समाहारबन्धविषये एकैकं प्रवृत्तेराहुणवृ-
 त्तादाविव एकेनैवादेशेनोभयोर्निवृत्त्यापत्तिरन्यथा स्यादिति भावः एषमेव जश ऊशिससजुषोरुः यदादीनामः श्रीहिशा
 ल्योर्लक इत्यादौ बोध्यः तत्र कुतीनसौत्रत्वमुक्तमिति चिन्त्यम् यद्वा भोभगोइति सूत्राद्यग्रहणानुवृत्त्यायकारस्यैवादेश-
 त्वधारणयं चोरित्यावर्त्यो मयिरादेशत्वमिति तद्वित्त्वेन तद्विशेषस्यावश्यकत्वेन सौत्रत्वं विना गत्यंतरामावादिन्याशय-
 इति चेन्निरिति ॥ अत्रास्वरसबीजंतुरेति न्यनुवर्त्योः स्थाने चोव्योतयोरित्यर्थेनात्राप्रसिद्धेति वग्रहणमुलोपश्रुतकल्प-
 स्यत्युत्तरार्धमेव अतएव हरयिह विहविहत्वेत्यत्रैतत्सूत्रोत्तरवः स्पष्टं चेदं भोभगोरिति शेषोदयोते अतो गार्ग्यस्य यकू-
 रसाहचर्यमिति अत्रेदं चिन्त्यम् त्वमचकायत्रेत्यादौ दस्यरुत्वेत्यत्रेताभूतस्यापि यस्य संभवात्कृत्यं अतदिति एतत्तदर्थ-
 थः तमिच्छति यथीयति इत्यादौ तत्संभवाच्च ॥ विच्छेदादिति लोपः शाकल्पस्येत्यत्रेति भावः ॥ तेषां शाकल्पस्येवेत्य-
 र्थसत्त्वाद्भेदस्तु गार्ग्यादिमतेपिलोपसत्त्वेन वाच्यार्थविरोधान्नसम्बन्धइति भावः ॥ भोसादिपूर्वकं प्रति उच्चारणार्थो-
 कारणनिर्देशो नोनरुत्वादि भाष्यानुसेति अत्र यद्वक्तव्यं तद्विदोपः शाकल्पस्येत्यत्रोक्तम् ॥ हलिसते भयेरपिति अन्य

स. भ.
७४

मते चरितार्थस्यासिद्धत्वात् आदेशेन तु नरलोप इत्याशयः सर्वेषां ग्रहणवोधितशाकटोयनमतविहितनिरवकाश
लोपेन बाधादादेशाप्रवृत्तौ स्थानिनो लोपेनोभयोरदर्शनमिति वा इति प्राप्नोति नित्यवयोः शाकन्यस्यैव मन्त्रलोपः अत्र
योर्हलिसर्वेषां मन्त्रलोप इत्यनयोर्विरोधेन नरत्नमुद्रासु इत्यादौ जशत्वचत्वं योरिव सिद्धशास्त्रेण व्युत्पत्तिमतां तरेतद
ऽभावात्कल्याणविकल्यापत्तिरिति भावः ॥ एतेन तदभावेनित्यविधेर्दुर्वोरतया शंका निर्दला इत्युक्तम् अचीतिकरणे
ति मेऽनुस्वार इत्यत्र हलीतिकर्तव्यं सर्वेषां ग्रहणयोगविभागश्च मास्तु इत्याशयः यथान्यासे एव सर्वेषां ग्रहणवैयर्थ्य
स्यादितिकुतो नोक्तमिति चेच्छृणु गार्ग्यस्येत्यस्यासंस्वन्यायतदावश्यकत्वादिति एवं सति सर्वेषामिति वाक्यार्थविरो
धः स्यादिति चेन्न ॥ तस्योपायांतरत्वात् वैयर्थ्यापत्तेरिति पूर्वोक्तो चीतिन्यासे एवास्तु सर्वेषामिति मास्तु इति चेत् इष्टा
पत्तेः अन्ये तु उज्जिचपदे इत्यत्रानुवृत्तगार्ग्यपदं न पूजार्थमानाभावात् उत्तरसूत्रेपिनित्यत्वार्थकसर्वेषां ग्रहणाच्च
किन्तु विकल्पार्थेनेनालघुप्रयत्नेपि विकल्पत इति सूत्रकाराशयवर्णयन्ति पूर्वोक्तरीत्या फलसत्त्वादाह ॥ अव्यपे
ति ननु शब्दत्वेन सादृश्यग्रहेपिन दोषः ॥ येन विधिरित्यत्र स्वस्य चेति पाठे न सुप्रभिन्ने शब्दे सुवर्ते इत्यर्थेनाहोभ्यादी
र्षाहोनिदाघेत्यादिसिद्धेरत आह तु वत इति वस्तुतः स्वस्य चेत्यस्य वाचनिकत्वेऽप्यसहायस्यैव स्वस्य रूपस्य संज्ञा मे

रा. म.
७४

त्रेषु सर्वेषामित्यादिलिङ्गादिति अहोभ्यामित्यत्र दोषावेति बोध्यम् ॥ ॥ ह्रलोपे न नुरित्तु न दोषः तत्रिरेषं परित्यज्य
 पकारादेरव्यनुवंधुं शक्यत्वादुपो न मरितीत्यत्रोपोत्तमं पितीति वाच्यमित्यत आह च चारति दोषा प्रनेरिति न च लक्ष
 णप्रतिपदोक्तपरिभाषयानिस्तारः प्रत्यक्षसिद्धपूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधप्रतिषेधालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबा
 धस्यैवोचितत्वात् इति भावः भाष्येतु इति अयं भावः कर्मण्यणि अदर्शनं लोप इत्यनेन संकेतिनास्य ग्रहणमित्य
 स्य वक्तुं शक्यत्वेन प्रसक्ता प्रसक्तसाधारणदर्शनाभावस्य लुपधात्वर्थत्वेन ग्रहणपतौ शिवद्देहस्यादोभाव रूपाति
 देशेपि स्थान्यदर्शनसत्त्वेन तज्जनकेति शिवपूर्वस्य दीर्घापत्तिः न च यलोपासिद्धत्वेन न तत्परत्वं पूर्वपदे नैतत्सूत्राग्र
 हस्येष्टत्वात् समंतु प्रसक्तादर्शनस्यैव शास्त्रे लोपपदार्थत्वेन भावरूपेण चादेशेन स्थानि प्रसंगस्यैव त्राधेन प्रसक्त दर्श
 नविरहेण संज्ञेनेति न दोष इति स्पष्टं चेदं लोपसंज्ञासूत्रे भाष्ये सिपिधातोरिति ॥ इत्यनुवर्तमानेदं सूत्रेण्यर्थः ॥ विप्रति
 षेधे परस्पररिति अन्यथा सर्वथा विरोधाभावे संदेहाभावेन षष्ठीस्थान इत्यस्य वास्यापि प्रवृत्त्यभावे विप्रतिषेधपद
 वैयर्थ्यापत्तिः तेनासिद्धत्वविषये न्यतरविरोधेपि परस्परविरोधाभावेन नास्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिकाले तु दवेच्छिन्नेका
 ले इत्यर्थः ॥ तत्राकूकाले उत्तरकाले च तत्सत्त्वेपि तत्काले न दसंभवरूपविरोधस्ये तत्प्रवृत्तौ नियामकत्वं भाष्यात्वीकि

स.भ.
७५

यत्ते इति भावः ॥ पुनर्द्धिर्भवतीति नदभावपक्षे इति भावः ॥ एतत्तदोरनंतर इति सुइति प्रत्ययग्रहणान्नैदंतग्रहणस
त्वेन नदादीत्यस्योपस्थित्या एतदंततदादेरनंतरस्य लोप इत्यर्थे न रामः स ददातीत्यादौ नदोष इति चेत् ॥ इति शे
खरविहृतिसंग्रहे स्वादिसन्धिः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारादिभिः प्रापग्रहणत्वव्या
र्थमिति भावः एतेन ह्युपोप्यधिकारान्न तस्य च प्राथम्यात् सूचीकटाहव्यापान् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनैव क्तमुचितमि
त्यपास्तम् तद्धिधावपि प्रातिपदिकाधिकारश्च न संज्ञापिति न संज्ञाविधायकं सूत्रमित्यर्थः ॥ अथाश्रुतेऽर्थवदित्यनेन
भेदे वाधिते स्यात् अत्रेति केचित्तु एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिमेदकूटविशिष्टस्वव्यभिचारिकप्रत्ययतत्त्वं प्रकृत्य
न्यतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्वम् देवदत्तो भवति देवदत्तो गार्ग्य इत्यादौ
देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायस्याप्रत्ययान्तस्या धातोश्च विभक्तिप्राग्भूतस्य संज्ञाबारेणाय एतत्संज्ञाफलभूतत्वेन
विभक्तिर्विशेषिता अर्थवत्वमादाय चिकीर्षिताया संज्ञातत्फलेत्यर्थः देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यप्रकृतिकस्य सुपः
गार्ग्य इत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वेपि चिकीर्षितदेवदत्तो गार्ग्य इत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वाभावात् नानिव्याप्तिः
एतेन सुविमरेत्युतैव तिङ् विभक्तिव्याप्तौ सिद्धायां विशेषणव्यर्थमित्यपास्तम् स्वदेत्यादावव्याप्तेऽपि सि

रामः
७५

भक्तिप्रहणं प्रत्ययोपलक्षणमिति सूत्रादौ न दोषः चालिनीत्यायेनासंभववारणाय भेदकूटेति उभयभेदाद्
 वारणा यविभक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भेदकूटविशेषणमवश्यं देयमेवेति अत्राणवत्तत्तद्देव
 दायनदोषः तत्तद्देवस्य विभक्तित्वेतरत्वरूपधर्मावच्छिन्नत्वात् किमर्थं भेदकूटेति चेदत्रैव तात्पर्योक्तं सां कूटिनेप-
 क्रिममित्यादौ संकूटिन् कूटिन्पत्क्रिदत्येतेषु अणमवपेक्षेषु अव्याप्तिवारणाय स्वव्यभिचारिकत्वेन प्रत्ययोविशे-
 षितः नन्वलोकिप्रक्रियाविकेपाकेन निर्दिष्टमित्यत्र स्वव्यभिचारित्वमिति तु वा स्वव्यभिचारिकेत्यत्र स्वव्यभिचा-
 रियस्य सः यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षितासस्त्वपदार्थः । तत्त्वं च यत्र यत् व्यभिचारित्वमानेयं तदसमवायिपरि-
 निष्ठितसमवायित्वं तत्र तत् अस्ति चेदेव दत्तो गार्ग्ये इत्यत्र तथा सुप्रत्ययं व्यभिचारित्वं देवदत्तो गार्ग्ये इत्यत्राने-
 यं तादृशोऽर्थः सुस्तदसमवायिभमाद्यं ते देवदत्तो गार्ग्ये राज्ञः पुरुषमित्यादौ परिनिष्ठिते देवदत्तो गार्ग्ये इत्यस्य सम-
 वायित्वात् सां कूटिनादौ तु सं कूटिन् कूटिनादीनामणसवाद्यसमवायिपरिनिष्ठितसमवायि-
 ॥ पंचनावमिय इत्यत्र समुदायोत्तरस्वाद्यपेक्षत्वेन तजंतस्य यथानप्रातिपदिकत्वम् । तथा सं कूटिन्पत्क्रिम-
 मित्यादौ तदपेक्षत्वेनार्थवत्त्वाभावेन तन्न स्यादतः प्रत्ययाव्यवहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीयः । यस्यार्थवत्त्वमा-

स. भ.
७६

नेयंतस्यापस्य माणप्रत्ययस्यचमध्येप्रत्यययोर्व्यवधायकोनचेदिति तदर्थः॥ सर्वत्रविभक्तपदवत्तदाद्यासंभवावधारणयमूल
के जेपदेशमित्यादौ सापपदके उपपदापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय एधा चक्रेद्वयद्वौ च अनुप्रयुज्यमाना पदसत्त्वेनाव्याप्तिवारण
यच निभुसंकाशदीनामुत्तरपद एव प्रयुज्यमानानां पूर्वपदार्थापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय चोपसर्गादिपदसत्त्वेनाव्याप्ति
वारणाय च प्रत्ययेति निवेशः प्रत्ययमात्रे कदादावपि व्याप्तिवारणाय प्रकृतीतिः पातु प्रत्ययांतयोर्विभक्त्यनपसत्त्वेन तत्र दो
षाभावात्तदंकरणलाघवात्तुरोधेन विभक्त्यपेक्षयेत्युक्तौ तु मधुलिट् इत्यादिकेषु अश्रूयमाणविभक्तिं त्वेन विभक्त्यनपसत्त्वा
र्थबोधकेषु अव्याप्तिवारणाय न जर्थादयनिवेशः केवलकदादीनामपि विभक्त्यनुसंधानापेक्षत्वेन केवलकदादिष्वपि प्रसंग
मंगाय एतेन संज्ञाफलभूतविभक्त्यनुसंधानेन लोके र्थबोधकत्वमिति नोक्तमिति सर्वमवदानमिति परिपूर्वतेन च तत्केवलप्रत्य
यस्येति अलुप्तप्रकृतिकभ्येत्यादिः अतः दूषानुद्धरित्यादमत्वेपिनसतिः अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिवारणार्थं प्रत्ययपर्युदासः
स्यात् तस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययांतपर्युदासनैव संज्ञावारणाच्च पूर्वजाताया अतिदेशेन सत्त्वेपि
निःप्रतएवपदेति सूत्रद्वयेन सामर्थ्यात्तथा र्थवत्त्वस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः॥ अतएव भाष्यकै यदोभयोपन्यासः
स्वतंत्रतत्रैव तथा र्थवत्त्वलभ्येत कै यदा च यथा लाभः पूर्वत्र तथा र्थवत्त्वस्य तथा मूल एव मुकुटीभविष्यति॥

यवेदिति अथवन्यदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥ एवमेवेति ॥ ॐ पाधिकभेदं वास्तवभेदमादाय वाच्यसादृश्याभ्युपनि-
अन्यथात्वे पूर्वत्र तथानभिमतत्वे न त्तामर्प्यादिति पर्युदासेनेव निरर्थककथावृत्तौ व्यावर्त्यत एभावेन वैयर्थ्यमिति भावः पूर्व-
सूत्रेपरिच्छितार्थवत्त्वादिनोभिमर्तुप्रत्ययदेवदत्तो गार्ग्यादिरूपव्यावर्त्यमत्वेन तद्ग्रहस्य सामर्प्याभावात् अनुवृत्तिपर्यन्ता-
नुधावनं न संगच्छते ननु पूर्वत्र तथार्थवत्त्वसंग्रहः के यठस्य नाभिमतः अन्यथार्थाधिकारादित्येव वदेत् किंचे तत्तामर्प्यसा-
नुवृत्तिप्रयोजकत्वेपि न दंत विध्यप्रयोजकत्वेन च तथानावादिदित्यपि वक्तुं शक्यमित्यरुचे गृहः किंचेति अत्रानुवृत्तिरिति
ति सूत्रद्वयेप्युक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः फलभावेनेति एतेन तद्विग्रहणमपि निष्फलमिति सूचितं प्रातिपदिकसंज्ञयाद-
तिशेषः ॐ तस्मिन् के कवचनं तु सत्येव गमके लुगपि न धातुसाहचर्येण स्वप्रकृतित्वा अयेतरव्यवहितान्यवहितान्यतर-
स्वावयवके लुक् प्रयोजकधातुत्वप्रातिपदिकत्वा न्यतरधर्मवदवयवसमभिव्याहृतस्यैवलुग्विधानात् त्रैलोक्ये निष्ठतीत्याहो-
निष्ठतीत्यादिसमभिव्याहृतत्वात्तिव्याप्तिवारणाय धातुत्वप्रातिपदिकत्वा न्यतरधर्मवत्संबन्धित्वेन अवयवो विशेषितः लु-
क् प्रयोजकत्वप्रत्यासत्तिध्वननायान्यतरविशेषणं न तु व्यावर्तकम् एवमपि सूत्रैव तत्प्रयोजकधातुत्ववनिष्ठतिसमुदा-
यावयवनिष्ठसमभिव्याहृतत्वादिति व्याप्तिवारणाय स्वावयवकत्वेन धर्मवानुविशेषितः स्वमवयवो यस्येति तदर्थः ॥

शब्दोलूकप्रतियोगिपरः अस्तिचपुत्रीयेत्यत्रतथापुत्रमितिमुप्रन्ययावयवकृतत्रयोजकधातुत्ववत् पुत्रीयेत्ये
 तदवयवकचसमभिव्याहृतत्वात् प्रकृतेतुनदोषः एवमपितत्रैवतथाप्रकृतिमादायतदवयवमादायानिव्याप्ति
 वारणायस्वप्रकृतिंवाश्रयेतरत्वेनावयवोविशेषितः तत्पर्यस्यधिकरणेत्युक्तौत्ववयवमादाग्रस्यादेवसानिव्या
 प्तिरंत आश्रयेत्येवमुक्तम् एवमपिराजपुरुषादौपुरुषाद्युत्तरमुपि अव्याप्तिवारणायव्यवहितेननावयवोविशे
 षितः विशेषितेतुतथाभूतंपूर्वपदमादायतत्परिहारः तथातत्रैवपूर्वपदेनरसुपिअव्याप्तिवारणायान्यतरत्वेनसएवविशे
 षितइत्यलम् यद्वातत्सहचर्यादादेशरहितस्यव्यवयवस्य प्रातिपदिकावयवस्यलुगित्यर्थः परमकांडेइत्यत्रव्यवयव-
 सत्वाकादेशरहितेति ननुसिद्धांतेपिसोमसुताश्वः सोमसुताश्वः सोमसुताततीत्यादौएकादेशंतवद्वावेनसुज्ञात् पशदिव
 द्वावेनधातुत्वप्रातिपदिकत्वाभ्यामन्यवयवत्वेनलूकस्यादिनिचेनउभयत आश्रयणेनांताद्यवयवत्वोभूयाभावान् अधिक
 रणेनेति निर्देशेनविभक्त्येकादेशेनांतवदित्युक्तेश्च पंचमीसमासेनस्यानिवत्वाच्च अपरनिमित्तकत्वेनांतरंगेलुकिपरनिमि
 त्तैकादेशस्यवहिरंगासिद्धत्वाच्च प्रत्याख्यानेति प्रत्ययांतपर्युदासेत्यर्थः अनेननप्रातिपदिकत्वमिति नियमशास्त्राणानिषेध
 मुखेप्रवृत्तिरिति पक्षेइदं विधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेतुसामान्यतोर्थवत्त्वग्रहेपिप्रत्ययांतमिन्नपरतत्समासंसजातीयस

मुदायध्विप्रुस्तेदितिसंकोचादेवनतत्प्राप्तिरित्यनेन प्राप्तिविरहादसंगतिः स्यात् ॥ विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेऽप्याह नाप्युक्त
रिति टोषापत्तिरिति यजंतस्योपसर्जनं तयाटिड्ढेति द्विगोरिति वाडीभ्यो प्राप्तिरिति भावः उपसर्जनद्वयेन तु न निर्वाहः यस्य प्राप्ति
पदिकेऽस्य विधीयते तदर्थं प्रत्युपसर्जनत्वाभावेन सुगोकुलमित्यादाविव तदप्राप्तेः वस्तुतोऽपि प्राप्तिरिति पाठोऽपि सुयोज्यो य-
स्मात्तुऽपि विधीयते तदर्थं प्रतिटिड्ढेरेनुपसर्जनत्वे एव प्रत्यासत्त्या तत्प्रवृत्त्याऽपि प्राप्तेः सत्त्वात् न नूतनरपदत्वमुपजीव्यं जाय-
मानत्वं त्वसंज्ञाटिचप्रवृत्त्या तद्विज्ञातत्वेन प्राप्तिपदिकसंज्ञाद्वारादादेरानंतर्यविधातकस्या निमित्तं स्यादिति चेत्सत्यम् अतो
किं के एव प्रक्रियावाक्यसमासांताः प्रवर्तन्त इति सिद्धं तात् पंचनजमूनौ जसं इत्यवस्थायामेव बहुव्रीहिसंज्ञासमकालमेव
टचप्रवृत्त्या तत्तद्विज्ञातत्वेन प्राप्तिपदिकत्वेन रपदहेतुकद्विगुत्वयोः प्राप्तावपसनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वात् द्विगुसंज्ञायाः
प्राक्प्राप्तिपदिकत्वेनैवांतरंगत्वात् टापू स्यात् सन्निपातलक्षणाया द्विगुसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तत्वात् परिभाषाया अप्रा-
प्तेः समत्वर्थवत्त्वाभावेन न प्राप्तिपदिकत्वमिति टापू इति नवीनाशयः प्रतिभातीति केचित् विफल इति प्रत्यय इति सूत्रभा-
ष्यविरुद्धश्चेत्यपि बोध्यम् तत्र हि प्रवृत्त्युपपदोपाधीनामपि प्रत्ययत्वे किं दूषणमिति प्रश्ने परत्वमाद्युदानत्वमंगसंज्ञेत्येते वि-
धयः प्रसज्येरन्वित्युक्तं ननु प्राप्तिपदिकत्वं न स्यादित्यपि तव तु तदपि वक्तव्यमिति नमु यथाश्रुतेऽपि किं मर्षवद्गृहणव्यवर्त्यं ग-

स. म.
७८

त्यर्थुदासेन लभ्यते इत्युक्तमत्राह दशेति निरर्थकोयः समुदाय इत्यर्थः पदार्थानां भ्रमन्वयस्यैव वाक्यशक्यत्वेन तदभावा-
त्तत्त्वमूदिगर्थस्तु समासेति नियमेन नास्या व्यावृत्तिः । तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात् सा जात्यादिभिर्भूतः यत्तच्छब्दार्थ-
योरितितज्जन्यभीविशेष्ययोः अननुगतत्वेनेति आनन्त्यात् शब्दानुगमस्येति यत्र तस्यैवेवं रूपस्य ननु बुद्धिस्तत्वे-
न तयोरनुगम एवोक्त आह व्यवच्छेद्येति क्षत्यभवेनेति नियमस्वरूपभंगस्य जावताप्यभावाद्धिति भावः स्वातंत्र्येण पीत्य-
पिना पारतन्त्र्यसमुच्चयः अन्यथा सर्वे वाक्यमिति न्यायेन स्वातंत्र्येणेवेत्यर्थापत्त्या अनुकरणस्येति शब्दापक्षस्यापि प्रयोगेण-
स्वतंत्र्येणैव प्रयोगाहंत्वाभावाच्च नियमेन व्यावृत्तिर्न स्यात् । भाष्ये सुवतानामिति पूर्वोक्तभाष्यानन्तरं प्रकृतं सूत्रभाष्ये इत्यर्थः ।
भेदसंसर्गेति वाक्ये पदार्थयोर्हि भागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकांक्षा भेदसंसर्गः सद्धारभूतो यस्य विशिष्यार्थवत्त्वं स्य तस्य
तादृशस्यः समासेपि वाक्येनैव तैर्न विशिष्यार्थवत्त्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परश्चेति वचनात् अतो बहुपदवद्व्याप-
नदोष इति भाट्टम् केचितु न दोष इति तदित्यं नियमनिष्कर्षः स्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसंज्ञिन्याह
रश्च नैव प्रयोगो गार्हास्थ्यवत् पूर्वोत्तरभागस्यार्थवत् समुदायस्य चेत भवति तर्हि समासस्येवेति नियमशरीरं शिवरामादाविति
व्याप्तिवारणार्थवत्त्वेन पूर्वोत्तरभागौ विशेषितौ बहुपदवत् पुत्रकाम्येत्यादावभिव्याप्तिवारणाय समभिः व्याहृत्य न पदप्रयोगा-

स. म.
७८

हवस्तेभ्योऽपि नो कुंभकारादौकारेत्यादेरुत्तरभागस्योपपदापेक्षत्वात् ॥ पंचनावप्रियादौ पंचनावेत्यादेः पूर्वभागस्येति
 स्पृदप्रियायपेक्षत्वात् ॥ एतद्धर्मस्य समासव्यभिचारित्ववारणाय मूलके नोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं च बहुप
 टवपुचकाभ्यादावतिव्याप्तिवारणाय च प्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसंबंधित्वेन समभिव्याहारो विशेषितः एवमपि कुंभकारादावु
 त्तरभागस्य समुदायप्रकृतिकहेत्यस्य सुप्रत्ययापेक्षत्वात् पंचनावप्रियादौ पूर्वभागस्य तदपेक्षत्वात् सांस्कृतिनादौ कू
 टिप्रित्यस्येति रस्य समुदायप्रकृतिकहेत् प्रत्ययापेक्षत्वात् तस्य व्यभिचारित्ववारणाय स्वनिष्ठप्रकृतित्वविरूपकत्वेन प्र
 त्ययविधित्वत्वं प्रसंगतिः स्पष्टेवेति ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रागर्थवत्सूत्रे प्रत्ययांतत्त्वस्यापि प्रथा कथं चित्तम
 भवति नु शक्यत्वेन समासस्य प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या विध्यर्थमेवेदानीं समासग्रहणमिति नियमकस्याप्युच्छिन्नेति प्रभाष्यसं
 गतिः प्रत्युत परिष्कृतार्थवत्त्वाभावात्मासिरेव नेति भवतामेव तद्विरोधः ॥ अर्थवत्त्वे हि परिभाषास्वीकारेणोत्तरसूत्रेणाप्राप्ताव
 पिनियमाप्राप्त्या सादुर्वीरास्यादिति चेन्न ॥ कृतद्वितेति सूत्रे परिभाषाप्रयोजनदानावसरे यद्यर्थवत्सूत्रे परिभाषा न स्यात्तदर्थव
 त्संज्ञत्यन्तेतरसूत्रे भगवतो गमनं निर्देलेस्यात् अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा भवितुगामानयेत्यादिप्रकाशनां प्रत्ययांत
 त्वादेवाप्राप्तावपि मूलके नोपदंशमित्यादौ कृतं तत्वे नातिप्रसङ्गे दृढतया तत्र प्रथमं परिभाषाप्रदर्शनस्यार्थकत्वात् न च दे

स.भ.

७९

वदतः पाचकद्वयादावतिप्रसंगसत्त्वेन प्राथमिककृद्ग्रहणत्यागे बीजाभावात् त्वयापितद्वाप्यमवश्यमुपन्यस्यतया नेय
मिति वाच्यम् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरहे कृद्ग्रहणपरिभाषायाः सपूर्वस्य चेत् गतिकारकपूर्वस्यैवेति नियमार्थत्वात् फल्यति
प्रसंगभंगस्यैवं बीजत्वात् तस्मादर्थवत्सूत्रे प्रयोजनमदर्शयतो भगवतः ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषायार्थत्वं तद्व्यं
शसिद्धमित्यभिप्रायः कल्पनीयः । अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपर्युदासो नास्तीति भट्टसिद्धांतः प्रत्ययांतपर्युदासस्त्वस्यैवेति चेत् न
ज्ञाप्रत्ययद्वयत्रयविद्यते प्रत्ययायस्यतिवहुत्रीहिः ॥ प्रत्ययपदार्थ एव प्रत्ययविधानावध्याद्यवयवकप्रत्ययचरमाव
यवैकः समुदायः यथा कथंचित्प्रत्ययांतेपि पारिभाषिकप्रत्ययांतत्वस्य सत्त्वेन नाप्राप्तत्वेन तन्निषेधस्योचित्यत् ॥ अतएव
सर्वाद्यंत इत्यत्राव्येवं ॥ निबोध संभवात्प्रयोजनांतरं देवदत्तो गार्ग्य इति दत्तं तेन च गुरुभूतव्याख्यानगम्ययोगविभागापेक्ष
यान्यपदार्थत्रिशेषग्रहणसंज्ञाविनिस्तु चित्तुम् भगवतेति दिगित्यन्ये वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रे प्रयोजनमदर्शयतो भगवतः ॥ प्र
त्ययविशेषग्रहण एव प्रयोजनप्रदर्शनतात्पर्यं तस्मान्नान्यग्रहणेन तत्प्रवृत्तिरिष्टे वा अतएव प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्य
यसमासतद्धितविधिस्वरादित्यादि न तद्विशेषग्रहणान्येवोदाहृतानि तस्मात्समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमेवेति प्राचाभा
ष्याप्रतिरवेति नव्याशयः किंचोत्तरसूत्रे र्थवत्पदानुवृत्तौ केवलेकति पारिभाषिकार्थवत्त्वासंभवात्कृतद्वितांशे तद्वि

गसः

७९

धौ न हि शेषेणेतावदर्थवत्पदांशेपितदंतविधौ बाधकाभावादर्थवंतं यत्कृत्तद्धितां तमित्यर्थस्य वक्तुं शक्यं न स्यात् सुदीय
 सार्थवत्त्वाभावेपि अर्थवान्योगार्थशब्दस्तदंतत्वेन परिभाषार्थतः प्राक्तद्धितां तत्त्वसत्त्वेन च प्रातिपदिकत्वस्य प्राप्तिस्तत्त्वा
 न्त्यपि भाषोत्तरं मुविशिष्टस्यार्थकृतं तत्त्वेपितद्धितां तत्त्वाभावान्न दोषः ॥ केवलगार्थस्योपगवादीनां चार्थवदंतत्त्वमातिदेशि
 कं व्यपदेशितत्वादेन बोध्यं यत्त्वार्थवदंतं यत्कृत्तद्धितान्नमित्यर्थो न त्वाप्तिरिति तन्न ॥ निरुक्तार्थवत्त्वमादाय व्यावर्त्य कृत्तद्धि
 तांतां प्रसिद्ध्यादुत्तरव्यावर्तकत्वरूपव्यापारवत्करणत्वाभावेन करणत्वे तीयांतपदघटितयेन विधिरित्यस्याप्रकृतिरिति
 चेन्न ॥ पक्षनावेत्यस्य केवले कृत्तद्धितयोश्च न व्यावर्त्यतां प्रसिद्धेः संनिपातपरिभाषया यथानपंचनावेत्यस्य सिद्धिः न
 योक्तं प्राकृतचकेवलयोः फलाभावादेवन संज्ञापदसंज्ञासूत्रस्थभाष्यत्वे कदेश्चुक्तिरिति दाव्यम् औपगवः पांचक
 इत्यादौ अपत्यकर्त्रर्थकयोस्तद्धितकृतोः ॥ संज्ञापतावपत्यादिगतां संख्यामादाय सुबुद्ध्यतेः ॥ फलत्वात् अथ यवान्तदस्य
 तौ च विशिष्टस्य पदत्वानाफत्यादृषणांतरं स्फुटमेवेति प्रत्युत विरोधो न प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे प्रत्ययांतत्वस्य
 सनाद्यंतादिति धातुत्वस्य चानर्थक्येपि सत्त्वेन व्यभिचारादर्थवत्त्वेन सादृश्यग्रहणानापत्तौ अर्थवत्त्वस्य वैयर्थ्याभा
 वात्परि कृत्तद्धितत्वाभावेन यथाश्रुतार्थवत्त्वस्य च देवदत्तो गार्थद्वयत्रसत्त्वेन प्राप्तिरेवेति न प्रत्युत विरोध इत्य-

स. भ.
८०

न्ये आहुः परे त्विदं कुशकाशावलं वनं न व्यग्रं श्रद्धालुभिर्गदरणीयं क्षोदहं मतुनेत्यलं बहुनेति व्याचक्षतो आहुरिति
सूचितास्वरसस्तु समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वापत्त्या प्राचां भाष्या संगतिविरहस्तु न द्रुममेवारुचिं मनसि निर्धाय संनायं तादृति-
द्वितीयैकलोकात्तनात् इदं तु बोध्यम् प्राचीनमतेऽपि उत्तरसूत्रेणैकार्थ्यभावविशिष्टं च रूपार्थवत्त्वग्रहस्योक्तत्वेन देवलोकाभ्येत्य-
त्र तदभावेन प्रकृतभाष्या संगतिरस्येव तत्परिहारश्चार्थवत्पदे तदंतविधिरित्येकः पूर्ववदेव अपरश्च विभक्तीतरसमभिध्या-
हारानपेक्षया लोकेष्वेव बोधकरूपार्थवत्त्वमुत्तरसूत्रे इति परिभाषाविरहेणैकार्थ्यभावस्य कृतद्विजांतव्यभिचरितत्वाभावात् न न-
ष्टस्यैव ग्रहणे मानाभावादिति देवदत्तो गार्ग्ये इति नन्वेवं राक्षः पुरुष इत्यत्र सुविनिर्मुक्त राक्षः पुरुष इत्यस्य पूर्वसूत्रेण सं-
ज्ञादुद्धारेव उत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगानर्हत्वेन नियमेन व्यावर्तयितुमशक्यत्वात् न चैवं तस्य व्यावर्त्या प्रसिद्धिः लोका-
कवाक्यस्यैवं तथा भूतत्वेनैव प्रसिद्धत्वादिति चेन्न त्वदुक्तरीत्या विभक्तिरहितोत्तरभागवत्समुदाये प्रातिपदिकत्वापादनं
यामदक्षयवपूत्रभागविभक्तेर्लुक्लुप्तत्वेन तादृशवाक्यस्यैव गगनारविंदतुल्यत्वात् अथोत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्र-
योऽमर्हताग्रहणवत्त्वम्यतामिति चेन्न प्रकृतभाष्यविरोधात् अथ तादृशार्थग्रहेति प्रसंगः अनाग्रहे तु भाष्यविरोध इत्युभय-
तः पाशान् चुरित्वेन हीन्यनियमः प्रकल्प्यतां पूर्वसूत्रेणार्थवत्समुदाये चेत्संज्ञातर्हि स्वतंत्रप्रयोगादर्थवत्पूर्वोत्तरभागवदिति

गमः
८०

तएवेति तथा च प्रयोगानर्हेतरभागकसमुदायस्य पूर्वसूत्राविषयत्वमिति न कश्चिद्दोषः अतएव भाष्ये प्रकृते यजंतत्वेनैव संज्ञा
 माशङ्क्य तत्समाधानं च कृतम् अन्यथा न हि तत्त्वप्रयुक्तसंज्ञाव्यावर्तकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव समूहस्य प्रत्यया तत्त्वभा
 वेन प्रत्यया तत्पर्युदासाप्रवृत्त्या पूर्वसूत्रेणैव न स्यादुर्वारत्वात् तत्परिहाराकरणेन न्यूनतया भाष्या संगत्यापत्तेरित्यपरे संशिरिति
 तत्रापि फलमाह प्रातिपदिकत्वे हि सुपः अवगणनापत्तिरिति न च धातुसाहचर्येण नृत्पवयवंस्यैव प्रातिपदिकत्ववस्थापि
 हान्तुं गेति वाच्यं मूलकेनोपदेशमित्यादी दोषात् स्वराद्यर्थमित्यादिना विशेषणयोगादिसंग्रहः ॥ शशम्भगादिपदानां च
 ति बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यान्यन्तासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य शब्देन बोधनादिति भावः ननु प्रसिद्धपदार्थद्वयस्य सं
 वंधमात्राणोपएव सुवचोऽत आह स्वप्नेति तत्रानुभूतपदार्थानां न व्यावहारिकत्वं प्रबोधेषु पलंभापत्तेः ॥ ननु स्वप्नप्रयोगा
 दिष्ववयवानां सर्वथानिरर्थकत्वात् कथं सा जात्येन नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वमत आह अक्षेति अन्वाख्यो
 ने समूहस्येति शेषः विकारेति त्रपुजतुनोः पुकहनस्तत्वेत्यादीनां बहुवचनमवयववहुत्वाभिप्रायं नृसंज्ञेति तत्सत्त्वेदृशं
 सीयुदादेः सा च आद्युदात्तत्वापत्तिरिति आगमानुदात्तत्वं तु नापूर्वमिति न भादेश्च नृत्वापत्तिरिति च प्रकृतसूत्रभाष्ये तो वसे
 यम् महर्षेति प्रत्याययति प्रत्याप्यते वादतिरायर्थीतर्भावेण कर्तृकर्मसाधनप्रत्ययशब्दयोः प्रकृतसूत्रभाष्योक्तं तत्रे

स. भ.
८९

णचेति शेषः तत्र कर्तृसाधनेन स्वार्थप्रत्या।यकसंग्रहः कर्मसाधने तु प्रत्याप्यते प्रकृत्या बोध्यते इति प्रत्ययः यद्यपि स्वाधिकेषु
प्रकृत्या तदर्थः प्रत्याप्यते न सा एव तथापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् प्रकृत्या प्रत्याप्यमानार्थकत्वात्सोपेवमुच्यते इति तद्व्या
शयं कैयटमुचेतदेतन्मनसि निधायाह प्रकृतीति प्रकृतित्वं चात्र परश्चैत्यत्र वक्ष्यमाणं न ग्राह्यम्॥ इदानीं प्रत्ययत्वस्यानिर्णी
तत्वेनैव धायादेशरूपप्रत्ययविध्युद्देश्यतायाः स्थानिनिर्हन्त्याशे सत्त्वेन तदर्थबोधकानां वधादीनामपि संज्ञापनैरन्योन्याश्र
यापत्तेश्च किंच यस्य प्रत्ययत्वमानेयं तदवधित्वम् अयमभावः न भादिव्यावृत्तये स्वशब्दार्थान्तर्भावेऽप्यप्रत्ययशब्दस्य वृत्ति
मिति चेत्स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थप्रत्यायकानां न भादिवत् स्वार्थप्रत्यायकत्वाभावात् संज्ञानस्यात् अतः कर्मव्युत्पत्तिरंगीका
र्या तथा च स्वित्प्रत्याप्यमानार्थकत्वमव्यभिचारीति अन्येनेति लभ्यते तदपि स्वसमभिव्याहारे सर्वत्रास्तीति स्वसमभिव्या
हारे इति लभ्यते तदपि अनियमेन सर्वत्र नियमेनेति लभ्यते तच्च प्रकृतिरूपमेव फलतीति वतोरिद्वानां तादसंख्येति न्यासे
यच्छेति मत्वाभावादेव नानिव्याप्तिरिति बोध्यम्॥ तन्निष्ठविधेयतानिरूपितत्वेन तन्निष्ठविध्यधिकरणं तन्निरूपिताव
यवित्वव्यधिकरणं च यदुद्देश्यत्वं तदेव च्छेदकाक्रान्तत्वं स्थानिनिष्ठोद्देश्यताया निवृत्तिसामानाधिकरण्यादागमिनिष्ठायास्त
स्याभवयवित्वमामानाधिकरण्याच्च स्थान्यागमिनोर्नानिव्याप्तिः अवधित्वनिवेशेन एतेनैवैवादावकारस्य क्लृप्तशक्तिकत्वेन

रामः
८९

षुकोविकाररूपस्वार्थप्रत्यायकत्वाभावेऽपि प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् प्रत्ययत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् अमस्तु शिक्करणात् न णह
 इति निर्देशाद्विकरणानां द्योतकतया स्वार्थप्रत्यायकत्वाद्वा प्रत्ययत्वं शवादीनां तु प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् द्योतकतया स्वार्थ
 प्रत्यायकत्वाद्वा न त्वम् ॥ ननु यदर्थे वाच्ये द्योत्ये वा विधानं तत्त्वं स्वार्थत्वमिति वत् स्वप्रकृत्यर्थत्वं च दुर्वचं न दर्शयताम
 मिधानादत आह स्वप्रकृत्यर्थत्वं चेति कोशादीत्यादिना निरुक्तनिघण्टसंग्रहः ननु प्रत्यायकत्वमित्येवास्तुमास्तु वं आदि स्वश
 द्योपादानं चेत्यत आह अनएव त्वमिति स्वशब्दार्थो तर्भावेण प्रत्ययशब्दे दृतिस्वीकारदेवेत्यर्थः अनएवेति स्वार्थभावादेवनभ्य
 शब्दादपि ताभिः शब्दप्रकारक एव बोधो नाभिहित इति ॥ ननु कदाचिदपि नभिहित इति येषि शास्त्रानभिज्ञास्तेऽपि दृढव्यवहारेण
 यैव प्रतिपादयन्ति उक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति एतदर्थमेवेति स्यान्न्यर्थप्रत्यायकनभादेः प्रत्ययत्वव्यावृत्त्यर्थमेवेत्यर्थ इति विग्रहे इ
 त्यर्थस्वमर्थप्रत्यायनीति विग्रहे इत्यर्थः एवं स्वीयपदेत्यत्रापि स्वीयार्थस्वपदेत्यर्थो बोध्यः यथा श्रुतं तु न युते भ्रम्येतादृशपाठ
 स्यानुपलंभात् एवं मुक्तिस्तु तत्र स्वपदस्यात्मीयार्थकत्वं ध्वनयितुम् आत्मवाचके चार्थेनाभेदो वाच्यः स्यात् एतेन एतदर्थ
 मेव प्रकृत्यर्थसंग्रहार्थमेव स्वीयपदोपादानमिति अन्यथा स्वशब्दमेवोपाददीतस्वायपदे उपाते त्वात्मीयवाचकः स्वशब्दप्र
 तिकच्छ प्रत्ययां तादात्मीयप्रकृतिसंबन्ध्यर्थसंग्रह आत्मवाचिप्रकृतिकादात्मसंबन्धि स्वार्थसंग्रहो जायत इति भावः इति वा

स्वातन्त्र्यमपास्तम् कर्मसाधनोपि प्रत्ययशब्देऽस्तीत्यग्रिमभाष्यानुत्थितिप्रसंगाच्च तदर्थान्तर्भावोवेणेति स्वशब्दार्थान्तर्भावोवेणेत्यर्थः
 ण्यर्थान्तर्भावोवेणेत्यर्थः! इत्यन्ये यन्तुविकारेति। विकार एकदेशस्थानिको हनस्तचेत्यादिः आदेशः सर्वस्थानिको वभाटिरिति मे
 वः ॥ ननु तदणह इति निर्देशात् नयासयोरिति ज्ञापकाच्च अमकचोर्नदोषः ॥ बहुवितुप्रत्ययत्वाभावेपिनस्तुतिरित्यरुचेराह
 किंचलषीति। ठकोक्तारुविस्तुचिन्त्यानभादेरपि प्रत्ययत्वापत्तेः विशेषविहितत्वस्यानवकाशत्वे सत्येव बाध्यकत्वप्रयोजक
 त्वात्सीयुट् लादेशप्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थमनग्राह परत्वादिति उक्तृष्टत्वादित्यर्थः ब्राह्मणः भोज्यंतां माठरकोडिन्यो
 परिदेविषातामिति न्यायेन लोदेशाप्राप्तिरयोग्यविषयाभावरूपानवकाशत्वस्य सीयुटिसत्त्वेनापवादत्वादिति यावत्तया
 मुद्रविषयेसीयुटः प्रतिषेधेन लिङ् संवधिनामुक्तन्यायेन बाध्यबाधकभावोनेति आख्यतेवक्ष्यमाणत्वात् तेऽक्रकोडिन्य
 न्यायस्य तु नात्राश्रयणं नुदाश्रयणं हि तत्क्रदानोत्तरं दधिदानस्येव सीयुटिलादेशप्रवृत्तिरेव स्यात् भोजनन्यायाश्रयणे
 तु घृतिरेव भोजनस्येव तदुत्तरं तत्प्रवृत्तिर्निर्वाधैव यद्वा उक्तन्यायेन सीयुटो बलीयस्त्वादिप्रतिषेधाभावेन परत्वात्
 योजकत्वादाहचेति चेन्न चोक्तार्थसमुच्चयः सीयुटएवेति यद्यपि तृतीयसूत्रे लस्थाने दूदुदातो भवतीति उत्पत्तिकाले ए
 वस्वरविधानादनुवादविषये यदागना इत्यस्याप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्येच्चार्यमाणस्येदएवाद्युदात्तत्वेसी

रामः
८२

पुटः शिष्यनिघातसिद्धिः यन्तुसीयुटागमसमवधानेलस्यानर्थक्यादादेशसंभवेनंसीयलदृत्यस्यस्थानेमीय इत्यादेशः स्यात्सचप्रत्यय
 संज्ञिकभाष्युदान्तश्चेत्यानुमानिकवचनेन प्राप्नोतीत्याशयः आगमानुदान्तत्वे उक्तेत्वपवादविषयत्वात् पूर्वमेव नानुमानिकाद्युदान्तत्वप्रवृत्ति
 रिति श्रोताद्युदान्तत्वस्यैवार्थस्थानमित्याहुस्तत्र आनुमानिककन्यनेपिविशेषणविशिष्टस्यलक्षणानुलक्षिते विशेषणान्वयद्रुत्यं
 पीकारात् अन्यथापदस्यैवाक्यस्यैव भाष्युदान्तत्वापत्तिरिति तथापि प्रत्येकदेश्युक्तित्वादिति स्पष्टमुद्द्योतेन च क्रियमाणेप्यागमानु-
 दान्तत्वे क्रियमाणेपि प्रत्ययसंनियेभाष्युदान्तत्वेसीयुटादेर्लिङ् भाष्युदान्तत्वं प्रसज्येतेति भाष्यलिङ् विधावुपस्थिताद्युदान्तत्वस्य
 विधानकाले लिङोऽनङ्कत्वेनाप्रवृत्तावपि सीयुटि यदागमेति न्यायेन लिङ्त्वास्तीयुटः प्राप्नोतीत्यभिप्रायकमित्यादेशविधौ तदसं-
 गतिरतः कैयटिसंगतिमाह कैयटेति तस्मै तस्य प्रदीपोद्द्योतीतुचिंत्यावेव चिंताबीजं तु स्फुटं सस्मदशोभितिनोक्तम् यन्तुप्रकृतसं-
 प्रकीर्णते उपपदस्यापि प्रत्ययत्वे राजपुरुषादिषु सावकाशमुपसर्जनं पूर्वमित्येतद्वाचित्वा परत्वापत्तिरित्युक्तं ज्ञेयं स्यायं भावः राज-
 पुरुषयोः सुपूनिरूपेण प्रकृतित्वेपि शब्दांतरापेक्षया परंपरापेक्षया वापर्यायेण प्रयोगे प्राप्ते समस्य मानपदापेक्षयोपपदस्योपसर्ज-
 नस्य पूर्वनिपातार्थतत्सार्थक्यम् आदिपदप्राप्त्यादास्याः पुत्रदत्तादावलुकसमासे जहिजोडमिति तिङन्तपूर्वपुत्रकैचसमासे नत्सार्थ-
 क्यं न हि तत्र तिङन्तपठ्यंतयोः प्रकृतित्वेन प्रत्ययत्वप्राप्तिरस्तियेन परत्वं प्रसज्येतेति एतेनोपसर्जनपूर्वत्वस्यानवकाशत्वाभिप्राय

स.भ.०
८३

कोटिपरमाण्वंशः परस्मैः यदपि प्रकृतसूत्रे विकारागमेषु च परविज्ञानादिति भाष्यं व्याख्यानावसरे कैयटेनैकं प्रतिपरत्वनिमित्ताप्र-
त्ययसंज्ञाप्रपितुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वं तथा च परत्वाभावेऽपि न भवति जकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति इति तस्याप्यर्थः ॥ परत्वसं-
न्निभोगशिष्टं न प्रत्ययत्वं प्रत्ययइति सूत्रे च काराभावादव्याप्तेऽपि किंतु प्रत्ययत्वसंनिभोगशिष्टं परत्वमिति न घटते इति निर्देशे न सं-
न्निभोगशिष्टं न प्रत्ययत्वं नान्यत्वेन व्याप्तिः सुपरिहरेति वाच्यम् ॥ अधिकारसूत्रवाक्यार्थस्यैकत्वेन तत्र न्यायप्रवृत्तौ विकारादिघटितव्याप्ति-
प्रवृत्तौ नान्यत्वेन व्याप्तिरित्युभयस्य दुर्लभत्वादिति एतेन न त्वव्याख्यावसरे उद्घोषिते यदुक्तं न हि परत्वनिमित्तेति तदव्याप्येत्यर्थः तथा
हि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः ॥ अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति तत्त्वं राजपुरुषइत्यादौ प्रत्ययत्वाभावेऽपि
पुरुषशब्दपरत्वदर्शनेन सन्निभोगेति न्यायानित्यत्वेन न प्रमादीनां प्रवर्तन एव संज्ञेति च तदपासं विंत्वं च तद्व्याशयसु विकारागमे-
षु फलाभावान्न प्रत्ययत्वमित्येव अनुदातत्वं च परत्वसंनिभोगशिष्टं न प्रत्ययत्वसन्निभोगशिष्टम् ॥ अतएव परस्मैत्यस्याग्रे अनुदात-
त्वेन सन्निभोगवाचनिकं वांगमादनुदातत्वमित्यादिकैयटे स्पष्टम् ॥ यत्र च प्रमादौ फलमस्ति भवत्येव तत्र प्रत्ययत्वमित्यादिनादिगर्थसु प्रदीप-
नो वेगं प्रत्ययत्वं बहुनेति व्याचक्षते तस्मात्परश्चेति अपादानत्वासंभवेति गुणादिभ्यः सनादिर्भवतीत्यर्थेनायातीत्यर्थाभावेन तज्ज-
न्यविभागान्नाशयत्वादिति भावः ॥ षष्ठ्यर्थः ॥ प्रानंतर्यमिति ॥ बोद्धे कदेशधारकस्थित्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबंधनिरूपकाध्याहृतानंतरा-

गमः
८३

द्विषद्वौ धर्मे तर्कमित्यर्थः ॥ अव्यवहारा एवेति गापोऽगिन्यत्रानंतर्कस्य षष्ठ्यर्थकत्वे सिद्धे क्लेशे नार्थान्नरकरणं पाठ कस्य मुधे वेति
 भाति षष्ठ्यंशेति अत्र च सुर्वित्यादि निर्देशस्तान्यस्यैवाहकादिति भाट्टव्याख्यानंतथा च प्रथमांसीरुत्पत्त्यै सामानाधिकरण्यमिति भावः
 भवत्येव नियमेति अयं भावः विधिर्द्विविधः नित्यो वैकल्पिकश्च तत्र नित्यविधेः अनुपप्लिष्टस्यैको यण तद्व्यतिः साधुः स प्रयोक्तव्यः
 तद्व्यतिर्नैसाधुः स न प्रयोक्तव्य इत्यादिरीत्या स्वविधे या घटिता साधुत्वबोधनपर्यन्तमप्येव्यापारः स्वरतीत्यादिविकल्पविधेः साधु
 त्वबोधनपर्यन्तमेवेत्येवं स्थिते विध्यंतरबद्धर्तमानत्वविवक्षायां तद्व्यतिस्तस्यासाधुत्वं न्यायसिद्धं तद्विवक्षायां तद्व्यतिस्तस्यासाधुत्वं बो
 धनार्थं नियमेति ॥ अत्र च लडादिर्निरर्थक एव भूतानि कालः पचतीत्यत्र यथा तस्यापेक्ष्यमित्यादिविकल्पविधावुपपत्त्यमुपगौर
 त्वस्यमित्यादि प्रयोगभंगमि या अणाद्यघटितस्यासाधुत्वं न न्यायसिद्धं तत्र महाविभाज्यावाक्यम् अन्यजस्यो गृहणानुवृत्त्या समास
 उपपत्त्यमित्यर्थे उपगुरितिन प्रयोक्तव्यमिति नियमेन साध्यम् स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये विपरीतं तु न व्याख्यानात् कर्मण्यमित्यत्र ये
 गविभागादिकं तु मवंता निर्वृता प्रतीतिर्यथानियमेन स्यादित्येवमर्थं परश्चेति नियमेन तु निरर्थको मप्रसात् अत्यंतस्वार्थिके तु ना
 स्य संबन्धो महाविभाषया सह विरोधात् विभाषया हि स्वविधे या घटिते साधुत्वनियमेन चासाधुत्वमिति विरोधः स्पष्ट एवेति ॥ अत्र एवाप
 उक्षेत्यादौ उत्तरसूत्रस्यान्यतरस्यां गृहणस्य ज्ञापकत्वेन नित्यत्वमुक्तमाकरे अनुकरणे त्विति ॥ अस्य च गवित्ययमाहेत्यादाविति सप्त

म. म.
८४

स्यंते च यः शास्त्रावोधितेति शास्त्रावोधितत्वं च शास्त्रवोधितासाधुत्वकत्वम् अतः पाचकद्वयादेर्धनविधायकशास्त्रवोधितस्य प्र
योगः शास्त्रादिनिनापादनीयपरगवेति नियमेन स्वाघटितस्य तस्यासाधुत्ववोधनात् अनुकरणेति व्याप्तिवारणं यद्वत्त्वं व्याचष्टे अप
रीतिनिहतादावव्याप्तिवारणाय तदपि परि कुरुते परीतिः अप्रवृत्तत्वं च प्रतिबंधकाप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वं तेन लिङित्योदो गवुलाद्युदेस्य
नात्र च्छेदकधा तुत्वाक्रान्तेऽपि नान्यासिः हरीणमादित्यादौ च न सा प्रतिबंधकत्वं च निहतिङं नेलक्ष्ये लक्षणमिति श्रुयः लिङादावु
क्तार्थानामित्युवाच विषयतावाप्रकृतिभावश्चेति रीत्या तत्र तत्रानेकविधं यथासंभवं बोध्यम् दिगर्थसुत्रैकल्लिङ्गविधीनां वा प्र
हणरूपप्रतिबंधकप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वान्नित्यग्रहणवैकल्यिकमिति केचित् व्याचक्षते ॥ व्याप्राप्तिपदिकार्थत्वाभावेन नात्र पदे
नष्टित्वानिरिक्तकालादेत्यादृश्या च प्रथमाया अप्राप्तावपि पश्यधावतीत्यादौ द्वितीया स्यादत आह नेति ॥ आदिना ज्योतिषो मे न य
मेनेत्यादौ द्वितीया संख्येने संख्यावृद्धिनेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थः नन्वस्य संख्याभावेऽपि तत्संख्यामादाय स्यादत आह संख्येति ए
तेन वाक्यात् सुबुत्यनिमित्तमायसद्वय पास्तमिति भट्टाः अन्ये तु संख्याभावादित्यस्याप्रतीतेरित्यर्थः ननु कर्तृकर्म प्रत्यये प्रतीता अपि
स्यंते इत्यादौ तत्र प्रतीतिरस्यैव भावार्थकतिङं नेति आह उक्तत्वादिति एतेन भावनिपश्येत्यादौ कर्मकसंख्याया उक्तत्वेऽपि क्रियाय
तामनुक्तमादाय स्यादित्यपास्तमिति व्याचक्षते ॥ ॥ अपवादत्वादिति फलस्य व्यपदेशिवद्भावेन कर्मत्वात् धातुमात्रस्य तदुपस्था

रामः
८४

१
 पकत्वा न स्वमने संख्या संत्वाच्च सर्वत्र हि तीया प्राप्तेरिति भावः क्वचित्तस्य करणत्वेनान्वयविवक्षा यां ज्यानिष्ठो मेन यजेतेत्यादौ हरि
 न्त्रमेवेदित्यादौ च हेतुत्वेन तीया प्राप्तिर्बोद्ध्या दूदं तु चिंत्यम् संख्या मात्रविवक्षायां कालसाधनादेरविवक्षायां निष्ठादेरप्राप्तौ सुयोगा
 रणाय संप्रावश्यक इति तनुवर्तमानकालिकैककर्तृकपाकसमूह इत्यर्थे पचतीत्यादावणादिव्यावृत्त्यर्थः सोऽत आह तस्येति
 ननु तस्येत्यादेः नष्टं च न दित्यर्थः ननु तत्संवेधीत्यादिः एवं च तिङं तादृणादिः प्रात्रेत्येवेत्यत आह ज्ञापकेति तिङं तात्तुद्धित
 श्रैचर्यादिस्वेति नियमोऽप्येति भावः एतेन वा वृत्तुधातुस्येश्वरविरोध इत्यपास्तम् वाक्यादंत्यंतस्वार्थिकनिरासाय तद्विनिर्दि
 त्यमिदमिदं ति सुवंतस्योपस्थितत्वमिदं ये हेतु इयमाह ॥ स्वार्थेति ॥ तस्येति च बोध्येति अत्र च विद्वन्माभसेति वक्ष्यमाण
 वनं त्रं बोध्यम् प्रथमोच्चारित बोध्यादिना प्रथमोच्चारितं बोध्यं वाच्यं यस्येति च तदर्थः बोध्यबोधकोदेति यावत् अर्थथाभुक्ते
 पीतिन्यायेन बोध्यादुपगवादे र्थात् प्रत्ययस्य बाधादसंगतिः स्पष्टे वा तद्वैध्यबोधकं च सुवंतमेवेति न स्योपस्थितत्वमिति
 भावः ॥ घटकतं योपस्थितप्रातिपदिकत्वविशेषणत्वाभावात् प्राधान्येति न दोष इति यद्यपि प्रकृतैः सर्वस्य सुपीत्य
 स्य प्रकृतप्रातिपदिकत्वमपि न तथाप्युपलक्षणतदिति भावः ॥ उच्छादिपाठं प्रमाणयन्नाह स्पष्टं चेति अतएव सर्वेति प्रकृतैः सर्वस्य सुपीत्यादे
 वेत्यर्थः अन्यथा बहुव्रीहिकाले नोदात्तत्वात्तस्यैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तिदेशः स्यात् धर्मिग्राहकमानान्यायसंकीर्णादेवेति ननु न

स.भ.
८५

एवेत्यस्यार्थः। तदसंकोचेऽपि पूर्वैर्लुकि अन्तरंगत्वात्सर्वस्वरे प्रकृतिस्वरेण न त्वसिद्धेः। कुमारेत्यादि धर्मिग्राहकस्य भूयस्य साक्षादनुपलंभात्
दाहरणं प्रमाणयतिः बहुतरेति नन्वयस्कंभीत्युदाहृते प्रातिपदिकरूपेण कुंभत्वादिना ग्रहणे प्रकृतिलाभेऽपि न इत्युक्तं बहुव्रीहित्वादिना
ग्रहणे प्रकृतिर्न स्यादन् आह स्त्रीप्रत्ययेति नद्रहितैः दृष्टादतिशेषः तद्रहितत्वं च तत्प्रकृतिभूतमेव अतएव बहुतरेपदादित्यर्थेऽप्युने
रपदत्वस्य विशिष्टेति देशात् कस्यादित्यपास्तम् उत्तरपदत्वस्य प्रकृतौ दृष्टत्वाभावात् एतत्तद्ध्वननायेव समन्विता इति अन्य
था तद्विफलमेव स्यात् विशिष्टेति नन्मात्रविशिष्टे एतेन दृष्टयामालयादित्यत्र तत्प्रकृतौ माले दृष्टं प्रातिपदिकत्वस्य दृष्टाभावाद्
तिविशिष्टेति देशात् प्रातिपदिकावयवत्वेन लुक् स्यात् इत्यपास्तमिति केचित् पाठकग्रंथे उत्तरमिति न त्वमं वलुतस्तु समासं ता
नामलौकिकं प्रकृत्या तच्च सुपः सत्तात्तु न दीचरमावयवकत्वं बाधितमन्यन्त प्रकृतिकमुवन्तोत्तरपदक इत्यर्थो कोऽर्थः॥
इत्यादेः सिद्धिमिति आदिना युवज्जिकायाः अन्यथा नन्तरंगत्वादेव व्यापो पूर्वमुत्पादे सिद्धे स्त्रीप्रत्ययान्तत्वे च व्यापनादेव चिनि य
मार्थत्वापत्त्या तृतीयाः पूर्वमनुसृता वसिद्धिः स्यात् मानं तु प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव। एतच्चेति। व्यापग्रहणासम्बन्ध इतीति प्रत्ययस्य नी
त्यादिनाऽन्यतस्वार्थिकपरिग्रहः यूनीतिरिति। उक्तार्थेति न्यायस्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेति प्रत्ययारंभाद्वाध्यत इति भावः॥ एवं चेति
लक्ष्यानुरोधेन न तस्य नदन्यपरत्वेत्यर्थः॥ आरभ्येत्यनेन समासान्तरपरिग्रहः पठितेति शेषः॥ व्याख्यानादिति व्यापग्रहणस्य स्त्री

रामः
८५

प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्या नानुरोधेनावश्यकत्वेन तद्विन्नतद्वितस्येवनेन ग्रहणमिति सूत्रमतेपि युक्तस्तिरित्यत्र तदसं-
 बंधः प्रत्यतस्वार्थिकाविषयज्ञानमनिरिक्तार्थभावेन परिपूर्णमिति न्यायाविषयतया सुवन्तानद्वितद्वितिसिद्धांतस्य व्यापः प्राक्
 प्रवृत्तेऽप्यभावात्तदसंबंधः न्यायसिद्धेर्धर्मसमिति मप्याह सर्वस्येति तत्र भाष्ये उक्तार्थासंस्पर्शादाह केयट इति अत्र केचित्तत्त्व-
 तिष्ठते तत्र हि भाष्ये पदग्रहणं कर्तव्यं समासनिवृत्त्यर्थं सप्तपणं दत्तुं यदा सप्तसंख्या कपर्त्तविशिष्टा वृक्षः एकत्वादिसंख्या-
 नालिङ्गिर्ज्वीप्यते तदा वीष्माविषयव्याप्तिवोधसमये वृक्षगते कत्वस्याननुभवाद्भिन्नपुत्रने प्रागेव समासस्य प्राप्तिरपवाद-
 त्वात् न भवति कृते स्वादौ पदत्वेपि तदर्थं संख्यालिङ्गितार्थे वीप्सितत्वाभावात् न भवति तदालिङ्गिते वीप्सितवशायां नुभवत्येव पठं प-
 टं पश्येति च न दभावः सप्तसंख्या निपण्णिनि वीप्स्यते न तु तद्वानुवृक्षद्वितिकेयटस्तु चिंत्य एव वृक्षादेर वीप्सितत्वे विभक्त्यननुवृद्धिर्वच-
 नाप्रसक्त्या पदग्रहावश्यकत्वासंगतेः ततः तद्वितनिवृत्त्यर्थं च द्विपदिकेति स्त्रीत्वद्वित्वलक्षणलिङ्गसंख्यां न्वितुः पदार्था वीप्स्यते न-
 नु एकत्वाद्यालिङ्गितद्वितिवीष्माविषयव्याप्तिवोधसमये एकत्वादेरनुभवात् सुवृत्त्यने प्राक्पूर्वोक्तत्वेन तद्विज्ञानस्यैवावन्दस्य-
 द्विर्वचने प्राप्नोति पदाधिकारात् न भवति कृते सो हलङ्गादिलोपे च पदत्वेपि तदर्थं कस्येकत्वालिङ्गितस्या वीप्सितत्वा न भवति तत्त्वे-
 नुभवत्येवेति भावः यत्तु केयटः स्त्रीत्वस्यापि वीष्मायामनंतर्भावमाह तन्न सम्यक् द्विपदिकाभ्यामित्यत्र प्राप्नोतीति विवक्ष्यमाणभाष्या

स.भ.
८६

संगतेऽनहिलिङ्गस्यापि वीक्षितत्वे टावने स्त्रादि स्थितिपदत्वेऽपि द्विर्वचनप्रसक्तिरस्तीति न च तद्धितोत्पत्तेः प्राक् समासः न द्विर्वचनम
पदत्वादित्यभिप्रायकमाह नदपि न प्रकृतार्थस्य भाष्या नभिप्रेतत्वात् तथाहि तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्यस्य न द्विर्वचननिवृत्त्यर्थमित्य
र्थः ॥ नहितदुत्पत्तेः प्राक् तदस्ति समासनिवृत्त्यर्थमित्यनेन गतार्थत्वाच्च किंच तथाभिप्रेतत्वे हितद्विते नोक्तत्वात् न भवतीति तदु
त्तरं तत्प्रत्याख्यानभाष्या संगतिः नहिततः प्राक् तेनोक्तत्वं संभवतीति वुनः सर्वथा निवकाशत्वेन तद्वाच्यकत्वात् ततः प्राक् तद्वे प्र
वृत्तेश्च वृत्तिरुक्तेऽपि तत्क्रौडिन्यन्यायेन बाधेऽपवादेऽप्युक्तत्वेऽप्युत्सर्गो प्रवृत्त्यादित्वं न प्राप्नोत्येवेति तवापि भाष्यमसंगतमेवेति तु त्रया
च्यमुत्तर्यद्वितेऽप्युक्तेऽप्युक्तत्वाद्दीप्सायां वुनोऽप्राप्त्या तन्व्याय विषयाभावात् हलङ्गादिलोपेऽप्युक्तेऽप्युक्तत्वात् द्विपदिका इति बहु
वचनान्नोपायमिति च तदुक्तं चिन्त्यमृत्याठस्यापि योजितत्वात् यत्तु विवरणे द्विपदिकेऽप्युत्तरं माशसद्व्यपप्राठः पदग्रहणेऽपि न
अतन्निवृत्तेरशक्यत्वात् शसंतस्यापि पदत्वात् तत्पूर्वभागस्यापि सुवंतात् शसउत्पत्त्या पदत्वादित्युक्तं तत्र तत्पूर्वभागस्यापि स्वा
दिस्थितिपदत्वादित्युक्तः अतः अत्यंतस्वार्थिकानां वुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति पूर्वमुक्तत्वादिति ॥ प्रकृतग्रंथार्थसुदृश्यं द्विषं सं
युक्ते निस्त्रीत्वप्रयुक्तेऽप्यपि बोध्यम् एकत्वेति कैयटे लिङ्गानन्तर्भावस्योक्तत्वेऽपि उक्तहेतौरेव तन्त्यागः अनंतर्भावान्न वुत्पत्तेः प्राक्
टावन्नस्यतिशेषः तस्य पदत्वाभावाद् द्विर्वचनाभावः प्रयोजनमित्यन्वयः ननु कृतैतद्धिते पदत्वात्तेनोक्तत्वाद्वा द्विर्वचनाभावेऽपि न

रमः
८६

दुत्यनेः प्राक समासस्य। कुतो नैत्य न आह सेति। अभावेनेति। तस्याः संख्यापेक्षत्वे न वहिरंगत्वात्तद्वि तस्य च स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात्
 तत्तेन वाधारिति भावः। यद्यपि बुनो वाधकत्वात्तद्विषये द्विर्वचना प्रवृत्तिरिति वक्तव्यं तथापि अपदत्वात्प्राप्तिरेव नेत्युक्तेरेवम्या
 यत्वादेव मुक्तमिति॥ प्रत्याख्यते तु नैव पूर्वमप्रवृत्तिरिति भावः॥ न नृप जनिष्येति न्यायेन भवेन पदं त्ववाधात् प्राकृतद्वि-
 जोत्यनेः समासे कृते पदत्वाभावात्तदभाव इति के यटः संयोज्योऽन आह पुंयोगेति। अपि नापूर्वोक्तके यटसंग्रहः। एतेनोक्तार्थस्य
 भाष्या संस्पर्शमृचि तवान् अन्यथा सूत्रे पीतिवदेत्तदुक्तं तत्त्वरूपेति। समासविधौ हि गतित्वज्ञानं समर्थत्वज्ञानं चेति द्वयमेव
 प्रणविधौ तु प्रातिपदिकत्वं समर्थत्वम् द्रुतुणं तत्त्वं चेति त्रयः अतस्तस्याधिक्यं॥ न च पदद्वयाच्चित्तेन समासस्यापि वद्विहेतवे
 नोभयोः तयोः परत्वादौ वस्यादिति वाच्यं। सां कूटित्तदिलक्ष्यानुरोधेनोक्ता नरंगत्वेव पुरस्कारादिनिर्के यराशयः। तस्मात्समा-
 सस्यांतरंगत्वेऽपि प्रतिपदोक्तत्वात् अणस्यादित्यपास्तम् द्रुतुणं तनिष्ठधर्मचयोपस्थितवर्णविध्युपस्थित्या अणविधेर्विलंबोप-
 स्थितिकत्वात्प्रत्युत तन्निष्ठावश्यकसमर्थत्वरूपधर्ममात्रेऽप्युपस्थितौ समासविध्युपस्थित्या तस्यैव तत्त्वात्पूर्वसंगतिरिति चेत्
 तदस्यात्तदुत्पत्तावपि परिभाषांगीकारेण सुबुत्पत्त्यनेनंतरंगत्वात्तदुत्पत्तेः प्रागेवानंतरंगत्वात्समासे तत्तत्तदुत्पत्तेः सुदायादणि
 सां कूटित्तसिद्धिः तदनंगीकारे तु ह्योरपि तदुत्पत्त्यनन्तरं युगपत्प्राप्त्येकपदाभितत्वेनान्तरंगत्वात्के वलादणिसंकोठिनमिति स्यादि

सु.भ.

८७

निरीत्याभाष्यस्यसुयोज्यत्वेनकाप्यसंगतिरितिचेनसत्यामप्येनस्यामवयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोतीतिनदुत्तरभाष्यानुरोधेनास्याभिप्रायस्यो-
क्ताभिप्रायकत्वेनैवव्याख्येयत्वेनासंगतेऽहोदवस्थात् नहिमुवंतानदुत्पत्तिरिति नियमेऽवयवान्तदुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यवयवस्यतत्त्वा-
भावादेनतत्तभाष्यसंगतस्यात् इदंप्राचामनुरोधेन वस्तुतः संचस्कारेत्यादौ सुट इवांतरंगतरार्थकगतिरिति चेन्नैव न समास-
स्यान्तरंगत्वं बोध्यमूतदाह अन्यत्रेति एतेन तत्त्वेन तत्त्वांगीकारेस्वग्रंथान्तरविरोध इत्यपास्तमिति केचित् स्वीजसं दृष्ट इति।
जसादौरुत्वं श्रीत्रत्वात्नेतिभावः। वस्तुतस्तत्त्वं तत्संकीर्त्यत्र वक्ष्यमाणरीत्यात्माघवेननिर्विभक्तिकानुकूलभूतानि एतत्कपदोर्न्येव-
त्यरुत्वं न्याय्यमेवेति बोध्यम्। विभक्तिश्च नत्वेवंत्रीणित्रीणीत्यस्याननुवृत्तौ प्रष्टुनप्रावीत्यादौ निर्वाहेपि प्रथमयोरित्यादौ दीर्घो-
ऽतप्राहप्रथमेति। वाच्ययोरित्यत्र त्रिकयोरिति शेषः॥ व्याख्यानादित्यस्यार्थमाह॥ अन्ययेति॥ श्रीजसोरिति॥ स्वावोरिति तु नो-
क्तं। जसुव्यादृत्यर्थकान्नादिचीनिदृचग्रहान्तोरजादित्वं तु ज्ञानं शिवोऽर्च्य इत्यत्र केध्यमन्तस्याच्छसंदृतिर्लिंगभेदत्रयो-
ध्यमसुपसंज्ञेति। तिदुः संज्ञायेवमेव तदंतीतरवाद्यप्येतेः॥ रामद्वेदेत्यादौ निघातापनेश्चादीर्घापनेरिति सन्निपातपरिभाषयादी-
र्घवारणेतुसंवदेत्यादौ सर्वस्यसुप्रीत्यायुदात्तत्वापत्तिर्विध्येत्यन्यत्र विसरः॥ बहुषु नग्रहणमिति तेन बहुः पर्वत इत्यादौ न नचात्र परत्वा-
देकवचनस्यादिति वाच्यम्॥ तस्मै नार्गिकत्वेन तस्य तदपवादत्वादिति वदंति॥ काण्डपिष्टद्वयवहारस्य प्रावल्यमिति ध्वनयितुमाह

रामः

८७

भर्तृदारेति अयं स्मार्तप्रयोगः अन्यः शबरभाष्यीयः। रुत्वेदिति सुवन्ततयेति हेतौ तृतीया सुवन्तता हेतुकं यत्पदत्वं तदेकदेशवक्तुं
 न्यायेन कृतं रुत्वेदित्यर्थः यथा श्रुतं तु न साधु तेन न्यायेन विहृता वयवनिबंधनकार्यं स्मार्तनिर्देशात् मम हेतुपादानं तु पदेशप्रवृत्तिर्या
 तनाये इदं च पक्षद्वयेपिवोध्यम् अग्री इत्यत्रैव रुत्वं न्यासिद्धत्वात् सुबुद्ध्या प्रवृत्त्या पुनः पदत्वमित्यादि प्रागुक्तं च न विस्मर्तव्यं सरूप
 विभक्त्यतानां सरूपाणामेकशेष इत्यर्थ इति पक्षसाधारणं फलं वक्तुमाह भ्यामीति यद्वास्वकारापकर्षाभावेऽपलक्षणत्वस्यातिप्रसं
 गमात् भ्यामीति सिद्धांतपक्षे त्वौजसदिवपितद्व्यवृत्तिः फलं बोध्यं ध्वनितं चेदं भ्यामादावपीत्युक्त्या वृहतिः तद्विज्ञादाविति आदिना
 कपङ्गहारितं हारिणं हरिणीयते हरितायते इत्यत्राननुसन्धयेव कास्मकपेमात्मात्रेरेकशेषो दुर्वारः अलौकिके औजसादावपि सारू
 प्यादत्र आह लौकिकेति यद्यपि विरूपाणि नेत्यर्थपर्यवसनात् लौकिके चैव रूप्यात् तत्र स सुवार एव तथापि अन्यतरीयं लौकि
 कम् अपरीयमलौकिकमादाया व्यासिवारणशेषफलं बोध्यमिति वदन्ति अत्रावैस्यमपि प्रातिपदिकांशे एव तर्जसंज्ञा संज्ञा
 न्नोः प्रथमाद्योरेकशेषः अन्यथा जसि प्रथमे प्रथमादिति वै रूप्यान्त्वादिति बोध्यमित्यन्ते ॥ नन्वेकशेषस्य सहैवित्युक्त्या विषयत्वे क
 येमन्यत्र तदुक्तिरत आह द्विवचने त्रिस्यष्ट्यर्थमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् वक्ष्यमाणे तत्तत्तत्स्यापि बोधयितुं शक्यं सुबुद्धेयमाण ए
 वार्थ इति न्यस्तनया बोधनार्थं मित्यर्थः एकस्मादपीति। समाम्नायं त्वित्यर्थः। बोधयितुमिति अन्यथा चालम्बनीन्त्येवमिन्नवि

स.भ.
८८

भक्तौ वैरूप्यमदाया संभवः स्वात्. रामो रामाभ्यां स्वसा स्वसां रौद्रत्यादौ भिन्नविभक्तौ सर्वत्र वैरूप्यस्य सत्त्वादिभिर्भावः नैकशेष इति तेन
दृष्टो यूनेत्यादिविरूपैकशेषस्य लक्ष्यगोप्यो गार्ग्य इत्यादौ समाहारे एकशेषो न गार्ग्य इत्येकवचनं न विभक्त्यंतं तत्र तु भिन्नस्य सत्त्वात् स
पैकशेषस्य लेतु तं त्रेण राम इत्यस्य दुर्वारत्वात् ॥ अन्यतरस्यामित्यनेनेति। फलसेनेति वार्तिकस्य विकल्पेनेकवधा यकत्वोक्तेः। आ
श्रिकादाव प्राप्तेकवद्भावविधानार्थमिति न वाच्यम् न तु तस्य विधित्वेपि अवहुप्रकृतिरुभाषिकादिद्वंद्वस्य द्वंद्वश्चेति नित्येकत्वेन
विकल्पार्थमिदमिति कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न तेन प्रकरणेन समाहारगतैकत्वानुवादात् तत्र द्वंद्ववाच्यसमाहारे वर्तिपदार्थगतसं-
ख्यागेयाभावेपि एकशेषवाच्यसमाहारे तदभावे बीजाभावात् नमुज्ञापकेन समाहारे एकशेषाभावेपि द्वंद्वे घटघटमिति स्यादेवातः-
सामान्यतो ज्ञाप्यशरीरमाह समाहारे चेत्यभावेति लुप्तेति। शेषशब्दस्य कर्मसाधनत्वे लुप्तं तं भावसाधनत्वे तु लुप्तं संतम् अत्र
एवावस्थानमिति व्याख्यानं संगच्छते न च भावसाधनत्वे प्राकडारेति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि एकेन संबन्धादेकग्रहणमत्रत्यं प्र-
त्याख्यतमिति वाच्यं भावसाधनं शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेति विवरणे नैव समाधानात् तत्र एकपदार्थं श्रूयमाणेति अस्य फ-
लयुष्मदीति सूत्रे स्फुटीभविष्यते ॥ द्विवद्भोरिति संख्यापरत्वात्साधुत्वम् अंशविशिष्टोदात्तकत्वे सति अंशविशिष्टानुदात्तकत्वे ग-
हीत्वोदात्तानुदात्तयुक्तोपि स्यादेवेत्यत आह कदाचिदिति ह्युदात्तवत्त्वेति। ह्युदात्तवत्तावच्च शब्दो यस्य तत्त्वं कर्मधारये तु मनुपनस्या

रामः
८८

तूदत्तशब्दो धर्मिपरः तस्यैव भूषणे मानाभावादि मंगृहीत्वा स्यादेव दोषः स्वरभिन्नेति नृतीयासमासः दशंतेति अष्टादशं न्यदित्यर्थः अग्रे एकोनविंशत्यादाविज्ञिवोध्यम् एकादशादित्यागे बीजाभावादित्यन्ये एकशेषेति एकश्च एकश्च दशचदशचेत्यादाविभिभावः अत्र द्वन्द्वानभिधाने संख्ये विरूपे तु द्वादशादावस्येव अत्र एव विरूपसंख्या वाचिद्वन्द्वानभिधानप्रतिपादकेत्यदादिना शेषे पुनरुपसकेत्यत्रेश्वरेन वांतानामित्येवमाह ॥ विंशत्यादौ त्विति ॥ संख्यापरिच्छिन्नसमुदायस्य णान्तुसंख्येयमांशपराणां वाच्यतां विंशतीदृश्यादौ विंशतिसंख्यावृद्धौ द्वौ समुदायोदित्यर्थप्रतीतेः विंशतिषटादित्युक्ते च त्वारिंशतामप्रतीतेः ॥ चुटुचुटुषः प्रत्ययस्येति वाच्ययोगविभागादस्यामित्यत्वेन चुंचुवादीनेत्वमिष्टप्रकारस्य भाष्यानुक्तत्वेनायुक्तत्वं ध्वनयत्वाह यादित्तेति टीटौ चैवमवैत्वाभावद्विवोध्यम् असिद्धत्वाच्च नान्यत्वमिति पूर्ववत् वहिरंगासिद्धत्वादिति भावः ॥ ननु सूत्रे चकाररूपवत्परत्वात् तत्प्रवृत्तावपि प्रयोगे तु इत्संज्ञालोपाभ्यामेव तन्निवृत्तिर्विद्येति कथं नान्यत्वमिति चेन्न व्यवसितां च भावात् न च तस्य नित्यस्य प्रतिपक्षिणो वाच्य इति तथोक्तिरयुक्तोऽप्रतमाह अनन्तरापेक्षयेति एङह्रस्वात् पंचम्यतइति नन्वेवमधिकतरदित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्बलैव यस्मात् कतरादिना संबुद्धिर्विद्विना सग्रादिर्यस्याह्लादेशाकारविशिष्टस्य तत्त्वह्रस्वात् सतदादित्वेन ततः परस्य दकारस्य संख्येयत्वमवहलत्वेनेति चेन्न परिभाषायां तदादिपदे बहुव्रीहिसत्त्वेपिविहितप्रत्ययप्रागभावएव गृह्यते प्रत्ययेङ्मित्युत्तरसूत्रे तस्यैव संभवेनार्थो

स.भ.
८९

विषयानुसंधानं तथाविधस्यच प्रकृतेरुत्पत्तिर्भावात् इत्यत्र नतः परत्वाभावात् अतएव नत्र तत्र प्रत्ययग्रहणेश्च स्वस्वरूपविशेष-
व्यतिरिक्तं न विधिरित्युच्यते उक्तार्थकतदादिपदस्य प्रत्ययांतेन सामानाधिकरण्या संभवेन तस्य विशेष्यत्वात् नन्वेवं प्रदे-
शेतेन न च कथं समाधिकरणमिति चेदन्व यादिवाधेन शब्दाधिकारस्वीकारादिति गृहाण यद्येवमप्यन्यतदादिपदेऽर्थवानेवा-
न्यपदार्थः प्रत्ययधिकारादिमिन्नकापि दोषशंकाविशेषः विकरणांतस्या व्यर्थवत्त्वमस्यैव कतरदित्यत्र तुदकाररहितस्य नेति प्रकृ-
तेरुत्पत्तिर्भावात् मपीह मानं न त्रिहिविहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणं यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति विधीयते स्मादिहितं वाहुलकादपाद-
ने निष्ठा ह्रस्वपदं न द्विशेषणं न तस्मादंतविधिः यस्मात्संबुद्धिर्विहितवान्सा ह्रस्वात्तात्पर्यः संबुद्धेर्ह्रस्वपुण्येति सूत्रार्थः यथाश्रुते तु न यु-
क्तम् हेतुमहेतुसहेतोरित्यादावव्याप्तेः तदादीत्यस्यैकार्थकत्वं ध्वनयितुं विहितेति प्रकृत्याभिप्रायकमुक्तमिति रिकृत्वा । अथ एवमिति
अयमेवात्राक्षेपपदार्थः एवमेव तद्विशेषणं तान्तदंतविधिः अतएवात्रागसंज्ञासूत्रानुसंधानात् ननु प्रकृतिमं नृ एप्रत्यया नुत्यन्याते
ननु दुन्यतिर्भवत्येवान् प्राह किंचेति ननु सत्रिभुक्तिरपि न त्वज्जनिकेवेति नन्वापि तज्जाने तद नपेक्ष्यमेवान् प्राह शब्दोक्तिरिति
वाभुं जानत्येवमिति पीनत्वमित्यर्थस्य तादृशानुमितिं विनापि विरोधग्रस्तत्वात् तत्र लोके संभवविवसः प्रकृते तु न तथा गमकमिति भावः
तु न तादेः परमेकवचनं संबुद्धिरित्यर्थाज्ञानेपि अपेक्षेवान् प्राह अतएवेति न त्वगाक्षेपेणेति न च गाधिकाभावेऽङ्ग संज्ञासूत्रस्यो

रामः
८९

यभावेनकथंनदाहोपवदेदितिचैन्न अंगस्येत्यस्याभावेपिहखादंगादिजःषीध्वमित्याद्यर्थमंगसंज्ञासूत्रस्यावश्यकत्वात् अंगपदेन
 प्रकृतेर्विवक्षणाच्च दिगिति अनुमितस्यशाब्देनयित्वाभावाद्दिशेष्यविशेषणभावविवंधनतदंतविधेरलाभोदिगर्थः परत्वायुवेति-
 लोपेअपरनिमित्तकत्वेनांतरेगत्वाद्वावन्तुप्रतिपदेकत्वमस्यबोध्यम् ननुतवापिहलिसंबुध्यवयवत्वस्यामिसंबुद्धित्वेहस्वातेऽम-
 जमित्युभयत आश्रयणमेवेतिनतदभवेकथंसिद्धिरितिआह तत्त्वकीकरेपीति ममत्तुपेक्षापर्येतापेक्षितमितिभावः॥ ननुस्यानिह
 यरूपातिवेशेननत्संभवोऽत आह ताद्रूपेति एतदर्थमेवेत्यस्यार्थमाह यस्येति असाधारणत्वनिवेशवादिमूलेहन्मतेनशंक-
 ने मात्रनिष्ठेति प्रत्याहारपरमर्शवेलायांलोपश्चवलवत्पदस्युक्तेरुकारनिवृत्त्यातस्यतन्निष्ठत्वमितिभावः अत्रापदस्यसादृश्ये
 नक्षणांमिमेतत्तद्वीत्येवसमाधत्तेविशिष्टेसत्त्वेनेति त्वन्मतेसुक्तीत्यामध्यगानुबंधतिवृत्तावपिकः सुपदृत्यादिनिदेशेन्यथानुपप-
 न्या आह तपदपेससर्शयोग्ययोः प्रागनिवृत्तिरित्यस्यावश्यं वक्तव्यतयास्वपदेनविशिष्टस्येवपरमर्शत्तस्यविशिष्टेसत्त्वमितिभावः
 ॥ विशिष्टस्यैवोदेऽप्रत्तिनेति एवंचप्रकृतेःलृट्तिवैपितस्यनतन्मात्रवृत्तित्वमितिहत्वस्यैवानिदेशोभवत्येवेतिभावः॥ तस्यसंबु-
 द्धिभेदात्प्रत्ययानुविधित्वात् स्यानिसंबुध्यत्वमात्रनिष्ठधर्मोऽत्रविधित्वाभावादित्यर्थः स्वमतेपि सारमित्युक्तेवाहत्तत्त्ववृत्तिध-
 र्मे . अस्यानेवावहेतिकत्वादितृत्ववदतिदेशोभवत्येवेतिबोध्यम् ननुगुणस्यपरनिमित्तकत्वेनवहिरङ्गत्ववत् प्रकृतिप्रत्ययसंब-

स.भ.
९०

स्वनिमित्तकत्वे मान्तरङ्गत्वमपीति उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वाद्गुण एव स्यादतः प्राह अंगाधीति एवं च तस्य तन्मात्रनिमित्त
कत्वेन प्रकृतत्वं । एतद्गुणेति स्मृतत्वादिषु तु गुणित्वाद्बुद्धिप्राप्तिरिति भावः सामर्थ्यादेवात्रेति प्रत्याहारग्रहणस्येति भावः कनकगुणमात्रे
ह चेत्तस्यैव सोमस्याज्ञो र्योदोतयायं वार्येतात् प्राह गुणेति अतएव हस्वांशेन तदप्राप्तेरेव ॥ असंभवत्वेन परत्वासंभवादाह
अभ्युद्येति ॥ अत्र वकाशेति येन नेति न्यायेनोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमचारितार्थेऽपि बाधः । तदप्राप्तियोग्येत्यत्र योग्यतावर्तमानेवेति
मेतद्गुणित्वमिति भावः । हस्वस्य गुणेऽक्षदोपस्थित्यारम्भेऽनुत्तरतदप्राप्त्यालोपस्य नानवकाशत्वमिति बोध्यं द्विमात्रेति कुमारीत्यादौ
त्रिमात्रार्थेऽप्यर्थः वाच्यं न्दमीत्यत्रानुवृत्त्यर्थश्च दीर्घकृते परत्वाभावादाह विहितेति यद्यपि संकाररूपवत्त्वविशेषविनासं
भवः सुपश्चिह्नस्तथापि सुपुरुषास्त्रियद्वयेतद्व्यावृत्तमेतदुक्तमिति बोध्यम् एतामिति श्रुतः परेयः शस्यतस्य नृत्त्यर्थेनादेः परस्य
न्यकारस्य नेऽपि चेति दीर्घसंयोगात्तलोपेण मानिति सिद्धावपि हरानिति न सिध्यत् तत्त्वमंगतास्यं माविहितस्येत्यर्थे तु येन नेति न्या
येन दीर्घवाधापत्तिः एतेन तु मिसंयोगात्तलोपेऽनुक्तिसंयोगादिलोपेवानदूषणमित्यपास्तं पंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वादीर्घात्तलोपेऽपि तु
देः प्राग्यातक्रकौडिन्यायप्रवृत्तेः सुवचत्वात् वस्तुतः पूर्वसवर्णे दीर्घात्तास्यं सलदादेः परस्य शंसावयवस्येत्यर्थो न्याय्यः विहितेति तु
फलितार्थकथनपरं द्वितीयतदंतविधिप्राप्तानि प्रसंगभंगा यवेति बोध्यम् अट्टकुं पर्याणहेति व्यवधायकस्य पदस्य गत्वात्

रामः
९०

रिक्ततद्धितमिन्नपरत्वे इति वक्ष्यमाणस्य गत्वा अत्र यप्रत्ययान्तिरिक्तैत्यर्थः ॥ प्रत्याख्यानेन फलाभेदायेति विषेधप्राप्तिरत्रेति बोध्यम् ॥ ये
 स्थेष्वष्टल्लकोत्तिप्रसेगादृष्टये माह तत्रानुसारेत्यादिना ॥ ॥ उरः केति उरसिकं यस्य उरः कायेनीति वा विग्रहः अन्येन व्यचेति उक्तं युक्त्यनंगीकारे
 यमर्थेन स्यात् न्यासेन सिद्धे इति न च चुटु तु इत्याद्युक्तौ मृत्तेत्यादाविवादार्थेनेत्यादावपि णत्वं वारितं स्यादेवं चादर्शनेन न्यत्र णत्वसिध्यमेव न
 क्तिमिति कुतो न स्यादिति वाच्यं चुटु तु एव मुक्तावपि रेषाभ्यामिति पंचमी निर्देशात् व्यवधानम् ॥ त्रे प्राप्तिरिति वदन् व्यवधाने भवति आदर्शनेन स्यादा
 दित्तिवत् व्यवधानेन न भवत्येवेति नियममुखेन वक्तुं शक्यत्वादिति आहुः ॥ यद्वा शब्दवायेनेति शेषे भाष्यस्य नवगीयनुक्तं उपलक्षणतयेवोद
 येनेत्याख्यानेन च न मात्र पदविशिष्टन्यासेपि तात्पर्यं बोध्यं ॥ सस्य निषेधप्रकरणे सचेत्यनभूदिति प्रकरणे पदेन व्यवाये चुटु तु लक्ष्मीनेति
 विधिप्रकरणे परप्राम्यामित्यस्यानन्तरम् आड इति पंचम्यस्य अधिकारः कार्यः शस्त्रअयोगवाहमिने सुसाहचर्येन क्रिमिशब्दादा
 च्छेदणमिति न च पिशब्दपरान् शब्देन षष्ठीसमासे शसि अहोपेक्षः पश्येत्यत्र शराव्यवयान् णत्वं न स्यादिति फलमेदानेन अन्यस्यासेरको
 नविंशतिमात्रैः विपक्षिर्वा यथान्यासे सप्तदशमात्राः नुमग्रहणत्यागे पञ्चदशवा इति गौरवमभिप्रेत्य गुरुन्यासेत्युक्तं भाष्ये कल्पेतुमत्र पदाभावेन पञ्च
 दशानुक्तं यिगुर्वित्यस्य लघुभिन्नेत्यर्थ इति न दोषः प्रतिपत्तिगौरवादस्यैकदेश्युक्तिश्च म ॥ प्राप्तिरेवेनेति ननु निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे वायेण
 भवति भडादिभिन्नेराक्षरसमात्राधिकैर्यवायेनेत्यर्थात् प्राप्तिरेवेनेति स्वसिद्धं नभूते विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु प्राक्षरसमात्राधिकान्तिरिक्तैः येषामेव णत्वम

स.भ.
८९

वति अडादिभिर्नैराक्षरसमाग्रायिकैर्व्यवायेनेत्यर्थात् प्राप्तिरेवनेति स्वसिद्धांतभूतेविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेतु आक्षरसमाग्रायिका
तिरिक्तेऽव्यवायेणत्वंभवति अडादिभिर्व्यवायेणत्वंभवतीत्येव अर्थान्तस्यचात्रसत्त्वात्प्राप्तिरस्येव किंचव्यवायेपीत्यनेनकृत्रेनेत्यादौसत्त्वा
पत्तिरेकक्षरसमाग्रायिकाऽजभक्त्याव्यवायसत्त्वादितिचेन अट्कुघाङ्मुम्व्यवायेपि पूर्वत्रव्यवायेपीत्यपठ्यतेरषाभ्यामव्यवहितपरस्य
स्य अडादिव्यवयेणइत्यर्थात् रषाभ्यामव्यवहितपरस्यअनाक्षरसमाग्रायिकव्यवायेइत्यर्थात् चव्यवायेपीतिसूत्रेपूर्वसूत्रानुक्त्या
मुनिगोपादेनैषः पूर्वोक्तवार्तिकमतेप्येवंसत्त्वेनतदादितिरिशेषोपादानकथनमितिचिंत्यं प्रत्याख्यानेतिन्यायप्रवृत्तौतुल्यभेदात् न
स्यादितिभवः॥ ॥तस्मात्प्रमुखाः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रवृत्तिपद्यते प्रधानस्योपकारेहितयाभूयसिर्वर्ततइतिन्यायशरीरं यस्मात्प्ररोयः
प्रत्ययैविधायितेतत्प्रत्ययोपस्थितदाद्यंगमित्यर्थेनसिद्धेपरिभाषोपस्थितिर्मुधा परनिमित्तकत्वंतुपरसत्ताज्ञाप्यसंज्ञकत्वेनमुलम
मितितुनवाच्यंवक्ष्यते असिद्धत्वेनेति स्यादिवत्त्वंतुनोक्तं पदसंस्कारेआदिष्टादचःपूर्वज्ञातं वाक्यसंस्कारेपित्वात्तत्प्राप्तौवपिइयदि
नपदानेनिषेधात् नातिरिक्तेतिविकारकृतमतिरिक्तत्वंतुन तेनजहिविंशकादवसिद्धत्वं स्पष्टंचेदमुद्द्योते यंशब्दरत्नमनूया रामः
पाततां व्यापकधर्मावच्छिन्नेत्यादिनाक्लिश्यन्तेतन्मुधैवव्यतिरिक्तस्येवाभावेनदोषलेशाभावात्॥ ननुसमानाश्रयत्वमसिद्धेवा ८९
अयशास्त्रसंबन्धिनिमित्तान्यूनान्तिरिक्तकार्यनिमित्तान्यतरकत्वमित्येवमुक्तमास्तुचविधिग्रहणमत्तआह॥ ननुनकीति

सिद्धोत्तेपिमिदचदतिविधानमप्रित्यागत्वंदुर्वोरमितिवाच्यम्तेनाचः परत्वस्याज्ञातस्थज्ञापनेपिप्रत्ययस्यापूर्वबोधवांभावान् अतः
वभनक्तीतिभाष्येप्रत्युक्तं भूसुवोरित्यतस्तिङीत्यनुवृत्त्याऽग्ने मुगितिस्त्रेभाष्येस्पृष्टतयादीर्घवारणेत्तुस्त्रीर्दृश्यतीत्यत्रैव स्त्रीशब्दस्य
चसंज्ञापतिर्वोधा ननुषिकरसान्तेदीर्घआरंभसामर्थ्यात्सिद्धः नचयायामीत्यादौयङ्लुगंतेपुत्रीयामिवोभूयामहेचि कीर्षामीत्यत्रेश
वेकादेशस्याचवत्वेनांगत्वेचचरितार्थइतिप्राच्यम् अद्यस्यच्छन्दोविषयत्वात् अन्त्यमुच्यतेइतिङ्स्त्रीयभाष्यरीत्याशवेकोदेश
स्यस्येतिक्त्वात् प्राप्तिरेवनेज्यत्तआह॥करोमीतिः इदयोऽंतीयफलप्रदर्शनमप्युक्तीत्याः रुचिग्रसंबोध्यमेतत्तुप्रत्ययेङ्मि
तीयतैवेतिदेपदत्रयकरणाद्विहितपदाध्याहारेविद्येग्रहणंमुधैवेतिचेन्वा॥प्रत्यासत्तिप्रतिबंधेनप्रत्ययसेदएवप्रवर्तमेन
चरितार्थसंवादात् पदत्रयस्यफलंनुहर्षिर्भवामीत्यत्रेदीर्घः केवलेनेतिबोध्यम् टाडः सि अंगाधिकारपाठोव्यर्थः स्यादितिउ
क्तलक्ष्यसिद्धिर्यथावश्यकपरिभाषाद्वयसंचारेणैवानंगादंतसदेत्यादिव्यावृत्तौसिद्धायांविभक्तिविपरिणामनान्नव्याख्यानेतव
निष्फलस्यादितिभावः॥अंगनिमित्तेत्यर्थेतुनतयोरावश्यकसंचारकत्वम् संचारेत्तुपाठोनकार्यइतिस्यष्टभाष्ये एतेनतेआश्रित्य पूर्ववैयर्थ्य
स्यभाष्येसिद्धोत्तेतितत्वेनतदापादनमसंगतंस्यादित्यपास्तम्॥देःर्यः॥संप्रसारणेइत्यादिनिर्देशस्योभयोरग्रहेज्ञापकत्वंइत्येवमसंगत
इतिपररूपेणचतुर्थ्यन्तमेवकष्टायेतिसप्तम्यंतमेवेत्यपिवक्तुंशक्यत्वेनसप्तम्याएवग्रहाभावेनतत्त्वासंभवात्तह व्याख्यानेति तच्च सर्व

स.भ.
६२

नाम्नः सौस्मि नौड सौस्मादित्येव सिद्धे डिग्रहणरूपं प्रतिपदोक्त रूपम् ॥ चेत्यन्ये उपजीव्येति न्यायानाश्रयणे लिंगं तु वृद्धावित्यादिभिर्दशः य-
त्तु वाचिहस्वश्चेत्येव सिद्धे डिग्रहणस्वप्नवामीति सूत्रद्वयं लिंगं न द्विभूणामित्यादीनुडर्थे नुटि अजादित्वस्य विनाशदिभिर्ननु ॥ यामी सुते-
प्यात्वंषु कृद्धिरेति न्यायेन औपदेशिकसन्निपातविधातसत्त्वेन चारितार्थ्यभावात् अचीत्युक्तेऽपि रामर्थे न परिभाषाबाधो धाच्च-
तुं विहंतीति ननु औपदेशेनेव सन्निपातनाशात् दीर्घस्य कथं तद्विधातकत्वमिति चेन्न ॥ तेन पूर्वोपरिभावसन्निपातविधातेषु अदन्तगे-
ति विशेष्यसन्निपातस्य सत्त्वेन दीर्घस्य तद्विधातकत्वात् सन्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्राक् अव्यवहितोत्तरं वायः सन्निपादः एतदन्व-
तरविधातकस्याभिनिमित्तमित्यर्थस्य तिस्रस्तत्वाद्यनुरोधेन वैश्यकत्वाच्च ॥ यजादित्वेति एवं च परनिमित्तकत्वेन ननु प्रामाण्येति भावः ॥ एवं
मुक्तिस्त्वधिकतमसत्त्वेन वहिरंगत्वमिति मतसाधारणेन ननु सूत्रेण नात्रेति एवं च विधातरूपविशेषणज्ञानाभावेन तत्कर्तृत्वरूपविशेष-
णज्ञानाभावेन तत्कर्तृकत्वरूपविशिष्टज्ञानासंभवात् ननु प्रवृत्तिरिति भावः ॥ अत्रासिद्धत्वं यद्देशदृष्ट्या न परिभाषादृष्ट्या न परिभाषा-
स्यदुरूपपादत्वात् परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि यद्देशदृष्ट्यासिद्धत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वीरत्वाच्च वाह्यवहिरंगपरिभाषायां वहिरंगानुत्प-
पूर्वत्रासिद्धत्वेऽपि अन्तरंगत्वेन तस्याभावात् सिद्धत्वेन योडादौ वहिरंगासिद्धत्वस्येव यं सन्निपातविधातकं पश्यसितं निमित्तं माभूयादिति
नदर्थोदिति बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तु ॥ अन्तरंगत्वस्य संवधिकत्वेन तज्ज्ञानाय वहिरंगत्वज्ञानम्यावश्यकत्वेऽपि सन्निपातलक्षणत्वग्रहणं न हि

रामः
६२

धातकत्वग्रहाप्रयोज्यत्वेनेह तेनानि नहेतुमिति भावः ननु पूर्वत्रेत्यस्येवास्या अपि अन्तरंगे दृष्ट्या बहिरंगेनेत्येवार्थद्वयत आह किं चेति
 स्थानिवत्वेति आनुमानिकेन संनिपाते लाभ इति भावः श्रोतेन संबुद्धित्वं तु न अस्विधित्वात् ननु दीर्घाद्युत्तरमतिदेशप्रवृत्त्या तदभावेऽपि प्र
 वृत्तेः प्राक् परिभाषया प्रतिवध्येतेति नासंगतिरिति चेन्न प्रवृत्तेः प्राग्विधातकत्वासंभवेन यत्र तद्विधातकत्वं भावीत्यर्थवश्यकत्वेनाति
 देशेन तदुद्देशेन विधातकत्वाभावात् अशास्त्रीयेति तास्य निवृत्तवदिति भावः तेनादेशप्रयुक्तवारण्ययत्नदप्रवृत्तिर्बोध्यतां वासिद्धेति
 अशास्त्रीये विधातकत्वं भावीत्यदिव्यवहारे इत्यर्थः स्पष्टं न दृष्टीदृष्टत्वे प्रदीये। बहुवचने। रामाभ्यामिति। सुपि चेति तुरास्ये न्यत्र साव
 काशं पर्युदासेना कृदित्त्वात् प्राप्तेः आद्यपक्षेऽपवादत्वेऽपि कृमेभ्य इत्यसिद्धेभ्य राम इति तु न प्रत्युदाहृतं रूपं प्रत्ययेनैवैव सिद्धेः पूर्वोक्तमि
 द्वात्त्वार्थस्तेनैव तदादित्यादि निर्देशोऽध्यः तु मापनेरिति यच्च मीसमासेन स्थानिवत्वेनोभयोर्नित्ययोः परत्वात् नु मापनेरिति भावः
 नरंगत्वात् गुणद्वयगुणनवाच्चमू दकितस्या अनित्यत्वेनाप्रवृत्तेः अन्यथेकोऽसिद्धत्वात् गुणो न स्यादिति यद्यपि वाणिदां बस्यवली
 यस्त्वान् सा च त्रयमविषयेऽपि अतएव सत्तुक्तनिर्देशेन तद्वनित्यत्वज्ञापनं संगच्छते उभयोरादेशत्वे एवेति ह्रस्व इत्यत्र वक्ष्यमाणपक्षे
 तुरमेदत्वादी ह्रस्वस्य गुणद्वयगुणपनिर्बोध्या उभयोरादेशत्वात् इदृपक्षे एभ्य इत्यत्र हललोपानापनिर्बोध्या ॥ तद्विद्वत् इत्यत्र मनो
 रमाग्रं यविंशं परिहरति इति शेष इति यत्र तु जश्च चर्त्वे इति द्वंद्वेनैव शेषसंभवस्तत्र तु जशत् प्रचर्त्वे इति द्वंद्वेति यत्र पूर्वमस्त्वप्र

स. भ.
६३

वृत्तौ परिनिष्ठित्वेन ये विशेषः तत्र जस्त्वं प्राक् प्रवर्तते न बाध्य बाधकभावः तेन रत्नमुडादौ न दोषः अन्यथान्तरतम्यात् च त्वेन षष्ठ्यस्य ए
व स्यात् जहिन्यादयः षट् षो षट् इत्यादि निर्देशश्चेहलिंगम् ॥ एतेन णत्वं द्वित्वं चतुर्णामित्यत्र न्यस्य ग्रंथविरोधश्च त्वस्य जहत्वापवादत्वा
दित्यपास्तम् नथाहि पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यस्य वर्णद्वित्वे प्रवृत्तौ च त्वस्यासिद्धत्वात् गस्यैव द्वित्वं - इत्यस्य च त्वे पूर्वत्रैव अवगणध
निरिति हि ॥ मर्थे तत्र च पूर्वजस्त्वे गकयोः श्रुतिः अपवादविषयतया न दभावे कुत्वनिष्यन्न कस्य द्वित्वे कद्वयश्रुतिरिति परिनिष्ठि
तैव मर्जे विशेषः वर्णद्वयतत्त्वं वृत्तौ तु परेषामसिद्धत्वात् कुत्वे जहत्वापवादत्वात् द्वित्वापेक्षया परत्वाच्च त्वे द्वित्वमिति प्रक्रिया
एव गकारे जशि ये च त्वे न तु उत्तरशकाग्रंथोऽपि न विरुध्यते द्वित्वे कृते पीत्यर्थो भावः एकगश्रवणरूपविशेषस्य सत्त्वात् खंडा
ने तु पूर्वमेव च त्वमिति प्रक्रिया बोध्या त्रिपाद्यांत क्रकौडिन्यन्यायसु प्रवर्तयिष्यते अहनस्त्वे इति तत्रैव समर्थयिष्यते त्रिपाद्यांत न्यायप्र
वृत्तौ यत्तु भाष्यं विरुध्यते तदनित्यत्वेन समाधेयम् परंतु इदं मनोरमाकाराशयवर्णनमात्रं वस्तुतः षडिति निर्देशेन बाध्यत्वं न पनमेव
लघु इति दिक् ॥ जहत्वापवादत्वादिति ननु मूर्चीनमतेऽभेदविवक्षाया अपिसत्त्वेन पदत्वाभावे च त्वे सार्थकमिति वाच्येति चेन्न यो
नुभेति वापदांतस्येति पूर्वोत्तरसाहचर्येणैतत्प्रकरणास्य पदानवयवेऽप्रवृत्तेः न्यायादिति फलाभावेऽपि प्रवृत्तौ बाधकभावादिभिर्भाष्य
पूर्वग्रंथेऽस्य फलविशेषाभावे प्रवृत्तौ न बाधकमित्येव तान्यर्थम् ननु तत्र प्रवृत्तौ बाधकमितीति नतद्विरोधः मूले प्रयत्नमेशादिनिषेधसु प्र

रामः
६३

यत्नमेदेयित्त एव स्यात् न तु सः सुदृश्यस्य भेदघटितत्वेन सकारस्य सदृश तमत्वाभावात् अतएवेति आंतरत्तम्यपरीक्षासामेभेदघटि-
तस्यापि सदृश्यस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः एतेन पाक्षिकसकारनिवृत्त्यर्थं तद्विधानमित्यपास्तम् न चैवमपि वत्स्यनियत्स्य तीस्यत्र पक्षद्वि-
तीयादेशार्थं तद्विधानमिति वाच्यम् बहिरंगपरिभाषया संनिपातपरिभाषया च सिद्धांतेऽपि तस्याप्रवृत्तेः यद्वासः सिः अंतरत्तमेव्यादेशाद-
त्येव तत्कारे लब्धे तकारानुवृत्त्यादेशविधानं ज्ञापकमुक्तार्थस्येत्यर्थः न तु सर्वथा सूत्रेण कर्तव्यमिति अव्ययमित्युद्दिष्टासविधाना-
ज्ज्ञापकादित्यस्य यथावद्व्यति तयाऽत्रैवेति न चात्र कल्पनेनानुवृत्तिर्द्वितीयादेशाभावायेति शङ्क्यं च त्वेनैव सिद्धे सूत्रस्यैव वैयर्थ्याप-
त्तेः तदेतदभिसंधायुद् ॥ च त्वेन सिद्धाविति यद्वा तादेशारंभे हेतुत्रयम् सर्वथा तत्काराप्राप्तिः पाक्षिकसकारनिवृत्तिः द्वितीयादेशाप्र-
वृत्तिश्चेति तृतीयस्य न्याय्यत्वेनोक्तम् अतएवेति यद्वा त्वेकारोप्यर्थ इत्याहुः ॥ ह्रस्वनेद्यापः बहुवचनमेवेति तद्विदितस्य सानुवृत्तेः क-
त्वात्कासप्रत्ययादिति विहितस्यापि न फलाभावात् तथाहि अदन्तेनित्यत्वादहोपः द्रुगंते परत्वानित्यत्वाच्च गुणः णिजन्तिनित्य-
त्वादयादेश इति ह्रस्वशेन फलनयंतेपि परत्वात् गुणे वर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिः तदंतसंज्ञापक्षेपि सकृत्तमेताविति न्यायेननेति मतत-
प्रावंतादाचारकिपोऽनभिधानमेव तस्यात्र ग्रहणेपि न दोष इति प्रक्रांतसूत्रभाष्यादिस्य मुद्दयोनेद्विभावः दीर्घविति दीर्घने-
वित्यर्थः ननु देहश्चेयसीत्यत्र पुंस्यपि न दीत्वस्य सत्त्वात् खद्वायाग्रः खद्वाः इत्यादौ पुंस्यप्या वंतस्य सत्त्वात् कथं स्त्रीत्वत्तामदिति चेन्न वा-

स.भ.
६४

पिब्यभिचारेण दीर्घांतत्वाभोनस्यादित्यत आह नदीत्वाच्च योर्द्वेऽपि निति तदंतसंज्ञापक्षेऽभवत्तापि तदंतपरजाकोऽध्यस्य चर्मणा
मिति ब्राह्मणमिहैति पूर्वोक्तोदाहरणपरभाष्यरीत्येदं प्रयोजनम् अर्थवत्परिभाषयात द्वारणे तु नामधातोः द्विपिनेव दन्तमिह
त्रफलं बोध्यम् हेरनामिति निर्देशेन प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तदादेरेव दीर्घद्वितिनशं कं न प्राप्ताम् अनामद्वयेवमपि निर्देशोपपत्तेः ॥ ४४ ॥
द्वित्यत्रेति नृबयोपद्विति तूचितं भाष्यस्योदासीनत्वात् मंडूकावृत्तेर्निष्कलत्वात् ॥ संख्येयविशेष्येति मुख्यविशेष्येत्यर्थः तत्वं प्र-
स्वार्थमिष्टविशेष्यता निरूपकविषयतानाश्रयत्वं यस्य संख्यावाचकत्वं सत्त्वपदार्थः तानः प्रियं पंचानद्व्यादौ दोषः मन्त्रं च त्रि-
दंदिनद्वयत्रयः पूषा ण्विद्वयत्रयः पंचद्वयत्रिदंदिनः त्रिपूषाणः त्रिपंचानद्व्यादावुपमि तसमासेऽतिव्याप्तिः ममर्तुषडर्थगतसंख्या
भिधायित्वाभावाज्ज्ञासोर्नसेति चेन्न परमकत्तरवदिष्टत्वात् अन्यथा कतिज्ज्ञाणद्वयकतिज्ज्ञाणद्व्यादौ तत्वापि सादृक्त्वे वस्यात्
षड्भ्यद्वयस्य प्रवृत्त्या एकत्र षष्ठ्यर्थे पंचमीस्वीकरिण षड्भ्यः परयोः षडर्थगतसंख्याभिधायिने रित्यर्थः एवं चेत्तद्विचार्य च शकुमय
द्वयत्रापि ममनसेति चेन्न कतिपंचवेति कतिपंचानद्व्यादौ तत्त्वं दाढ्यात् उभयत्रापि षट्संज्ञकः शब्दः प्रत्यासत्त्यापेक्षया वेति चे-
देवं सन्त्यातत्यरिहास्यमयापि कति शक्यत्वात् तथा हिलोके संख्यावाचकत्वेन प्रसिद्धशब्दप्रकारकसंख्येयमुख्यविशेष्यकप्रती-
तिद्वयकप्रत्यासत्त्यापेक्षया भूतिशब्दावयवनकारान्तेति सूत्रार्थः एवं च दशपंचेव दशपंचानद्व्यादावपिनसेति दिक् ॥ विहिजविशि

रामः
६४

षणमिति परमषडित्यदेरनभिधानमेवेति न स्वरूपमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि षां तस्य षट्संज्ञाविधानं शब्दशब्दीयसंज्ञायां
 शब्दस्वरूपाग्रहणज्ञापकमित्युक्तेर्विहितविशेषणेतु तदभिधाने फलभेदापत्त्या तदसंगतिः स्यादिति स्पष्टम् ॥ अप्राप्तेरिति इदं चान्यरी
 त्यास्वमते तु तत्रापि परिभाषाप्रवृत्तिः स्फुटे वेति बोध्यम् नोक्तमिति दोषाभावात् शास्त्रेऽयमेव नुट्कर्तव्यः अन्यत्र नितो नटो वेति भावः ॥
 लिंगादिति ॥ प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् ॥ एतेनाचक्षाणचिचि लोपे सार्थक्यमित्यपास्तम् तदनभिधानात् ॥ प्रवृत्तावेति ॥ अन्य-
 यामुष्येत्यादावपि न स्यादिति भावः सर्व्वीति तद्गुणत्वे वीजमाह अवयवेति एवं चान्यपदार्थस्य प्रायः संयोगसमवायान्यतः संबन्धितत्वा-
 त्त्वमिति भावः न्यायसिद्धत्वात् सर्व्वेषामिति निर्देष्टानुधावनं न कृतं तेनैतत्साध्यं सर्व्वशब्दघटितत्वम् ॥ अन्यपदार्थस्यैव यसाधारणत्वा-
 त् ॥ निपातनाच्चेति लोकेपीति शेषः ऋष्यसंमतज्ञाप्यार्थकस्यापि ॥ ओर्गुणइत्यादेरनादसत् तत्संमतिमाह प्रयोजनोति एकदेश्युक्ति-
 रिति यस्तु विहितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात् सर्व्वनामपदे योगरूढं गीकारेण सर्व्वार्थवाचकसर्व्वनामसंज्ञकसर्व्वदेर्विहिते स्पष्टेऽसिं-
 दित्यनिसर्व्वोदेन दोषद्वयितस्यापिसिद्धान्त्युक्तित्वं समर्थयांचक्रे सत्त्वं वक्तव्यः मासपूर्वायेत्यादिव्यादृत्या सार्थकस्य तस्यैव साम-
 र्थ्यमिति महासंज्ञयैव तत्सिद्धौ विहितपदार्थाहारो विफल इत्यरुच्येवाग्निमभाष्यस्य त्वथापि व्याख्येयत्वात् मूलतो भिकं किंपराक्र-
 तं त्वयेति च ॥ संख्याकारकाभ्यां पूर्णेति संख्याकारकाभ्यां पूर्णोर्थः तस्येत्यर्थः ॥ गमकत्वात्समासः ॥ प्रवृत्तयेनेति ॥ अयं सुवतानुदुत्ये

स. भ.
६५

नौहेतुः इदं च कञ्चिद्विधौ विभाषा सुपदत्वतः सुपदत्वस्य संबंधेऽपि वाक्यभेदेन युष्मद् नृद्वप्रकृतिकमुवंतस्यटः प्रागकचविधायकमि
त्याशयेन यदित्वकचसूत्रीयशेखरोक्तरीत्या वाक्यद्वयेऽपि संबंधः सुवंतावयवसर्वनाम्नः छेः प्रागकजितिवाक्यार्थः तदस्य छेवसुवंतात्तेदु
त्यतिः प्रत्ययान्तत्वमुभयशब्दे स्फुटीभविष्यति सुवंतादिनि। व्यपूलोपेयं चमी। सुवंतं संयाद्येत्यर्थः उत्पत्तेरित्यस्याग्नेर्कर्तव्यत्वादिति श
षः। यथा श्रुतेन युक्तम्। उक्तभाष्यात्। सुवुत्पत्यनंतरं तुदुत्यनिलाभेऽपि देशविशेषस्यालाभात्। घकालेत्यादिना नह्यत्रापि अकचिकृते
तद्वाधात्॥ एवमप्येऽपि। सर्वनामप्रकृतिकमुवंतादिनि व्याख्येयमिति न तदसंगतिरपि। प्रागकमित्यस्याग्नेर्कर्तव्यत्वादिशेषः॥ इत्यर्थो न तदं
तेति न चैवमपि सर्वे कंचित्प्रादौ सर्वार्थकुत्सावुबोधयिष्यायां किमादेरकचदुर्वारोऽनलद्वारणार्थं सर्वेनाम्नः छेः प्रागकचप्रकृत्यर्थकु
त्सायामिति प्रत्यासत्तिरावश्यिकेति न येव तदं न संज्ञाभावे तदसिध्युपपत्तावयं प्रयासो विफल इति चेन्न भवत् शब्दभ्रान्त्यनुत्प
त्तेऽत्यंतस्वार्थिके कनिभवदर्थकुत्सा विवक्षायामकचनेत्यस्य फलस्य वक्तुं शक्यत्वेन सुवचत्वात्॥ प्रसिद्धिरिति समासार्थकुत्सावि
वक्षायामसिद्धिरिति भावः न नैवं भवत्कचशब्दे न समासे समुदायकुत्साबोधकोऽपरोऽकचस्यादिष्टापत्तेः एतेनान्तरवर्तिसुपीसुवंतैव
मादाय न सिद्धिरित्युपास्तम् एवमेवेति सर्वनामप्रकृतिकमप्रमीपचम्यंतात् तत्तसिलाविनि तदसिद्धिरिति भावः॥ एवमभवत्कचभ्रामि
त्यादेन न समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽकचिः प्रतोदात्तत्वं सिध्यति अन्यथा वयवादुत्पत्त्यास्वरद्वयं श्रूयेतेति बोध्यम्॥ ॥ चरितार्थमिति

रामः
६५

॥ द्वे द्वे च निविषेधस्तु विशिष्टस्य स्वांगशिरामिति प्रकृतिस्वरोकजनिषेधकत्वेन कृतार्थः स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं परमसर्ववृत्ति
 तदंजसंज्ञोदाहरणपरभाष्यस्य । वस्तुतस्त्वं गसंज्ञकादंजसर्वनाम्नः परस्येति सर्वत्रार्थइति न कपिविहितविशेषणम् । अतएव सर्वना
 म्नः परस्यामद्वितितस्मिन्निमित्तसूत्रे भाष्ये उक्तमित्याहुः परेत्येति । अतएव काणेति । यद्यपि नानुबंधकतमने कालत्वमित्यस्य संबन्धत्व
 योग्यता निवेशफलं न । तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणेत्तं ज्ञायोग्यत्वमेवानुबंधत्वमिह प्रखेदइति बोध्यते न तु लक्षणांतत्कलमुक्तमिति न
 दोषः । अनेवंधेति तत्त्वज्ञानेत्यर्थः । हेतुमग्रेपि बोध्यम् । विकल्पइति । ननु दधतीत्यन्तान्तादेशइवात्रापि प्राक् विकल्पो न स्यादिति चे-
 न्न । अत्रादि विषये सूत्रीयास्तस्य मादाय प्राप्तविकल्पनिरुत्यासार्थक्येनापवादोपीति नायविषयतया दधतीत्यतो न वैषम्यात् ।
 अत्र त्वत्त्वं परिभाषेदुशेखरविवृत्तिसंग्रहे स्पष्टम् । ध्वनिजमिति । तत्र हि डाकारस्य शिष्वं कोर्यमित्याशंक्या । नित्यत्वात् नित्य
 इत्यादादित्युक्तम् । अन्ये शित उदाहरणे शिष्यावित्युक्ता । आनुपूर्व्यादने कालत्वात् सिद्धमित्याशंक्या । संबन्धेति ज्ञापनेन सार्थक्यमु-
 क्तम् । वस्तुतस्तु न्यायसिद्धत्वेनानित्यत्वादित्येव सिद्धांत्युक्तिः । न्यायसिद्धे तद्भाष्यविरोधेन प्रसिद्धप्रयुक्तं गौरवेण च नत्र तादृशतद्ग्रह-
 णे फलाभावाच्च तद्भाष्यद्वयमेकदेश्युक्तिः । अतएव परस्मैपदानामिति सूत्रे भाष्ये नित्यत्वादेव णलः सर्वादेशसिद्धिं साधितेन तु प्र-
 ण्लेषादपि परिभाषाज्ञापनं तु युज्यइति निर्देशेनापि सिद्धं शिष्यग्रहणं च न कार्यमिति तदाशयमाहुः । विभक्तित्वमाश्रयइति । यद्यपि

स. भ.
२६

दधतीत्यादिवदिदमपिलक्षणांविनैवसिध्यति तथापि स्थानेतरतमद्विस्तृतोक्तमुक्तवंतमिति न्यायविरोधात् अत्र एकत्वमुक्तम्
नद्वीत्येदमिति नोक्तदोषः नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह एवेति अनेन सजातीयवचनस्य व्यवच्छेदादाचारिकं भवत्येव अर्थे
रत्वेत्वात्पुन्यमुदिति शब्दपरत्वे उभादिन्यादिभवत्येव न च सुवन्तेति अयं भावः त्वयकामयकेत्यादि सिद्धये विभाषासु पद्वितिसूत्र
दकचविधौ सुपद्वितिसंबध्यते तथाचायमर्थः युष्मदस्मदप्रकृतिकौकारसकारभकारादिसुवन्तस्यटः प्रागकजित्ति एकः सुवन्तावय
धसर्वनम्रः टः प्रागकजित्पपरः एवं च सुवन्तस्य प्रत्ययविधाबुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् प्रकृतित्वस्य स्पष्टमेवेति एतेन सुव
न्तादकप्रिउभाभ्येकमिति रूपेण विशेषस्य सत्त्वेन स्वरपर्यन्तानुपावनं व्यथमोकारसकारभकारैत्यादितु युष्मदस्मद्विषयिकमिच्छा
समूहिकं तु प्रकृतेरिति अत्रादिप्रकृतेरित्यर्थः सुवन्तात्पर्यस्य सुवन्तं संपाद्यतः कुतश्चित्परद्वत्यर्थः यथाश्रुतं ननु युक्तं न्यायासा
ध्यत्वात् अकचिचासंभवात् प्रातिपदिकस्येवेति अकचसूत्रीयशेखरस्तु स्वरूपकथनपरः ननु द्वितीयवाक्ये तदसंबंधपरद्वति
नतद्विरोधः अतएव कचोः कोविशेषद्विभाष्यसंगच्छते यत्तु अकचविधौ उद्द्योते उक्तम् उभयंप्रकृतमिति प्रश्निके एषा
शयप्रातिपदिकाधिकारात्सुवन्तसामर्थ्यादिति तच्चिन्त्यम् इति विशेषद्विभाष्यतु प्रकृतसूत्रे उद्द्योते एवमज्ञातोभयोर्धटद्वत्यर्थेऽक
चयचिउभकयद्वितिरूपके अयचिउभयकद्विति कस्यद्विवचने उभकद्विति वास्यादितिरूपे विशेषद्वत्युक्तं तनुवन्तोक्ततायामयमि

रामः
२६

ति प्राचीनवासनयादृतिविषये पूर्वमेव सदृतिस्तिष्ठते तु सर्वथो मय क घटादृत्येकमेव भवितव्यमिति विशेषाभावः स्यष्ट एव अन्त एव तद्विशेषानु-
किरत्र ग्रंथे आदेशपक्षे तयपुष्पनिकत्वेनायचः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महाविभाषाया अप्रसंबंधः सिध्यति प्रत्ययान्तरत्वप-
क्षे तदसंबंधार्थं तत्स्यादन्त आह मय्युक्तं तेति व्याख्यानं संबंधावश्यकत्वे हेतुः अन्यथा फलभेदे पक्षभेदासंगतिः स्यादिति भावः अयोध्यास-
दिति द्वितीयमृत्तस्य वेत्यस्यास्वरितत्वादेः संबंधमभिप्रेति ॥ ननु कारकमनोरमाग्रंथस्तु तस्मिन्त्यादिना दृष्टौ कृता यामयजित्यर्थलाभेनोभ-
यतः उभयत्रेत्यादाविवेतिदृष्टान्तसंगतिः अन्योन्याप्रयापन्यात्रलादेरेवानुत्पादप्रसंगात् सत्यप्ययचित्रलादिन्यादृतिः संख्या चत्रला-
दिन्यादृतावयजितीत्यन्त आह अयं त्रैकारकमनोरमाग्रंथस्तु प्राचामनुसारीति न तद्विरोध इति भावः ननु उभयशब्दस्यायचिक्ते-
सर्वत्रैव तद्विषयत्वाभावसंभावनाय ययचं विना संभावनेत्युच्यते तदोभयत उभयत्रेत्यादौ वपित्तनस्याद तप्राह उभयशब्दस्येति द्विव-
धेनेति ॥ तच्चोभयशब्दप्रकृतिकमेवेति नाग्रहः ॥ तेन परमौभो उभोभो इत्यादौ समासप्रकृतिकेऽपि तत्र नायच प्रत्याख्याने द्विवचनशब्द-
ग्रहणेन तदर्थस्य संभवेनारभेपितथैवोचितत्वात् उभयशब्दादुत्पन्नं द्विवचनमिति मनोरमाग्रंथस्य तु तदुत्तादित्यर्थ इति बोध्यम् उचि-
षयत्वं च परत्वं न चैवमुभा विन्यत्र प्रक्रियायामेकादेशतः प्राकृतस्य तत्परत्वसंभावनायामपि परिनिष्ठिते तदभावेऽप्यसंभावना-
याऽतिव्याप्तिदुर्वीरेति चेन्न तद्विषयत्वसंभावनाभावस्य विवक्षितत्वात् विषयत्वविषयिणी अभावप्रतियोगिभूतसंभावनेत्यर्थः

स.भ.

९७

लुकाचानुत्पत्तिरेवेति न तत्रापि संभावनेति बोध्यम् । यद्येवमौसाभ्यासस्येति निर्देशेन स्वोत्तरत्वे स्वावयवत्वान्यतरावयवेन तद्विशिष्ट-
त्वमेव तद्विषयत्वं परिनिष्ठिते विवक्षितमिति यथा श्रुतमपि साधु । अलुकीति । यद्यपि द्विवचनवहुवचनयोरलुक्नेति । अलुगुत्त-
रपदइति सूत्रं भाष्यादत्र भ्यने तत्रापि संभवाभिप्रायेणेदमुक्तमिति बोध्यम् । निर्देशेनेति । उभयशब्दप्रकृतिकसुवन्ताभावेन स्वार्थि-
कायजुर्चारितार्थ्याभावेन तत्र कौडिन्यन्यायाप्रवृत्त्या सर्वथानिरवकाशत्वेनैवावयवार्थकोऽयच्चतुर्धा धं कः स्यादिति तत्र कृते
क्रोष्टीत्यत्र डी पूर्वस्वार्थिकोऽयच्चतुर्धा रइति निर्देशेनैव वारितइति बोध्यम् ॥ अनभिधानमेवेति । तत्प्रत्याख्यानेन फलैक्यायेद-
मावश्यकमिति भावः बलुतदुदं प्रत्याख्यानेन मिष्टापत्तिरुत्तरेव अतएवोभोभाविनिबध्यमाणग्रन्थसंगतिरिति बोध्यम् । अग्रच्यकच-
तुनेति । अयं भावः सुवुत्पत्तेः पूर्वमयजंगीकारे तत्र कृतेऽयजं तस्य गणेन पाठेन सर्वनामत्वादकचित्तद्विषयत्वं मेव स्यादिति तदभाव-
संभावनाभावेन पूर्वमप्रवृत्तौ कप्रत्यये पीष्टसिध्योभशब्दपाठो व्यर्थः कृत्यन्तरमयजंगीकारे तु नायं दोषइति उभजी व्यत्वेनेति । अयं भा-
वः उक्तरीत्योभयशब्दस्य तद्विषयत्वाभावसम्भावनाभावेऽपि उभशब्दस्य कप्रत्ययविवक्षाया तदभावसम्भावनासत्त्वेन । अयच्युपजी व्य-
कापवादाकचोऽप्रवृत्तिरिति न चैवमुभयशब्दस्यैव तदभावसंभावनायच्युपजिकालु उभयशब्दस्य तु सामानुपपत्त्याभावात् एवं
च पाठेन कार्यइति लाघवेन तत्रापि कप्रत्ययस्योपजी व्यत्वमिति वाच्यम् । एवमपि पूर्वमयच्युमा प्रवर्ततां कप्रत्ययोत्तरं तु सप्रवर्तमानं न

राम

९७

तदभावसंभावनासत्त्वादित्याहुः किमर्थमिति० एवं सति प्रत्ययविधौ न दंत विधिनिषेधेन परमो भकावित्याद्यसिद्धिस्तु न तन्निषेधेऽपि अ-
व्ययेभ सर्वनाम्नां टेः प्रागकचतदर्थगत कुत्सादावित्यर्थे न समुदायार्थे तद्विवक्षाया मन्वयवार्थे नदविवक्षाया वक्तुमशक्यत्वेन परमग्न्यर्थो-
यगादृत्यत्रोक्तरीत्येष्टसिद्धेरित्याशयात् परमभवकानित्यत्रोक्तं तु मत्तान्तरमिति क्षोदिष्यते विशिष्टस्य प्रवृत्तित्वाभावेऽनुभवाधिन्या-
दौ स्वरे तु न दोषः सति शिष्टत्वेन स्वयष्टिचमर्दघटितत्वेन च निष्पातप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् एवं हि गणोऽन्तोदात्तनिपातनेन कार्यमिति स्ला-
घवं मिति भावः प्रत्याख्यानेन गणोऽन्तोदात्तनिपातनानुमानम् अन्यथा स्वार्थे पाठस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्यात् २२ अत्र एवोपसर्गे-
नेति। इदंच तच्छब्दस्तान्तरनिपक्षे फलसुबचमिति वादिनां मतेन स्वमते उपसर्जने कुत्सादि विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वं स्पष्टमन्यत्रेति बो-
ध्यम्। अनुवादकत्वमिति बोधकत्वमित्यर्थः। अत्र एवोभावित्यस्य सिद्धिः अत्र एवोदयोत्तेवोधकपदोपादानमेवम् अभावबोधकैरिति न खे-
ति विभावेऽप्युत्तेरिति भावः एवं चापवादविषये अंतरंगोद्भाषनम् असंगतमिति भावः इदंच प्राप्तिमभ्युपेत्यं बंस्तु तस्तत्प्राप्तिरेव नेत्याह किं-
चेति युगपत् प्राप्तिभावेदिति उभयविषयकवाक्ये जसि परतः सर्वनामतावानभवन्ति जसः कार्यप्रतीतिस्तदर्थः अत्र पक्षे जसः कार्यमिति वा-
चनिकं यद्वा जसः स्थाने प्रादेशे कर्तव्ये जसद्वकारे कर्तव्ये इत्यर्थो वा जसुत्तरमेव तस्य कर्तव्यतेति ना युगपत्प्राप्तिः प्रकल्प्य चेति न्यायेन
प्रवृत्तिपक्षे नित्यसंज्ञायाः पूर्वम् प्रवृत्तिः अप्रवृत्तिपक्षे जसः पूर्वमेव नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिरित्युभये इत्यस्य सिद्धिरिति भावः ॥ ननु प्रथमे इत्या-

स. भ.
९८

दिसिद्धनुरोधात्वाक्यान्तरेजसविषयेपूर्वमेवसर्वनामत्तावाभवतिशीभावेकर्तव्येदृत्यर्थः आवश्यकः जसंप्रादेशस्यविषयेदृत्यर्थः
वाउभयथापिशीभावविषयताजसः॥ प्राक्कालीनैवसामर्थ्यात्गृह्यतेदितियुगपत्प्राप्तिर्नित्यविकल्पविध्योःसंभवतीतिचेत्तत्राप्यसं
भवएवैत्याहः जसीतिविषयसप्तमीति ननुमनुष्यायंप्रातरुत्थायेतिदृष्टान्तेनपूर्वयस्यनिमित्तसंपत्तिः तस्यपूर्वप्रवृत्तिरित्यर्थः सिध्य
तितस्याप्यपरिभाषयाक्रोडीकारेणबाधकं तत्रासिद्धत्वंचनिमित्ताभावादप्राप्तिरुपमितियुगपत्प्राप्त्यभावेपिपश्चिभाषासंचरत्येवेतिचेत्त
त्राहः स्थानिवदिति निरवकाशेति असंभावः प्रकृतिभेदात्प्रत्ययोभिद्यत्तेस्थानिभेदाद्देशोक्तिरप्येतेआदेशभेदात्स्थानिवद्भावोक्त्यभि
द्यत्तेनल्लविधिभेदाच्च एवंचौभयशब्दोऽप्यवोऽयच्चादेशः सर्वनामत्वेऽनल्लविधौकर्तव्येतय रूपस्थानिवदितिवाक्यनिरवकाशमि
ति एतेनोभयौतत्रङ्गीपुसंपादनेनृष्येत्यादिसाधनेनचान्तिदेशप्रापितापिसावकाशेतिपरास्तम्॥ अंत्यस्यानभिधानाच्चवेननिषेधा
नाबलीयस्त्वस्यसंग्रहः॥ ननुपरिभाषाविरोधादतिदेशवाक्येपल्लवएवनेतिचेत्तत्राहः प्रत्यक्षेति निरवकाशत्वंचदिवःकर्मचेतिसू
त्रस्यमनोरमानुरोधेनतद्गीत्यापि ननुकार्यकालपक्षजसुतरमेवनित्यसंज्ञायाप्रपिप्राप्तिरितियुगपत्प्राप्तिरस्त्येवेतिचेत्तत्राहः सर्वना
मेतिअतएवतयादेशद्वितयवन्तत्वप्रसूक्तेआदेशेकर्तव्येउभयशब्दावयवादेशस्यस्थानिवत्वप्रतिषेधोक्तव्यदृत्यर्थः अतएव
वार्तिकमत्तेउभयौतिङ्गपिकर्तव्येतत्प्रतिषेधोनशीभावेएवतद्विधानात् अतएवभाष्येयदिप्रत्ययांतरमू उभयौतत्रेकारेणप्रा

रामः
९८

प्रोतीति शंकि तम् ननु यदि स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यादि॥ अनभिधानसेवेति इदं द्वित्रिः यान्तयस्यायचश्चेति तयग्रहणस्याकरण
 प्रौढ्यावस्तुतस्तु उभयशब्दप्रकृतिक एवायच प्रत्ययान्तरं तत्र तयस्येत्यननुवृत्तेः द्वित्रिप्रकृतिकस्तु तयस्थानिक एव ननु प्रत्ययान्तरमिति पा
 ठकाः एतन्मत्तश्रद्धालवोऽन्ये तत्र ह्ययच प्रत्ययान्तरमिति भाष्यं यथा श्रुतं युज्यते असन्निवाधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयास्व
 यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् त्वयात्वात् प्रकृतिकोऽयच इति व्याख्येयमिति तद्भंगः स्यात् भाष्ये च त्रचद्वितयेदं त्येव पाठ इति वदन्ति इ
 दंच न वेति विभाषेत्यारंभे प्रत्ययान्तरं तस्मात्तस्मात्तमाधानमावश्यकमिति स्पष्टमेव तत्प्रत्याख्याने त्वं त्रं ग प्रथमादिसाहचर्याद्विधिमुखेनैव प्रवृत्ति
 र्भविष्यतीति निश्चयसंज्ञाप्रवृत्तिर्मूलोक्तं न्यायान्यायेवेति बोध्यम्॥ तदंतविधिद्वयेनेति यद्यप्येकेनापि तदंतविधिनां प्रयोजनलाभात्पाठः
 सार्थकस्तथापि सत्येकस्मिन्सदन्तविधौ प्रत्ययग्रहणाभावेन संज्ञाविधाविजिनिषेधाप्राप्त्या प्रयोजनं सर्वनामेति बोधित्तदंतविधिस्वीकारे वाध
 काभाव इति भावः सन्निहितत्वादिना॥ दिग्देशवृत्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव भाषितपुंस्कृत्वाभावो भाष्योक्तः संगच्छते चेन सदृशः स्थानं नरत्त
 मइति यथा॥ प्रथमार्थ एवेति प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजनसाधनतात्पर्यक एवेत्यर्थः ननु चिकीर्षिते इत्यध्याहारतात्पर्यकः लघुश्चिप्रथमा
 निर्देशकर्तव्ये गुरुस्तप्तमीनिर्देशस्त्वदृष्टार्थ एवेति भावः॥ सोत्रत्वात्प्रथमार्थसप्तमीत्येवं नुन व्याख्येयम् गौरवात् मनोरमोक्तरीत्या सिद्धे फला
 भावाच्च अन्यथेति चिकीर्षिते इत्यध्याहारतात्पर्यकत्वे इत्यर्थः व्यर्थः स्यादिति इदं तु चिंत्यमापाणिनिना किमर्थं प्रथमार्थे सप्तमी स्वीकृते

स.भ.
९९

॥पदवंतीति॥३
नि प्रमेतनाप्युत्तरस्य दुर्लभत्वात् अपरशब्दस्तुरुद्धः परापरयोः सुल्यार्थत्वात् नामपदस्वारस्येनेति नः यमानार्थकं नामेति व्युत्पत्तेरिति
भावः ॥ विशेष्यभूतार्थकमिति यावत् ॥ अभिव्यक्तेति इदं चान्येषामनेना कचित्तेतदपपाठः स्वमेतेतु प्रसिद्धार्थकाव्ययभूतनामपदस्वार
स्येननामपदोपादानादेवोभयलाभः ॥ यद्वा सर्वेषामिति बहुवचनेन प्राधान्यलाभः अव्ययनामपदेन प्रसिद्धत्वाभूतिवोध्यम् ॥ इदं
चान्यरीत्यास्वीयमतेतु वृद्धिस्तनोक्तरीत्यापदाभिन्नानीत्यर्थो बोध्यः ॥ लोकतः सिद्धेरिति यत्र संज्ञोपसर्जनीभूते उभयमपिलोकतः प्रसिद्धं
तत्रासंभवाब्जोभयविधिरिति बोध्यम् न चासंभवेपित्तादृशविधिरन्यत्रेवासु अन्यतरविधानेपिसार्थके ताम्यत्रेवात्र सामर्थ्याभावा
दिति भावः एतेनेति उक्तरीत्या सर्वाशब्दचकस्य पदार्थकदेशत्वेनेत्यर्थः ॥ दोषां नरमप्याह एकपदोपेति अव्युत्पन्नत्वादिति इदं च स
मासे उद्देश्यविधेयभावेनान्वयोवेति कादिनामनेस्यष्टमेवा ॥ तन्मतेनेन रूपेणान्वये एथगुपस्थिते संज्ञत्वात् स्वमतेनुसमासेपितथा
न्वयोः ॥ वत्येवेति कारके वक्ष्यते मंजूषायां च वक्ष्यते तदा व्युत्पन्नत्वादिन्यस्योत्सर्गिकत्वादित्यर्थे निपुणान्तरे मत्सजानी यैरन्यैर
पिवेदित यः ॥ पदत्रोमाः स्वाभिरूपा इति वर्णोत्तरार्थतश्चेति बोध्यम् नन्वस्यैकस्त्विकत्वात् चरणोदेरादेशत्वेपिनदोष इति चेन्न प
दादित्यस्माच्चरणत्वप्रकारकवोद्योमाभूदिति चरणोऽस्त्रियामित्युक्तेस्तस्य न पुंसकत्वेन न स्यादेशे शसिपदिपक्षेति माभूदिति सुन्दरा
स्मादित्यत्र मुखस्वांगमिति स्वरोमाभूदिति च अंतरनमेदिति सप्तम्यंतपाठस्य दूषितत्वेनैतच्छाभः कथमिति परं विन्यम् ॥ भाष्ये इति आ

राम
९९

तावेकवचनंचेति तदर्शकां न्यतरस्यां ग्रहणमित्यर्थः निश्चयनिश्चयोरिति शब्दपरत्वेन भिन्नार्थत्वात् नैकशेषः सुटीति दूरे च संपत्त्वेन सादृ-
 श्यमिति मते हलन्तेति॥ विपरीतं तु न आस्यं च प्रयत्नश्चेति भाष्यप्रयोगात्॥ ननु छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनादेशत्वेऽपि दोषाभावा-
 द्वाच्यमेकदेश्युक्तिरेवात आह ये च न द्विते इति इत्युक्तमिति नस्य स्वरितत्वे तु शिरस्यपि अस्य दुर्वारत्वेन न न्निरुक्तये क्रियमाणाः स्या-
 नि निर्देशे विफलः स्यादिति भावः॥ तु गवाके शेषेति ज्ञापकात् नात्र संबंध इत्युक्तमेवेति चेन्न तज्ज्ञापकां गुसंधाने हि प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि
 दोषाभावेन न दसंगते स द व स्थत्वात्॥ इत्युक्तं तरेति॥ ते च शसादौ साधव इत्यर्थः अतो न पूर्वोक्तभ्रष्टादि प्रयोगं विरोधः अतएवेति
 न तु आभाविनि प्रज्ञेयादि निर्भावः॥ मनुवृत्तिकार मने शिरस इति स्थानि निर्देशेन कर्तव्यः भाष्यानुसारि मने तु कर्तव्य इति पाठक कृ-
 तं लाघवापवर्णनं तन्नेरी र्षण्य इति वत शिरस्य इत्यस्याप्यापत्तेः अन्येतु पदादीनामादेशत्वेमेव तस्य व्याय प्राप्तत्वात् अतएव
 शी र्षे न छंदसीति सूत्रे भाष्ये प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् आदेशो माविज्ञापीत्युक्तमशिरसो ग्रहणम् कर्तव्यं प्रकृत्यन्तरं माविज्ञापीति
 ये च न द्विते इति सूत्रस्य भाष्यत्वार्थो धिकार प्राप्ताति प्रसंगभंगायेति नास्माकं प्रतिकूलं वाक्ये शेषेति नो वेति संबध्यते तेन ह वस-
 स्येत्यादेर्न संगतिः॥ वार्तिकस्य पदस्याप्यनुवृत्तिः सूत्रे क दृष्टेति चेत् वैवाकरणाख्यायां चतुर्थ्या इणः षड्त्वं न योः पश्यं अ-
 न्तगवशी र्षे न छंदसीति सूत्रे इव पद्वन्निति सूत्रे प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नोक्तम् तेन सूत्रसूत्रे प्रादेशत्वप्रकृत्यन्तरत्वे च

स. भ.
१००

फलादिशेषो ध्वनितः विकल्पासंबंधे तु विशेषस्य स्पष्टतया नदसंगतिः स्यैवेत्याहुः आहुरिति स्थाने न्तरत्नमेव निपाठदृष्ट्या
वसरेण तत्फलान्यथा सिद्धं करणात् प्रकृत्यन्तरत्वमेषां ध्वनितं भाव्ये इत्यपि बोध्यम् सुदनपुंसकस्य व्याख्यानादौटद्वि-आ
गमस्तुना सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति पर्युदासात् फलाभावाच्च टाटकारेण प्रत्याहारेशोप्यन्तर्भावात् ॥ शिसर्वनामस्थाने इति
नियमाश्रयेण तरेषां लीवे संज्ञाविरहे सिद्धे अनपुंसकस्येति व्यर्थमेव स्यात् अनुबंधवत्तश्चेत् शरेवेति नियमस्तु न राजासेमनु-
ष्य युवान इति निर्देशात् अनुबंधवत्तौ जूरूपस्य चेत् शरेवेति तेन राजानौ पश्येति ओटिनस्यादिति चेत् ओटिटकारोच्चारणसा-
मर्थ्यात्तेन प्रत्याहार इत्यवेति सुटुर्मेव नामस्थानमशीरिति तु न संवितं ज्ञानमित्यादौ सन्निपात्तपरिभाषयानुम्वारणसंभवेपि
अजरसंपश्यत्यादौ दीक्षितमन्त्रेन संलंजजहणनुमापत्तेः सर्वे इत्यादौ यस्येति लोपस्तु न औडः स्यामित्यत्र ओडित्यस्य करणात् त
त्प्रत्याख्याने तदलाभाच्च स्वादिषु प्रथमे केति अजगत्सर्वनामस्थाने विचरितार्थम् व्याख्यानादिति सुपाग्रहे दृष्टे सुप्सु इत्येव वदे-
त् अधिकग्रहे विनिगमनाविरहात् कवंतानामिति भावः ॥ कपः संग्रहायाह तदन्ते धिनि यचिभां सोत्रत्वा नटजिति समासां तौ चित्वा
याः क्लृप्तत्वात् इतरेतरयोगद्वंद्वे एकवचनमिति नोक्तम् ॥ तेनेति पूर्वसूत्रेण ज्ञानावित्यत्र नलोपस्तु नापादितः ॥ भसंज्ञया वाधात् भव-
तीति तेन दत्तः दत्तेत्यादौ जश्त्वेनेति भावः प्राकडागदैकासंज्ञा संज्ञाग्रहणं स्पष्टार्थप्रकरणादेव तत्राभादिति स्पष्टमत्रैव भाष्ये

राम
१००

व्याप्यर्थकेति तेन चार्थद्वंद्वद्वयस्य संग्रहः तेन कर्मधारयसंज्ञाविषयेन द्वंद्वसंज्ञा युक्तमिति तदुत्तरमस्यानुपयोगादिति भावः पदयो
 रवेपि मात्रालाघवं प्रतिपत्तिलाघवं चात्र पक्षेद्वयशयः। इदमुपलक्षणम् प्राद्वंद्वद्वयस्य तेनाभिप्रायः त्वर्थकत्वं संभाव्येति सिद्धं
 तेन तथा त्वेपिनक्षतिरित्यपास्तम् वस्तुतोऽबधिनिर्देशोऽफलः उपसर्जतं पूर्वमिति प्रकरणे विच्छेदेनाग्रे असंबन्धसंभवंतु निरवका
 शत्वेति एकस्याद्विभावः ननु एषः पक्षः पर्यवकुतोऽत आह विरोधाभावेनेति पर्यायापत्तिरिति पर्यायोक्तिरिति प्रसक्तस्यानतिक्रमः तत्कार्ययो
 र्मध्ये यत् क्रमात् प्राप्तं परं तदनुतिक्रमस्य पत्तिरित्यर्थः सिद्धं तेन संज्ञयोर्यापरातत् प्रयुक्तं कार्यं पूर्वमपि प्रवर्तते इदानीं तु कार्यगतप
 रत्वं नित्यामकं स्यादिति भावः एतेन न कमेव कार्यस्यादिति चिंत्यमेतदित्यपास्तम् नलोपस्यापत्तिरिति सर्वथा निरवकाशत्वादहोपेनाते
 द्विभावः नदीधिसंज्ञेद्विभावप्रयोगात्पूर्वनित्यातेनित्या अनुपपादनादिति लघुनोपायेनेति शेषः दीर्घाच्छसिन्वेवेति तस्माच्छ
 सद्व्यजः प्रागिति शेषः एवं च तस्माच्छसद्व्यत्र शसंग्रहणं न कर्तव्यं भवति तस्मादिति पंचम्याशसीति सप्तम्यंतस्य षष्ठ्यंतत्वं कल्पन
 संभवात् चोनकर्तव्यद्वितिलाघवमिति भावः नन्वेवं तच्छब्दोऽनंतरपरामर्शार्थ इति सिद्धं तान्नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरि
 ति पक्षे देहश्रेयसी नित्यत्रैव नत्वं स्यात् ननु हरी नित्यादी तदुत्तरं पाठे तु शसपदं कर्तव्यं हरी नित्यत्रैव स्यात् ननु वहुश्रेयसी नित्यादाविति दो
 षश्चेति चेन्न प्रवृत्ते निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिरित्याशयात् तस्मादित्यनेनाको दीर्घः परामृश्यते प्रथमयो दीर्घः परामृश्यते इत्याशयाद्वा

स.भ.
१०९

मृगानहंतिनिर्देशश्चात्रलिंगस्यष्टचेदं सर्वप्रथमयोरित्यत्रभाष्येविपरीतनियमापत्तेरिति मृगानहंतिनिर्देशेनपेकानामेडिनेइतिने
र्देशाश्रयणेचुप्रतिपत्तिगौरवमितिभावः नन्वेवंप्रथमयोः पूर्व्वेत्यत्रभाष्योद्घोतविरोधः ततोहिग्रंथादस्यन्यासस्यनिर्दुष्टत्वंलभ्यतेइति
चेन्न इच्चग्रहणंनकर्तव्यमितिप्रसंगसत्त्वेनतस्यलाघवपक्षपानित्वादितिबदन्ति अत्ररीर्घात् सुदीप्तिस्त्रयितुमुच्चितम् आतोधातोः
सानितीति अकारेणसहितानित्यर्थः एतेनपंचमीसमासेनस्वमतेस्थानिवत्त्वेनान्यथासिद्धिः प्रत्युक्तं यद्यभिधानमिति यदीत्यनेनेदं सूचि
त्वंवस्तुतः फलभेदायतेषामनभिधेयमेवेति नन्वनापदस्यप्रत्याख्यानेत्त्वः अदितिनिपातनेभाष्येकृत्तत्वेनक्षत्रलोपोनेष्टइति
प्रतीयतेयोगविभागेनप्रत्याख्यानंतुल्यत्वाकंप्रतिकूलविरोधअतोभाष्यान्तरविरोधमाह अतएवुपेति एतदेकवाक्यतयेवनिपात
नेनधातुपदस्यापुंभिन्नपरत्वबोधनद्वाराऽलोपइत्यर्थः कार्यः नदमेकथंअदितिप्रशस्तुउक्तमाशयमेवान्तएकदेशिनः अतएवभूवा
दिसूत्रेभाष्येयाः पश्यसीत्यस्यान्यथासिद्धिः अनापदित्युक्त्वाकृता॥ धातुपदस्ययथाश्रुतार्थकत्वेनदसंगतिः स्पष्टेष्वनन्वेवन्मुनइति
सूत्रप्रयोगस्यनेयकार्यमितिज्ञातसूत्रीयभाष्यप्रयोगस्यचविरोधइतिचेन्न वंधुनीतिवत् नपुंसकनिर्देशांगीकारेणोभयोपेयत्वेरि
तिबदन्ति दीर्घविधायेति पररूपवाधकेदीर्घेकृतेपूर्वसवर्गादीर्घेसिद्धाजद्वनत्वस्यसत्त्वान्तरार्थकेषांचित्तत्त्वादित्यत्रनञ्छब्देना
कृष्णानिकदीर्घमात्रपरामर्शेनतुपूर्वसवर्गादीर्घस्यैवेतिक्लेशस्तुमुधेवेतिबोध्यम् ॥ रामानित्यत्र बहुवचनइतिदीर्घेकृतेऽनापदस्य

रामः
१०९

नोपस्तुनापंचमीसमासेनस्थानिवत्वात् वाध्यविशेषचिंतापक्षेपिपूर्वसवर्गादीर्धेरुनेयर्थोद्देशेभसंज्ञप्रवृत्त्यापूर्वानवत्वेनाकारा-
 न्तेभवेप्राप्तस्यलोपस्यवारणमुक्तरीत्यास्थानिवत्त्वेनसन्निपातपरिभाषयावोध्यम्॥नकार्यमिति नचेवंरामाणामित्यादौअवर्णितत्वं-
 क्षणानुटश्चारितार्थान्तराणामित्यादौतुपरत्वात् बहुवचनइतिदीर्घेनुटविधौ अनुवर्तमानानापदुतिलोपप्रसंगः॥आप्रग्रहास-
 त्वेत्ववर्णांतलक्षणानुटवहुवचनइतिदीर्घापवादइतिनदोषः अतएवभाष्येतन्नकार्यमिति नोक्तमितिचेन्न चारितार्थेपिनुटःप्रति-
 पक्षोक्तत्वात्पूर्वप्रवृत्तेः पूर्वदीर्घेपिपंचमीसमासेनस्थानिवत्त्वेनसन्निपातपरिभाषयावालोपाप्रसंगेऽश्वकथंकीलालपानांकुलानामि-
 तिभ्याप्यंतुसर्वेषामेकदेश्युक्तिरेवेतिनिपुणतरमालोचनीयम् इत्यादंताःजसिचंयोगविभागस्येष्टमिद्वर्थत्वात् कचिदप्रवृत्त्यापू-
 र्वस्यगौरीत्यादिसिध्यर्थोयोगविभागइतिवोध्यम्।शेषेऽप्यसस्विभूम्यामितिग्रूपदहस्वपदानुवृत्तिफलिवार्थकचंनमदःअनवकाश-
 त्वान्नदीति ननुगवांपत्यैस्त्रियेक्यत्रसावकाशत्वात्कथंनदीत्वस्यतत्त्वमितिचेदत्राहुः विप्रतिषेधेपरंकार्यहस्वोऽपतिःसमासाएव-
 धिःषष्ठीयुक्तश्चंदसिवायूअसस्विडिति नदीवास्त्रियाःइयदुबड्स्थानावस्थामिचन आख्याहस्वंतघुइतिन्यासमेदेनसावकाश-
 त्वेपिपरत्वान्नदीत्वबाधकंभविष्यतीतिशेषग्रहणस्यस्यार्थतावादिनामाशयइत्येके परंत्वत्रारंभसाध्यान्नदीसंज्ञापरकार्यत्वाच्च-
 धिसंज्ञेतिभाष्यादिग्रंथेयोजनैवतस्माद्यथाक्रमएवडितिह्रस्वःपतिश्चसमासाएवधिःषष्ठीयुक्तश्चंदसिवाप्रसस्विइतिन्यासेनसंज्ञ-

स.भ.
१०२

सामान्यतोऽहं स्वान्तस्य विधानं निरवकाशं विशेषतो विधाने लाघवं तु मन्त्रे धेनवे इत्यत्र वाधमंतराणवदिसंज्ञावस्थिः ॥ प्रतिप्रत्युक्ताने
च सामान्यतो विधाने गवां पत्ये सावकाशे मन्त्रे इत्यत्र परत्वाद्वाध्यते इति वक्तुं युक्तम् उकारान्तस्य संज्ञा विधानं न कुत्रापि सावकाश
मिति धेनवे इत्यत्र नदीत्वमेवेति फलभेद इति वाच्यम् तदभावात् उदंतस्य विधिर्व्यर्थ इत्यस्य उकारानुवृत्तिर्न कार्यत्याशयः उदंत
द्विषयकं वाक्यं नोपज्ञाव्यमिति नाद्यः ॥ तस्या उदंतार्थत्वात् नान्यः तस्य विप्रतिषेधसूत्रप्रतिबध्यत्वात् इत्यन्ये भाष्यप्रामाण्या
त् इति स्त्रियां पतिशब्दस्यानभिधानमित्यपरे ॥ इति हेतुस्वश्चेत्यत्राटश्चेति वत्चकारः पुनर्विधानार्थं सस्यानवकाशत्वं मित्याशय
इतीतरे वस्तुतस्तु अहं नित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्यानवकाशत्वं सुस्थमेव पतिशब्दे धिसंज्ञा प्राप्तिर्योग्यता सत्वात् न नियमेनापि बाध
इत्यन्यत् एतेन नव्यमन्त्रे परमसंख्येयै इत्यत्रापि सार्थक्यमित्यपास्तम् असखीत्यस्य प्रसज्य प्रतिषेधत्वांगीकारेण न हि सं
बुध्योरित्येतत्तुल्यत्वात् मात्रे इतीति अथ मन्त्रमूलाशयः यूयं हरणाननुवृत्तावपि ह्रस्वपदानुवृत्त्यो विश्वपादिशब्देनातिप्रसंगः अदं
तस्य तु सत्यपि धित्वेऽभिनिर्नास्ति तथा हि रामेणेत्यत्र दनादेशनादेशपवादः रामस्यत्यादौ सत्यपि गुणोऽस्ति निर्नास्ति इत्यानीमिकूप
रिभाषापस्थित्या तदप्राप्तेऽपि अच्चेरित्यत्रेदुद्रामित्यनुवर्तन एष इति हरो इत्यत्र ह्रस्वेऽपीत्यस्य विप्रत्ययेऽपि न दोषः अदं ते चेदजाय
वेति नियमार्थत्वादजायदंतमित्यस्य ईदग्नेरिति ज्ञापकाच्च न विपरीतनियम इति ॥ आङ्गेना रूपासिद्धेरिति प्रियत्रिणाकुलेनेत्या

रामः
१०२

दोविभक्तेर्हलादित्वाभावेन षट्त्रिचतुर्थ्यां हलादिरिति स्वरासिद्धिरपि बोध्यात् तत्र स्वमते विहित विशेषणभावात् ननु नमुनेदं
 त्यस्य सिद्धांतेऽपि नकारे सिद्धत्वं निषेधकत्वेन रूपं सिद्धम् अमुष्यैकुल्येत्वादि तु न भवेत्येवेति चेत्तत्राह नमुनेदिति विरोधादिति एवं
 च न सौम्यः सिद्धांतेदानीं तु सत्त्वावश्यकस्तथा चामुष्यैद्वत्यादिप्रमित्तलक्ष्यविरोधः स्यादिति भावः तत्रार्थे सूत्रसंमतिमप्याह अतएव स
 त्रिति न किंचित्त्राघवमिति नेद्वित्यासेपितकार इत्यर्थो गीकारे लघुभूतन्याय्यनीतिन्यासत्यागो निर्वर्जः स्यादिति भावः ओड आपड
 तिसूत्रभाष्ये ओविभक्तेर्द्विः खेद्वेद्वत्यादौ यादस्यादित्युक्तं तदयुक्तं शीभावस्य याडपवादत्वात् अतो न्यरीत्या योजयति अतएव
 ति हरिणामन्येति तत्र कौण्डिन्यायेन नोदेशस्य गुणवाधकत्वमत्रा रुचिः नयाडिति हरीत्यादौ गुणेनेत्यपि बोध्यम् चेदिति दिगि
 ति दिगर्थस्तु तत्र तदनापत्तौ नुडापत्तिः सिद्धांते हि परत्वादाया सुड्वाध्यते रमार्थमित्यादौ डेयमियाडनापत्तिरपि बोध्या यदित्तत्र डे
 डीमृक्क्रियते तदारमायामित्यत्र पूर्वप्रत्ययत्वाभावेनेवा प्रवृत्त्याडकारयुक्ते एवादेशे कृते वार्तापरिभाषया यां कृते प्रत्येसादित्वा
 भावादि त्वंडस्य न स्यात् अनित्यत्वेनाप्रवृत्तौ तु न मानं यदि तूभयोरादेशत्वे एव समानकार्यित्व एव सेत्यनुयमवादि मत्तं सवलं वसे
 तदा सुपुः संप्रतिडादित्वा संभवेन भौतपूर्विकं तत्तद्वत्त्वे वा सुपीति निवर्त्य तत्र डवत्ते इत्यत्रैव प्रवर्त्तनवेत्यादिना नाविकल्प्यो मं क
 क्षो निक्षिपामि यदि निर्देशादिकं प्रदर्शयिष्यसि तदा प्रतिपत्तिगौरवेण भीषयिष्यामि इति तृस्तीमेवास्ति ड सिड सोड नास्तीति

स.भ.
१०३

जयंति भवंतीत्यत्रांतरंगत्वात्पररूपैवः परेति स्थानिवत्त्वेन गुणोपरादित्वेन द्वित्वसत्त्वात् प्रकृतसूत्रेपि दोषो बोध्यः पूर्वसूत्रे तु
स्थानिसत्त्वम् पूर्वपरविधित्वात् ॥ अच्चेः । ननु तत्र निज्ञायां किं मानमत आह । अतएवेति । समत्वादिति । ननु इत्तरेत्संज्ञकं नि
ष्टे स्वरूपं शब्दस्येत्युक्त्या विशिष्टस्य विधाने श्रवणपत्तिरतद्वत्संज्ञालोपोपार्थ्यते । अनित्संज्ञकत्तपरेतुते परसूत्रप्रवृत्त्यात्
काररहितस्यैव विधानमिति वैषम्यमिति चेन्न भाव्यज्ञानेन सवर्णाग्रहणानेत्यनेन गुणभेदकत्वादि प्राप्तस्यैव गुणग्रहणप्राप्तस्या
पि निषेधभ्रौव्यात् अतएव किमोदिति पक्षे मुनासिकोर्निति बोध्यम् ॥ फलभेदेनेति । नन्वौदादेशेदित्वनाश्रयणीयमनोपि फले
कं नहि भाष्ये औदादेशोदिति । अदादेशोदिति वा कंठरवेणोक्तमस्तीति चेन्न दित्वमाश्रित्यदिनीति प्रत्याख्यानावसरे भाष्ये औका
रस्यतपरत्वानुक्त्या तेन फलभेदापत्तेरिति भावः । इत्वंनेति । अलोत्पत्त्येति तु नानर्थकेति निरुधात् तत्प्रत्याख्याने तु न दोष
इति स्पष्टमत्रैव सूत्रे भाष्ये ॥ प्रदेशधितिः । अस्ति सिचोऽष्टके वेर एतस्य सुतिस्य एतं हलित्येतेषु सूत्रे धितिभावाः । हलग्रह
णो नैवेति । तत्राद्येणोक्तोऽट्ठिर्लुकिहलीत्यतो हलीत्यनुवृत्तावपि नृदोदिविधिप्रतिबंधाय हलिति वृत्तव्यम् तृतीये तु वैरित्यनुना
सिकनिर्देशमाश्रित्या एतस्येति भाष्ये प्रत्याख्यातमिति न कर्तव्यम् हलङ्ग्याविति सूत्रे तु यत्तएवेति बोध्यम् अदृष्टार्थमिति । नन्वे
वं हलङ्ग्यादिसूत्रे तदंतविधिना हलंतं सुदिसिलुप्यते इत्यर्थे न हल्यादित्यादाविति प्रसङ्गः संज्ञाकरणे तु न तदंतविधिपि निदृष्टं फलं

रामः
१०३

मन्तचनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिस्तारः। सूत्रेष्वष्टीनिर्देशाभावात्। यदि तु उक्तातिप्रसंगे भङ्गाद्वषष्टीनिर्देशः क्रियते तदा भिन्नादिभ्या
दौ प्रतिप्रसंगो दुर्वारः। स्थानिबद्धावविषये उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति चेन्न सुप्तिसिंहलितिसुप्तिसिंहलदिति वा कर्मधारयनिर्दे
शे परनिपातनात्तस्य विशेषणत्वाभावा निर्णयेन तदन्तविधेरभावेनातिप्रसंगाभावात्। षष्टीतत्पुरुषस्तु न निषादस्य धत्तवत्तगो
रवात् एतेनाप्युक्तग्रहणं विवक्ष्य प्रथो जन्मिन्त्यादिशब्दरत्नादिपञ्चाव्याख्यानादिति बोध्यम्॥ खल्वन्यात्परस्य भिन्नावयवाविति अ
न्यावयवेत्यर्थः। अतएवाह। प्रातिपदिकान्यवर्णादेरिति॥ अन्यथा सख्युर्धातकद्वयलुक् समससिद्धिप्रसंगः स्यादिति भावः। लक्ष
णायेति। यद्यपि तदन्तविधिकल्पनेनापि भाष्यमुद्द्योते योजितं तथापि वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणावश्यकत्वेन त्रैलोक्ये वादृताः किंच
तदन्तविधिकल्पने लिङविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तये अनित्यत्वमाश्रयणीयम्। विभक्तौ लिङविशिष्टाग्रत एव विवक्षितलिङधे
वृत्तये कार्यकालपक्षे यदैकवाक्यतावाश्रयणीया स्यात्। लक्षणापक्षे तु वक्ष्यमाणान्यान्यायत्वं तदप्रवृत्तिः सिद्ध्यतीति सेवा
दृतेति बोध्यम्। प्रातिपदिकवदुपस्थापकेति ननु तद्वदुपस्थापकत्वं विशेषणतया विशेष्यतया मुख्यविशेष्यतया वा सर्वसाधार
ण्येन वाङ्महविवक्षितं नाद्यात्स्यवयवे लक्षणायामपि विशेषणतया सखिशब्दस्य भानसत्त्वात् तद्वदुपस्थापकत्वध्नो व्येगो प्रत्ये
ने परिभाषा प्रवृत्ते दुर्वारत्वात् अतएव न द्वितीयोपि० आनुपूर्वी निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यज्ञाया अपि कश्चिद्विशब्दसत्त्वात्

स.भ.
१०४

नापितृतीयः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेऽपि तदप्रवृत्त्यापत्तेः द्वंद्वनिर्देशे बहुशस्तत्संचारस्य भाष्योक्तस्यासंबद्धत्वापत्तेः चेतोऽप्येते सर्वे
साधारण्येनैवेह तदुपस्थापकत्वं विवक्षितं लक्षणा च शक्यता वच्छेदकारोपः शब्दपराणां च शब्दनिष्ठा ज्ञातिः प्रवृत्तिनिमित्तं ग
वं च स्वस्वशब्दावयवेषु तदासेषेपि अवयवानां जातेर्वीनतद्वत्त्वमिति यद्वा असुशब्दपराणां मानुपूर्वी प्रवृत्तिनिमित्तं ध्वंसदिक्षया
यास्तस्यापि न तद्वत्त्वमिति च॥ विहितविशेषणानां यरो नैवेति विधीयते स्माद्विहितं प्रकृते प्रकृतिरूपं तदादीत्यर्थः। तेनैव तत्संस्वि
पत्न्योर्विशेषणं तदनाश्रयरो नैत्यर्थः॥ अपादाने निष्ठत्वं पृष्ठः इत्यादिनि सूत्रभाष्ये स्पष्टं नितत्सुत्रावोक्तम् अयं भावः ॥ ५६ ॥ सिद्धो
रिति प्रत्ययग्रहणेन तदादीत्युपस्थितं न सस्विपत्न्योर्विशेष्यतयोः श्रूयमाणपदार्थविशेषणत्वस्य न्याय्यत्वात् नोपि स्वातंत्र्येण पर
पदार्थविशेषणव्यधिकरणविभक्तिद्वयोपत्तेः किंतु सस्विपत्न्योर्विशेषणम्। एवं च सुसखेरित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति परिभाषानां
यरो नैवेति तनुलिंगविशिष्टपरिभाषा सस्वीशब्दस्यापि ग्रहणेन कृतद्वस्वे चातिदेशेन तत्त्वसत्त्वात्सुखेनैवलक्षणाप्रतीतिं परिभा
षाप्रवृत्तिर्नैति चेन्न तन्निमित्तो लिंगविशिष्टाग्रहणात् अलमर्थस्तु वस्तुतस्तु भाष्यस्यायं भावः। सुसखेरित्यत्रातिव्याप्तिपरिहाराय स
स्विपत्तिभ्यां परस्येति सूत्रे यदि लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषा संचरिततदासहखेन वर्तत इत्येवं निश्चयेनैति व्याप्तिः। तत्परिहाराय यदि
अनित्यत्वात् तदप्रवृत्तिं ब्रूषेत्तर्हि पूर्वोक्तेऽतिव्याप्तिरिति उभयतः पाशरज्जुरिति॥ पक्षिः सभास एव॥ समास इत्युक्तेरिति पत्तिर्नैति वा

रामः
१०४

च्येद्विभावः। बहुचपूर्वनधित्वमिति तत्रैव नधित्वमित्यर्थः। पत्तिर्नेत्युक्ते तु भूपत्तिनेत्तिस्मासेपिनस्थादिति भावः एवमुक्तिसुवृत्तावि-
 त्तिन्यासे दोषदानमिति बोध्यम् अतएवेति प्रसिद्धावेवकारो नत्ववभरणेनेनपुनीपत्तेः किंपत्त्युत्तिनादौ नधित्वम् पत्त्यावुपपीडं-
 शतेपत्त्यापदंशं चुवनेद्व्यादिकुदृष्टनौचनधित्वमिति बोध्यम् लाक्षणिकद्वि- अतएव भाष्याक्तवर्णसंज्ञापक्षेगानेफलभेदद्विबो-
 ध्यम् पत्तिसखीसमासेद्विद्वदं प्राचामनुसारेण तन्मतेऽभिव्यक्तेतिन्यायेनद्वेर्वारणात् पदकार्यविषयकत्वं तस्येतिस्वमनेतुस-
 खायावितियुक्तम्। इत्यादीष्टेति आदिनद्वन्द्वेपूर्वनिपातसंग्रहः॥ बहुत्वसंख्येति॥ द्वदं प्राचामनुसारेणस्वमतेषु बहुत्वे संख्यात्वाभाव-
 स्यबह्व्यमाणत्वात्। संख्येयविषयप्रश्नेति। यद्यपिसंख्याप्रश्नेदुतिस्तथापिसंख्येयमपितत्प्रश्नेविषयो भवत्येवसेवोक्तं। भाष्यस्यष्टत्वा-
 दिति। तत्रहिंदत्यंतादिकवचनद्विवचनेनसः तत्रसंख्याधनिर्णयेनप्रष्टव्यत्वाभावेनकिमौप्रयोगादित्यभिप्रायः। मुक्तं। बहुगणशदं-
 तेति। पर्युदासस्तुनोक्तः। तस्यार्थवत्परिभाषावाधेनापिसार्थक्यसंभवेनप्रकृतार्थसाधनेसाधारणत्वात्। असंजातविरोधन्यायेनप्रथमो-
 पपन्नसंख्यापदेसंचरितकृत्रिमन्यायवाधानोचित्याच्च। संख्यापदार्थनिर्णायकः कृत्रिमन्यायः तिशब्दार्थनिर्णायकोर्थवन्त्यासः त-
 त्रकतरस्यवाधद्वितिसंशयेशदंतपर्युदासस्येवविनिगमकत्वंवाच्यम् ततोवरंतन्मात्रप्रदर्शनमेवेतिचा। अथमेवतन्मात्रभाष्यप्रदेशो-
 द्योक्तानामाशयद्विबोध्यम्। अभ्यासाम्नेडितादीति तेषुमहासंज्ञाकरांप्रचामनुरोधेनेतिबोध्यम् तयोरिति तदर्थयोरित्यर्थः। नित्यं

स.भ.
१०५

विषयेति।नियतानियतानि एकत्वा निमित्तं विषयेत्यर्थः॥नियतैकत्वज्ञानाच्चित्वादेरन्यतानियतैकत्वज्ञानाद्वहुत्वेतिरितिभावः॥बहु
त्वादिहीति।आदिनागरात्वेनच्छब्दवाच्यंहीत्यर्थः।यथाश्रुते आदिपदग्राह्यं दुर्वचं स्यादिति बोध्यम्।व्यादीर्णं त्रित्वादीत्यर्थः॥
विशेषद्वयं ननु त्रित्वादिरूपमित्यर्थः सचैकोऽखंडोपाधिसंख्येयानेकानेकेषु पर्याप्तैरेकत्वम्।समवायवदिति बोध्यम्।नच बहुत्वस्य त्रि
त्वाद्यनिरिक्तत्वे गौरवमिति शक्यं बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्ववादिनां बहुत्वं जातिरूपं।वहवः त्रयः इत्यादि प्रवृत्तिर्बलक्षण्याय अवश्यम्
निरिक्तं वाच्यं मया तु बहुत्वमेवातिरिक्तमिष्यते बहुत्वं नु बहुत्वं न त्रित्वे सति सकल बहुत्वं न त्रित्वरूपमिति विशेषाभावात् भयत्
व्याच्यतमया बहुत्वत्वमपि जातिरूपमतिरिक्तं नैष्यते किंतु एकत्वद्वित्ववदेदविशिष्टसंख्यात्वेमेव बहुत्वत्वमिति तर्हि भयाप्रियं बहुत्वमतिरिक्तं
नैष्यते किंतु एकत्वद्वित्ववदेदपेति वक्तुं शक्यमित्यलमिति प्रश्नविचारिणः मू० अतपेति बहुत्वं संख्यात्वाभावादेवेत्यर्थः॥इत्युक्तमिति
ननु बहूदीनां शब्दरूपाणां त्रित्वादिबुतिसंख्यात्वजातिमद्वित्वमित्यर्थे लक्षणापनेत्यप्यपदेशान्तिदेशश्चायं त्रित्वादिसंख्यायां व्यपदेशः
संख्येति सवहूदिषु वतीत्यर्थे न सर्वेषु सिद्धौ बहुत्वस्य संख्यात्वेऽपि नेदं भाष्यं विरुद्धं किंच वतुडतिविषयकमेवास्तु तयोः संख्या वाचकत्वस्य
तुलक्षणेति च तत्तात्पर्यं वक्तुं शक्यम् किंच बहुत्वस्य संख्यात्वाभावे संख्यात्वं वतथातिङ्गमिति भाष्ये संख्यापदे न बहुत्वमपि विवक्षितम् तथा स
स्य पूरणद्वयसूत्रे वार्तिकं संख्या पूरणद्वयवक्तव्यमिति अत्रापि संख्यापदे न बहुत्वं विवक्षितम् बहुतिय इत्यादि सिद्ध्यर्थम् तद्विरुद्धोत्प

रामः
१०५

वं बहुषु स्थलेषु संख्यापदेन बहुत्वं विवक्षितम् तद्विरुद्धेन तस्मादनु बहुत्वं त्रित्वादि रूपां संख्येयेति चेन्न अत्र प्रकरणे संख्यापदेन संख्यावाचकपद
 स्यैव विवक्षितत्वात् किंच बहुत्वस्य संख्यात्वे भूर्यादीनां संख्याकार्यं दुर्चीरम् न च नियमेन निस्तारः संपूर्णसूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन तद्विरोधस्य दुः
 परिहरंत्वात् तत्र तत्र भाष्ये बहुत्वस्य संख्यापदेन व्यवहारस्तु बहुशब्दस्य संख्यासंज्ञकत्वेन शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारेण द्विरेफव्यवहारवत् तद्विर-
 ण्यपूर्वकशिपुमिति वच्चेनेयः ॥ एवञ्च तस्य न तादृशनिश्चयहेतुत्वमिति भावः तस्य त्रित्वादिभिन्नत्वेऽपि त्रित्वादिवृत्तिसंख्यासंज्ञातिप्रत्वमस्यैव प्रत-
 एव नित्यं बहुवचनान्तद्विप्रतीके बहुत्वसंख्यावच्छिन्नेति स्वग्रन्थः बहुत्वं संख्येत्यभिप्रायकाभाष्यादिग्रन्थाश्च स्वरसेतः संगच्छन्ते बहुत्वं न संख्य-
 ति शब्दरत्नादिग्रन्थास्तु शब्दपराद् बहुशब्दात् त्वप्रेत्यये बहुशब्दः नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वाभाववानित्यर्थो द्वौ ध्याभ्यावावदुत्वादि-
 हीत्यत्र संख्यापदान् बहुशब्दात् भावप्रत्ययो बहुत्वत्वादीत्यर्थः संख्या व्यापक इति ॥ तादात्म्येन यत्र संख्या तत्र समवायादित्तासंदेह्यः एवञ्च बहु-
 त्वत्वेन रूपेण बहुशब्दात् त्रित्वमानमिति न तादृशेति श्रव्यः त्रिशब्देन तु त्रित्वत्वेन त्रित्वमानमिति सोऽस्यैवेति भावः ॥ धर्मविशेष इति न तु त्रित्वत्वादि-
 पदमिति भावः ॥ बह्नादिकयाचापि संख्यायते इति ॥ भाष्यविरोधः अनेन हि भाष्येण एकादिषु बह्नादिषु च तुल्यो योग इति प्रतीयते इति चेदत्र ह्यति-
 ति एकादिकयेति एकत्वादिकेत्यर्थः बह्नादिकयेति बहुगणशब्दवाच्यबहुत्वसंख्येयेत्यर्थः यथाश्रुतमेव तदादिशब्दरूपेत्यर्थकं स्वस्याप्येति यत्र
 यत्र शक्तिसंवन्धेन त्र्यादिशब्दसूत्रेण संवन्धेन बहुगणशब्दाविति भावः त्रित्वादिसंख्येति पूर्ववत्त्वप्रत्ययेन त्रिशब्दार्थसंख्येत्यर्थः शेषं प्राग्वत्तया

स.भ.
१०६

स्वयमिति वदन्ति संख्यायते इति अस्येतीति शेषः बहुत्वं संख्येति वादिनापि बहु इति विषये एव दिशे वदन्त्या स्वयत्वात् संपूर्णसूत्रस्य त्वयानि यस्मात्तन्नामसुप्र
मादिनिभावः नन्वेवमपि कतिशब्दसंग्रहः जिज्ञासाविषयसंख्यावन्नोहिकतिशब्दवाच्याः तत्र त्रित्वादेरेव संख्यारूपत्वे तद्व्याप्यत्वं तु वैच्यं अतः प्रका
रान्तरेण तत्संग्रहमाह कतिशब्दोपीति वस्तुतस्तु समवायजादान्यघटितसामानाधिकरण्येन संख्यात्वस्य त्रित्वादिव्यापकत्वं सुवचम् ॥ अत्रमेतद
व्यापकत्वमित्यत्र मानाभावश्चेति बोध्यम् उच्यमिति अयं भावः एकत्वादेषु लोकप्रसिद्धयोगस्य बह्वादिषु बाधानदंशे न भवेत् संख्यापदस्य
व्यावृत्तिः स्वीक्रियते सा चेहै वनप्रदेशेषु मानाभावात् ॥ एतेनैवं सति भूय्यादिषु संख्याकार्यातिप्रसङ्गे इत्यपास्तम् बह्वादि संख्यापदयोगरूढमि
तियावत् संख्यापदे बाहुलकात्करणेऽडिति ७ ॥ ३ ॥ इत्यलमिति ॥ इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं तस्यायं भावः ॥ अत्रमेव प्रदेशेण कादीनां ग्रह
णाया निशब्दज्ञायादृति सामान्यापेक्षज्ञापकं वक्तव्यमेव तद्वदं बह्वादीनामेव संख्यापदेन ग्रहणाय तादृशज्ञापकं श्रूयमाणम् ॥ एतेन कौस्तुभकृदुक्तं
समाहितमित्यलमर्थः ॥ एतेनेति उक्तं संख्यात्वस्य बहुगणयोरभावेनेत्यर्थः नन्वेवं लिष्टकज्यनया बह्वादिषु योगरूढं स्वीकारे फलमस्ति नव
प्राये महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्प्रदेशे कृत्रिमन्यायबाध इति भाष्यासंगतिः ॥ द्वितीयेऽप्यसु संख्यापदस्य रूढिरेवात्मनः साक्षिष्टकल्यनयेत्य
सुचेरह यद्वेति सूत्रे बहुग्रहणं तु इत्यारभ्य व्याख्यान्तरम् ॥ अत्र नियमेन संख्येति शब्दस्यापि संख्याकार्यं वाच्यते इति विशेष इति बोध्यम् तत्र
रिति बहुगणशब्दयोरित्यर्थः ॥ अनियतेत्यादि नियतैकत्वनिश्चयजनकत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ तादृशनिश्चयजनकशब्देण संख्यापदस्य वृत्तिरसं

रामः
१०६

रत्नो संख्येत्यादिभाष्यादेकादिकया चापि भाष्याच्च संख्यासंज्ञास्यादिति वार्तिकाच्च अतएव संख्येति पदेन संख्याकार्यत्वदीयनियमैर्ननु वारणीय
 म् तस्य बहुवाचित्वाभावात् प्रत्ययलोपे अनुवृत्तेति तत्फलन्तु अपि पूर्व ईड् गतौ किं पूभा गुरिमतेऽत्रोपः पौपियः इत्यत्र संज्ञिका च इविय
 ण् न ननं देत्यादावाम्बुन प्रत्ययस्य द्वाभावे तु यस्य कस्यचित्त्रोपे प्रत्ययलक्षणमित्यर्थे नानेकाच्चाभावेनाप्राप्तौ यणाम् वतिदिश्येयातां लोपेड्
 तिच सति सप्तमी अतएव पचति च नीत्यादि अतिड् इति निघातप्रतिषेधः वृथीयति मधूयति इत्यत्र सुवन्तलक्षणः क्वचवेमितीति चेच्छिदीति इ
 त्यत्र यङोवेति ईड् च सिद्ध्यति किंच वैहतीत्यत्र यङ् नेति बोध्यम् अवयवलोपे माभूदिति अत्र केयटः अन्यतमो वयवलोपे तद्धटितसमुदा
 यस्याप्यदर्शनमस्य वयथावपवेदयेपटोदग्धं द्वाजिमुखो व्यवहार इति तस्यायं भावः समवायिकारणनाशे सत्यसमवायिकारणनाशो वाकार्येना
 शोऽस्येवेति सर्वसम्मतम् एवं च महापटस्य नाशो मुख्य एव तन्नाशसहकृता च कारणकलापात् खण्डपटोत्पत्तिस्तद्वत्प्रवृत्तेपीति आप्रीयेत्या
 दाविति आदिना समिधमिच्छतिसमिधमिति किं पूममिधेति अत्र हीनादेशेन ज्ञापकमिति अयं भावः तदभावबुद्धिं प्रति तद्बुद्धिः प्रतिवधिकेति
 सर्वसिद्धं शस्त्रे तु आहार्यपि सातथेति निर्विवादम् एवं चावयवलोपेन समुदायलोपे सत्यपि अवयवान्तरेति देशेन तद्बुद्धिसत्त्वेन कथं सलोपबु
 द्धिः स्यात् अतः केयटोक्तम् न युक्तं किन्तु ज्ञापकमेवाश्रयणीयम् अतएव भावरूपे आदेशेन तल्लोपकार्यमिति प्रपञ्चितं प्राकृद्भिर्नन्वेवमा
 प्रीयति भाष्योदाहरणसंगतिः तथाहिकात्त्वनिवेशे प्रत्यासत्तिरवश्यं वाच्येव प्रत्ययलोपे लुप्तप्रत्ययवृत्त्यसाधारणधर्मनिमित्तकं भवे

स. भ.
१०७

तीति-अन्यथासुदृषदित्यत्रदीर्घोदुर्वीरः॥ असः कृत्प्रत्ययस्य तोपसत्वात् असंबुद्धौसौविधानेन प्रत्ययलक्षणत्वाच्च अतएवैकेनैव प्रत्ययप्रदेन
कार्त्तुलाभेद्वितीयप्रत्ययपदेनकार्यमित्युक्तंभाष्ये- प्रत्यासत्त्यनङ्गीकारेत्तृतीयाभयोरप्यावश्यकत्वेनतदसंगतिः स्यैव एवंचर्तवमतेलुप्तः स
कारात्कः प्रत्ययस्तद्वृत्तिस्तत्त्वेन प्रत्ययासाधारणम् कैयटमतेतुनदोषः लुप्तप्रत्ययविशिष्टः तद्वृत्तिसदसाधारणो धर्मः और्द्ध्वानुकत्वादि विविचैव
वलुप्तप्रत्ययएवयत्कार्यप्रयोजकस्तत्प्रत्ययलोपेपिभवतीत्यर्थेनादोषात्सुदृषदित्यत्रलुप्तः असत्त्वाप्रत्ययोपि अव्युत्पन्नोपक्षेसुप्रत्ययैत्यादौदी
र्घप्रयोजकः आघ्रीयेत्यत्रतुलुप्तः सः सतुप्रत्ययसंज्ञकएव अनुनासिकलोपप्रयोजकइति अवचवेपिप्रत्ययत्वव्यवहारस्यइति नचैवंप्रत्य
यादेरित्संज्ञायामितिप्रसंगः आदिपदानुवृत्तिसामर्थ्येनकृत्प्रत्ययादेरेवविवक्षितत्वात् एवमायनेपीत्यत्राद्युदात्तश्चेत्यत्राप्यितिप्रसङ्गोभञ्जनी
यः॥ नन्वेवमपि येनविधिरिति सूत्रेभाष्येचिन्नुइति॥ सूत्रेतदादिविधेरभावेऽप्येवमनुवावित्यत्रैवस्यात् अत्रः भ्रुवः इत्यत्रनस्यादियुक्तं तद्विरुध्ये
त प्रत्ययावयवेपिप्रत्ययसत्त्वेनाचिप्रत्ययेइत्यर्थेजनेप्रत्ययेइतिचार्थेपितत्रतत्प्रवृत्तेर्निष्फलत्वादिनिचेनैवम् तस्यप्रत्ययत्वेपिविधाना
भावेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् एतेनकर्णहइत्यत्रेकादेशोपिपरिहृतः ठस्येकइतिसूत्रेभाष्येकर्मठेतिप्रसङ्गमाशङ्क्योऽस्येतिवर्ततेऽगस्यष
ष्ठाकारः किंचास्यठकारनिमित्तंयन्मिन् अङ्गमित्यतद्ववतिकस्मिंश्चाङ्गमित्येतद्ववति प्रत्ययेइतियदुक्तं तस्यप्रतीयतइतिव्युत्पत्त्याविहितेइत्यर्थे
इतिनतद्विरोधः अङ्गसंज्ञासूत्रेसंज्ञादेवविधानमाश्रीयतेनघटकत्तयेतिचतदाशयः यदपिप्रत्ययस्यादितिसूत्रेभाष्येकेतिसंघातग्रहणकारिका

रामः
१०७

हारिकाद्वयजनस्यात् वर्गीपक्षे तु बचेन समर्थो देवमविष्यति इत्युक्तम् तस्यायमाशयः स्यग्रहो मज्जि समर्थो त्वरिभाषा बाध्यते वर्गीग्रहणे तु व-
 खनसमर्थो देवनप्रवर्तत इति स्यग्रहणं न क्रौर्यमिति एवं भीतीति सूत्रेपि न त्सा मानाधिकरणानुरोधान् कृत्स्नप्रत्ययग्रहणमिति न द्विरोधाने-
 ति बोध्यम् अनेनावयवे प्रत्ययं त्वज्ञापनेपि नत् व्याप्यित्वादेरज्ञापनात् अन्यथा भूयास्तामित्यादावि आदेशपत्त्या हि पञ्चमीपत्तिः। एवमन्य-
 त्वातिप्रसङ्गो भोजनीयः ततो ज्ञापकसिद्धस्य असा चैत्रिकत्वेन यदि प्राप्नोति एवं चेति एतेन कैयटमते प्रत्ययग्रहणार्थं स्वरूपः प्रत्ययस्य ग्रह-
 णमिति कल्पना प्रत्युक्ता चारितार्थ्येपि फलाभावात् आदेशप्रेतिः अत्रावयवप्रत्ययविषयवाक्ये तद्विधानाभावेनोक्तं भवति तदादेरित्यस्यानु-
 पस्थितिरिति एधिषीष्टे न्यादौ सीयुट् सुडादेः षत्वसिद्धिरित्यपरमनुकूलम् अन्यथा तदादेरित्यस्योपस्थित्यादृक् कवर्गोन्तमदादेरिति सूत्रा-
 र्थेन तत्र जटानपत्तिरतो लक्ष्यानुरोधान्नैवमर्थः किन्तु दृक् कवर्गोभ्यां परस्य तदादेरवयवोयः प्रत्ययस्तदवयवस्य सकारस्य षत्वमित्यर्थ इ-
 ति वक्तव्यं स्यात् लक्षणादीति प्रादिना आये सोऽत्रत्वात् द्वे द्वे व्यधिकरणान्वयश्च अन्त्ये प्रसज्य प्रतिषेधः व्यधिकरणान्वयश्च इति चरि-
 तार्थमिति एवं च एकैव कल्पनया द्वयोश्चारितार्थ्यमिति लाघवं कैयटमते कल्पनाद्वयमिति गौरवमिति भावः ननु कौत्स्यविवक्षायाः फलं वि-
 श्वार्थमिति पक्षे आघीयेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति पक्षे न द्विवक्षायाः किं फलमिति चेच्छृणुत द्विवक्षां विना न स्य निर्यामकं ताया इवैव कुमश-
 क्यत्वमिति किं च प्रथिमानमाचष्टे प्रथिमयति जतः किं प्रथिमजस्य स मीपमुपप्रथिममित्यत्रानश्चेति टचः सिद्धिः एवं वाग्मिनमाचष्टे वाग्मयति न-

स. भ.
१०८

तः किंपू संयोगान्तलोपेवहवो वाग्योयस्यो नगय्यासा बहु वाक्कानगरीत्यत्र नः स्त्रियामितिकपू सिद्धिश्च एवं सर्वत आचष्टे सर्वतयतिततः किंपू
सर्वादिन्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घसिद्धिश्च अचः परेति स्थानिवत्त्वं तु न नव्यमते सपाद सप्ताध्यायीस्य दीर्घविधौ तन्निषेधात् एवं सर्वा द्वैयनैय-
स्यससर्वत्वीसर्वत्विना वित्यत्रास्मायामेधास्त्रजद्विदप्रत्ययस्य सिद्धिः ॥ एवं सुसर्वादिन्यत्र तसुधातोः किंपूपरमेण समासे आचक्षणेण चि-
किपिपरमन् सुना समासे सुपरमन् इत्यत्र सोर्मनसी अलोमोषसीति स्वरसिद्धिश्च इहापि न स्थानिवत् आद्ये अपूर्वविधित्वात् अन्ये स्व-
रविधित्वात् अन्यथा प्रत्ययावयवलोपेपि प्रत्ययसाधारणधर्मनिमित्तकमेवेति नियमेनान्नन्तत्वमिन्नंतत्वमसन्तत्वं स्थानिनां द्वावेनल-
भ्येते न्युक्तोदाहरणेषु क्तविधीनामप्रवृत्तिरेव स्यात् एनेन क्वचित् प्रथुदासेन क्वचित् तत्सुत्रस्थपदान्तरसाहचर्येण क्रयमाणतद-
न्तेष्वेवोक्तविधीनां प्रवृत्तेरङ्गीकारेण वक्ष्यमाणलक्ष्येषु तदप्रवृत्तिसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसूत्रं व्यर्थम् साहचर्येण तत्रैव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे उक्तलक्ष्येषु तदप्रवृत्त्या-
तत् ज्ञापनार्थं तदिति शब्दरुद्धाद्युक्तम् वहनां ज्ञापकान्तराणां सत्त्वादिन्यथास्तम् साहचर्येण तत्रैव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे उक्तलक्ष्येषु तदप्रवृत्त्या-
पत्तिः न चेष्टापत्तिः सुदृष्टत्वात् सादृतिभाष्योदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः नियेनार्थमिति तत्फलन्तु सुदृष्टत्वात् सादृत्यत्र स्थानिवत्त्वेनासन्त-
त्वात् स्वरदीर्घेन ननु निर्दिश्यमानपरिभाष्यानिर्दिश्यमानावयवाच एव दीर्घविधानात् कथमत्र तत्प्राप्तिरिति वेत् प्रणुअसुपदस्य षष्ठ्य-
क्तत्वाभावेन तत्परिभाषया अप्रवृत्तेरिति ननु भन्तरङ्गानपीति परिभाषया दृत्तसंज्ञालोपाभ्यां प्रागेव जसो लुकि स्थानिवत्त्वेन न सन्तत्वमेव न

रामः
१०८

सन्तत्वेन च स्थानिवत्त्वेन जसन्तत्वे सन्तत्वं मर्थसमाजप्रसूतिमिति वाच्यम् एवं सति आटिडत् इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन रायन्तत्वे इत्यनिदि-
श्यमानणिबुद्धेरपि अर्थसमाजप्रसूतिमिति वाच्यत्वेन स्यादेशत्वेणिलोपो न स्यादिति भाष्योक्तेरसंगत्यापत्तेः एवं च क्रममेतदुदाह्रिय-
ते इति चेत् षष्ठ्युक्तेर्विशेषाभावेनोक्तपरिभाषया तस्य लोप इत्यस्यावाधनात् न च प्रकृतसूत्रारम्भे विशेषः अन्यार्थमावश्यकस्याक्तत्वात् फ-
ले विशेषत्वेपीति ज्ञासूक्तपरिभाषयानेवाध्यते आकडारादृतिनियमारंभे शास्त्रज्ञानकस्यापि बाध्या न वा कस्यापि बाधिकावृत्त्यर्थस्य सामान्य-
तो ज्ञापनांगीकारात् अतएव गगोः विदा इत्यादौ जितिन्यादिरिति स्वरवारणार्थं लुकिस्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति वचनमारब्धं न लुमनेति सूत्रे-
भाष्ये इत्संज्ञायालुकः प्रागप्रवृत्तौ तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव अतएव देवदंरोर्विकारः फलं देवदारु ओरजित्वात्र फले लुमिति लुक् न स्यादिति विकारे जि-
तश्च तत्प्रत्ययार्थं इत्यजिदैवदारुमिन्युदान्तं सिध्यति तथा विदस्य गोत्रापत्त्या निविदाः ततो विदस्य युनि अत इज्जतस्य एयक्षत्रियेति अतश्च प्रत्य-
यात्परत्वात् लुकिविदः इदं च न चैवं भसंज्ञापिलु कान्वाध्यते इति राजपुरुषासिद्धिरिति वाच्यम् उपजमिष्येति न्यायेन न लुमनेति निषेधे-
न प्राप्तपितृदप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति बोध्यम् एवं पीतमम्बरं यस्याः सा पीतम्बरेत्यत्र सार्लुकि स्थानिवत्त्वेनो गिदन्तत्वादु गितश्चेति डीपनं एवं शि-
खिनमासेष्टे इति णिचिटिलोपे किपिशिगिन्यत्र स्थानिवत्त्वेन इत्तत्त्वादि नूहन्निति नियमेनोपधादीर्घवारणेपि वर्तमाने संचेति दीर्घो न स्यादिति तत्र-
नेत्यनुवर्तते तदा मलुनो स्यात्स्तिमितलुनी तमावष्टे णिचिक्लिपितलुनौ तलुन इत्यादौ अनुनासिकस्येति सर्वनामस्थाने तिवादीर्घो न बहवः शिभि-

स. भ.
१०९

नो यस्यानगर्ण्यासावहुशिद्वनगर्णद्वयत्रेनः स्त्रियामितिकपून एवंकल्याणधर्माणमाचष्टे कल्याणधर्मोऽयतिनतः किंप्रकल्याणधर्मोऽयतिनतः किंप्रकल्याणधर्मोऽयतिनतः किंप्रकल्याणधर्मोऽयतिनतः
पकल्याणधर्मोऽयतिनतः किंप्रकल्याणधर्मोऽयतिनतः किंप्रकल्याणधर्मोऽयतिनतः किंप्रकल्याणधर्मोऽयतिनतः
त्रस्याविवत्तेनासन्तत्वादसन्तलक्षणो विनद्वति अन्यथा कृत्तप्रत्ययलोपेपि स्थानिवत्तेन तदन्तत्वात् उक्तोदाहरणेषु तेते विधयस्यु
रेवेति बोध्यम् प्रत्ययस्यासाधारणमिति अत्र प्रमाणं द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति भाष्यकृतः अन्यथा तत्त्वक्षणमित्येव वदेत् इति तत्त्व
यं कैयटः प्रकृततत्त्वप्रत्ययपदयोः पर्यायत्वेपि प्रत्यासत्तिः प्रार्थनीयस्याप्रार्थितस्यैव लाभायद्विजाघवमिति तदाशयः वस्तुतस्तु न
तच्छब्दः कस्यचित्पर्यायद्विनिर्मुखायां सिद्धान्तितम् उद्द्योते यन्तु पर्यायत्वमुक्तं तत्तुकेचिदाहुरित्युक्त्या ममान्तस्मिन्निबोध्यम् न तोपि
लाघवमभिप्रेत्य स्थानिवत्तद्विनिर्मुखायां सिद्धान्तितम् उद्द्योते यन्तु पर्यायत्वमुक्तं तत्तुकेचिदाहुरित्युक्त्या ममान्तस्मिन्निबोध्यम् न तोपि
ति तदाशयः नत्वेवं कृत्यासाधारण्ये योर्विवक्षा येद्वयोरपि प्रत्ययपदयोः सामर्थ्यवर्णनीयं तच्चासंभवि लोपे स्थानिददित्युक्तावति प्रसङ्गस्य
कृत्वात् उभयोरप्यभावे प्रत्यासत्तेरप्युक्तं भवतु मशक्यत्वात् तृतीयस्य च प्रत्ययपदस्य भगवता प्रत्याख्यानात् तथाच कोऽप्यभाष्यस्याशयद्विनि
चेदयम् तावन्मात्रफलकत्वेन च कृत्यासाधारण्ये योर्विवक्षा येद्वयोरपि प्रत्ययपदयोः सामर्थ्यवर्णनीयं तच्चासंभवि लोपे स्थानिददित्युक्तावति प्रसङ्गस्य
न्तर्भावेण समासे साधारण्यलभ्यस्वसमानाधिकरणवर्णविशेषत्वरूपं प्रत्ययस्य प्राधान्यं दुर्लभम् न विनापि तस्य चारितार्थ्यात् एवं च चित्रायां जा

रामः

१०९

नाचित्रादत्यादावनिष्टं डीवादिभिर्धातुकल्लेखास्यस्यान्ननियामकत्वमिति चेन्न अकारान्तायेददादयः तदन्तं यन्मातिपदिकं तदन्तादिति त-
 दर्थोङ्गीकारेणानल्लिधाविन्यनुवृत्तेर्विधिप्रसङ्गो वविशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणकारान्तादित्यर्थोङ्गीकाराद्वान्त्रास्याप्रवृत्तेः स्पष्टश्चायमन्त्य-
 : प्रकारः प्रकृतसूत्रे कैयटे असिसिचै एतद्वतिसूत्रेशेखरे च नचान्यपक्षेऽपि शमायज्जुरित्यत्र डीवर्थे ननुमात्रजितिप्रत्याहारनिर्देशद्वयमिदं
 न्तेकतिस्त्रियद्वयेन द्वारणाय बध्यकत्वेनान्यत्रद्वान्नसामर्थ्याभावादिति वाच्यम् नषडिति निषेधे नापिकतीत्यस्य सुसाधुत्वात् अस्मात्प्रव-
 णेत्यादिनिर्देशेन उक्तप्राधान्यस्य ताभेद इति दिक् तत्रैवेतीति तदेतियुक्तम् अन्यत्रेति यङ्लुङ् न्तशेखरे इत्यर्थः एवंपास्यङीति बक्तव्येवेति दीती-
 ति उक्तमात्रमेकदेशे नोन्यत्सर्वे सिद्धान्तिनदतिबोध्यम् ॥ नलुमताङ्गस्य नदुद्देश्यकमिति तत्पूर्वत्वेन नदुद्देश्यकमित्यर्थः अन्यथा स्ववन्तत्वेन
 तत्पूर्वभागश्च राजनिन्यस्योद्देश्यता सत्वात् राजपुरुषे पदत्वेन स्यादिति बोध्यम् संज्ञाचनेति आद्ये पक्षे इति शेषः जानातिष्ठतीति वक्ष्यमाणश-
 त्याजान्तेपिलुकि तत्प्रवृत्त्या लुकोऽन्तरङ्गाङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावेन तत्र कर्तव्यायां तन्त्याया प्रवृत्तेरिति भावः ॥ असंज्ञायास्तु लुकि-
 कृत्वेन लुमतेति निषेधात् प्रवृत्त्या नद्विपातरगनिमित्तविनाशकत्वं लुकोऽस्त्येवेति तत्र कर्तव्यायां तन्त्याया प्रवृत्तिरिति बोध्यम् स्त्रीपुन्येति गो-
 रवादिभिः स्त्रियां चेति सूत्रे भाष्यकारे कदेशिनः तज्जत्वमिति जानातिष्ठतीति भावः अङ्गसंज्ञायां नलुमतेत्यस्या प्रवृत्तेरेवंच लुकोऽन्तरङ्गसंज्ञा-
 निमित्तविनाशकत्वाभावात् नन्तरङ्गाङ्गपीति न्याया प्रवृत्तेः पूर्वमङ्गसंज्ञायां तज्जत्वे डीवादि रिति भावः ॥ स्वमोर्न्तुं सकादिति सूत्रे इति अन्यनुव

स.भ.
११०

तेमानेनेतरच्छन्दसीतिसूत्रेद्वयर्थः। त्रेखयः। शंकावारणयेति। नत्रापिन्यासेउक्तनिर्देशाप्रयणेनुजंरायाअसुडीवप्रतिपत्तिगौरवमितिभावः॥
इत्त्वप्रकारेति। अस्यतथेत्यादिः। आदावितिफलितार्थकथनंभाष्यवकारप्रतिषेधद्वयेवत्रिरुक्तेः। आवश्यकमितीति। इदमपिसंभावंनामात्रेणइतिशेषः।
अत्रपञ्चचतुष्टयमुपलभ्यते। नत्रावकारेप्रतिषेधद्वतिवार्तिकारम्भएवज्ज्ञायान्। अन्यथाशंस्याशब्देप्रत्ययलक्षणेनअतरेष्टद्वयत्रेवेत्वापत्ते
रित्येकःप्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरिति। प्रत्ययलक्षणसूत्रंचवार्तिकानारम्भेप्रकृतेऽनिष्टत्वसिद्ध्यर्थमेवस्याद्यथेतरंमुनीनांप्रामाण्याच्चक्षिपी
त्वंभवत्येवहलीत्यस्यानचीत्यर्थकित्वात्। शंस्याशब्देविजेवभाष्यप्रयोगाद्देत्वाभावद्विहितीयः। वार्तिकानारम्भणीयामल्लिधाविधिप्रत्ययल
क्षणसूत्रेऽनुवर्तनीयमिति। क्षिपीत्वंनैवप्राप्नोतिदधातेवेति। नुएकदेश्युक्तिरेवयत्तुदृशिग्रहणादपूर्वत्वाशयकत्वंनस्यजीर्यते। र्युरित्यस्त्रेवेत्या
हरितितन्नसम्पूएवमपिजन्मनेतिसूत्रेधियोधियद्वयत्रेयडिन्त्वस्याभीगासिद्धत्वेनभवति। क्षिपीत्वंविभक्तावियडिन्तिष्ठाप्रयत्नादितिभा
ष्योक्तेरसंगत्यापत्तेरिति। नुः। इत्त्वधेषयेकिवेवनेतिचतुर्थः। तस्यायंभावः। एवंस्तिवार्तिककारस्यप्रत्याख्यानयोःफलैक्यसंपद्यते। अनल्लिधा
वित्यस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञामाण्डकुनुवृत्तिनेवप्रत्ययलक्षणसूत्रेनियमार्थत्वंयासंस्याशब्देचक्षिपमङ्गीकृत्यवार्तिकारंभावश्यकत्वकल्पना
भाष्यकारप्रयोगादीत्वाभावकल्पनात्त्रापेक्षस्यः। कवेतिसूत्रकृतस्वरितत्वप्रतिज्ञाकंविचू। पदमेवानुवर्तते। तेनाक्तस्वरितत्वप्रतिज्ञाकंक्षिप्य
दमुपीयमेवकल्पनायुक्तातत्रस्थक्षिप्यपीदनुवार्तिकानुसारिणइति। युक्तम्यायंकिंविधायकेदृशिग्रहेणनकित्वप्रयुक्तकार्थ्यादर्शनसंनद

रामः
११०

एते इत्यस्येव युक्तत्वादिति बोध्यम् स्पष्टं चेदं सर्वेषु मेति सूत्रे भाष्यप्रदीपो द्योतेषु निर्दिक् पञ्चलोचनया सिद्धादिति इदं कनिवर्धपाधान्त्व
 र्थे चोक्तं शेषं तु वार्तिकं शेषे उपलभ्यते एवेति बोध्यम् ॥ ह्रस्वद्वितिकपूचेति शेषः ॥ यस्मात्प्राख्येन दी तदवयवेलक्षणोति शत्रन्तस्याङ्ग संज्ञायामिति
 भूतेन यवयवे इत्यर्थः तेन तु दन्तगौरीत्यत्र न दोषः न चैवमपिशत्रन्तान्मनुष्येषु दन्तगौरीत्यत्र दोष एवमनुपस्तदङ्ग संज्ञा निमित्तान्नान्यवयव-
 त्वाच्च न चेष्टापत्तिः वर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिरिति चेन्न शीसाहचर्येण कारप्रक्षेपेण वा ईकाररूपेण यवयवे इत्यर्थाङ्गीकारात् न चैवमपि तु दन्ते हि तं
 तु दन्तीयं तमनन्ति तु दं दीयात् तमाचष्टेद्विणिचिक्विपिटिलोपेयलोपे तु दन्तीः ततो मनुष्येऽपि तु दन्ती मन्तीत्यत्र दोष एवेति चेन्न वर्णसंज्ञाप-
 क्षेपितत्र प्राच्यादृष्टापत्तेः अत्र एव शीङ्गोरिति नासुत्रियदितत्र नुमो निष्ठत्वे मानमुपलभ्यते ॥ तदांचरमावयवेलक्षणेति बोध्यम् ॥ आख्या-
 ग्रहणादिति विचूषक्षे इदं कपक्षेतुरव्यग्रहणेति युक्तम् ॥ अनभिधायकत्वेति येन प्रवृत्तिनिमित्तेन लिङ्गान्तं सैव शिष्टेन स्वनाथोभिधीय-
 नेयत्प्रकारकबोधजननेच्छयोच्चरितं तत्त्वयदास्वस्य तदानित्यस्त्रीत्वमिति यावत् यस्य नदी संज्ञाचिकीर्षिता सस्वपदार्थ इति बो-
 ध्यम् ॥ त्रिचिङ्गेनेति नपुंसके ह्रस्वात्प्राक्समानाकारत्वमिति बोध्यम् ॥ अस्यद्वितीयं अनुवर्तते इति सुप्रिडितिसूत्रादिति शेषः अपचीति प्रसंख्यति इद-
 म्चासर्वनामस्थाने इत्यत्र न्यत्र सन्बन्धमभिप्रेत्य नेति इदमपि निषेधार्थकोऽशब्दमभिप्रेत्य स्वादिषु पूर्वपदं भवति ततो यजादावसर्वनामस्थाने परे
 मध्ये चेत्सुवन्तं तदपि पदं भवतीति वाक्यद्वयेन सुवाचेत्यादि सिद्धौ वाक्यत्रयकल्पनाच्चिन्त्यागवंचसोपरे फलभेदेन यि परमनुकूलं संभवतीत्यादौ शमुप

स.भ.
१११

दपूर्वसुवन्तभूशब्दाचारकिवन्ताल्लटितिपिशपिगुरोपूर्वरूपमपिनयजादिन्यादिशस्यप्रकारवाचित्वेनशयेपियज्दित्वादिति एवंसजननीत्यादिबोध
म. गोतोणित्. विपरिणम्यनेदति. णित्कार्यमिति एवंचणिच्छब्दस्यणिद्धतिलक्षणेत्यर्थः। वस्तुतःसप्तम्यन्तमेवास्तुगोतदितुषष्ठ्यन्तंणिच्छब्दस्यणिन्निमि
तककार्यलक्षणएवंचसर्वनामस्थानेपरेगोशब्दस्यणिन्निमित्तकार्यभवतीत्यर्थदतीदंचित्यमूनदोषइति हेचित्रगोदत्यत्रनदोषः विहितविशेषरौ।
स्यवक्ष्यमाणत्वात्॥ इत्याहुरिति गामित्यत्रवृद्धिस्तुन॥ इत्यजन्ताः पुष्टिङ्गाः॥ रमेतिक्तीडार्थकरमधातोः पचाद्यचिसाधुः स्वाद्यइति. आर्वन्तत्वायपूर्वान्त
वद्वावस्यावश्यकत्वेनततएवस्वादिसिद्धिरितिभावः एतेनवाचेत्यस्यसिद्ध्यर्थलिङ्गविशिष्टपरिभाषासंचारस्यावश्यकत्वात् प्रकृतेपितथैवसिद्धोपूर्वान्तवद्वा
वोद्वावनेचित्यप्रयोजनमित्यपास्तम् प्रतिपदोक्तत्वेनेति नाप्राप्तलोपेऽस्मवाधकत्वादित्यर्थः॥ एतेनूलोपेपिआपइतिप्रतिपदोक्तत्वेनतत्वाहोपस्येत्यपास्त
म् अनित्यत्वादिति भाष्योक्तपरिगणनस्यतुपरिभाषास्वीकारेतात्पर्येनतुपरिगणनेनहिभिस्तुकाःसन्तीतिदृष्टाजेनतथैवलाभात् ध्वनितश्चेदमितोन्य
त्राप्रवृत्तिरिति वदताइतो न्यत्रेत्यत्ररुत्वेउत्वेगुणएडः पदान्तादितिकुर्वताभाष्यकारेण. अथप्रथाऽकारनिमित्तकत्वेनोत्त्वस्यगुणद्वारापूर्वरूपान्तद्विधातक
त्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव॥ सर्वनामस्थानाः अस्मन्मवादिनि. द्युद्युलोः तुट्वेत्यादौतुः। योरेवृत्तिस्तत्तामर्थ्याच्चतत्रोद्देश्यत्वंयुष्मद्युपपदेइत्यत्रतुतिङ्प्रह
रान्तस्थानिकलकारेलाक्षणिकम् आपोहस्वच्चेति. इदञ्चहस्वपदश्रुत्याअचपरिभाषोपस्थित्याआपइत्याविन्तात्सर्वनाम्नः परस्यडित्तः स्याट् अवच्छेद
स्वःसचालोऽन्यपरिभाषयाऽन्यस्यैवस्याज्जत्कलितार्थकयनमापोहस्वइति. एतेनापइत्यस्यावृत्तिपरंलापनञ्चित्यम्॥ आहुरिति. विभक्तौलिङ्गविशि

रामः
१११

ऐतिनिषेधः स्यादेव तस्य प्रनङ्गुहीममनङ्गुहः स्त्रियामिति वार्तिकेनाम् विकल्पेन बावार्थविभक्तिप्रयोजककार्ये इत्यर्थः आवश्यक इति अत्रापि ते-
 नेवनिषेधः कुतो न स्यादिति विन्यसेतत् उद्देश्यत्वविधेयत्वप्रतीत्येति एवञ्च पूर्वतो वह्निमानित्यादाविवोद्देश्यविशेष्यत्वविधे-
 इतीदं चिन्त्यम् एवञ्च पूर्वोक्तस्य पूर्वोक्तप्रकारकज्ञानलक्षणाया पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्तसिद्धेरेत्येव परमप्राचीनोक्तं पूर्वोक्तेरेत्येव युक्तं
 मू नविधोपरः शब्दार्थः इत्येव चिन्त्यम् आयुर्वेद्यनमित्यादौ घटतमायुर्जनकमित्येव विधेयायुः शब्दस्य लक्षणादुपलब्धत्वात् सिद्धोपपन्नवक इत्या-
 दौ विधेयसिद्धशब्दस्य सिद्धसदृशलक्षणायाः स्वयमुक्तेः नियमेति॥ अत्र द्व्यक्षरमित्यस्य अर्थशब्दस्य विशेषणत्वेनोपपन्नो नियमपरतया व्या-
 ख्यानं किमृम् भवत्येवेति पुनरुपपन्नं न भवति वह्निरङ्गासिद्धत्वात् उक्तमिति० एवं चेन्निर्जरेस्ते निर्जरे सन्दृत्येवं भवितव्यमिति भाष्यविरोधात् पूर्व-
 विप्रतिषेधेन जरसदृत्येवोच्यते तमिति निर्जरे शब्दस्य शेषरश्चिन्त्य एवेति स्वश्रूयमाणेति स्वमादेशत्वमिति वक्तुं युक्तम् अकाराश्रयमाकारत्वमित्यर्थे पो न रुच्यं स्या-
 त् वक्ष्यमाणरीत्येति साचपरंपरासम्बन्धेन स्यादिति निष्ठधर्मस्य नातिदेश इत्येवं रूपा एवं चेद्वा त्वन्नयकोऽस्तु नित्यं मुनयि का अत्र नीधेति गुणअयादेशे धा-
 तुञ्च शिवोऽर्च्य इत्यत्र पूर्वरूपम् प्रारतुः आरुरित्यादावसंयोगात् सिद्धकिं इति कित्वन्न स्यात् मध्ये किंचित्कार्यभावेन तद्धर्मो नतिदेशादिति
 मपि चिन्त्यमेव भावश्चेति पाठः लौकिकमिति नञ्वाक्यार्थवत्वे सति सार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपेन इतरविशेषणत्वरूपेण विप्रतिषेधोक्तत्वेन
 सर्वलोपसञ्जनस्यैव सत्त्वात् इदञ्च समासे एव वाक्ये तु न तेन सर्वस्मै पुरुषायेत्यादौ न दोषः त्वासंभवादिनि तन्मात्रलौकिकोपसञ्जनत्वात् प्र-

स. भ.
११२

न्ययान्तघटितत्वात् बोध्यम् यद्यप्येतादृशोपसर्जनत्वं यत्रोदाहरणेन तत्र तदादिनियमप्रसक्तिः न तत्रोपसर्जनत्वं तथापि परिभाषाया अनुपसर्जनस्त्रीप्र
त्ययेोपस्थापकस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्यर्थात् ननु अस्य स्त्रीद्वयर्थेऽशब्दात् ङीषियस्येति चेन्न लोपेर्द्वयजितस्य निरशब्देन समासे कविभक्तिचे
ति प्रत्ययमात्रस्य शस्त्रीयोपसर्जनत्वसम्भव इति न च फलाभाव ह्रस्वस्तुस्वसुते स्यादेव उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकादिनिवाच्यम् स्त्रीभ्यो ङ
गिति निरिशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वे ङकि आदि वृद्धिरिति चेन्न स्त्रीभ्यो ङगित्यस्य स्त्रीत्वरूपार्थवाचका ङगित्यर्थस्यैव वक्ष्यमाणत्वेन निरित्यस्य तत्वाभा
वान्न दप्राप्ते वस्तुतस्तु कुम्भकारे यो य्या पद्ये तस्त्रीभ्यो ङगिति ङोऽत्र प्राप्नोतीति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदं तत्र श्रेखरोपि चिन्त्य एव मातृघसेय इत्यादि तु
एषोदरादित्वद्विध्यम् न तेनेति ॥ तेन स्त्री ॥ प्रत्ययां तेन किंतु स्त्रीप्रत्यय एव तदादिनियमः प्राप्त इति तत्रैव निषेध उचित इति भवः वस्तुतः शस्त्रीयोपस
र्जनत्वमेव स्त्रीप्रत्ययान्ते इति बोध्यम् तत्र तदादिनियमप्रसक्तिस्तु भवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्यये इवातुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तघ
टकस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्ययान्ते बोध्या अत एव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यैवार्थप्रत्याश्रयश्च अत एवाहं त्रपुंसकमित्येकदेशि समासप्रत्या
ख्यानपरभाष्येण फलभेदश्च तत्रार्थपिप्यलीत्यादौ कर्मधारयाश्रयेण भाष्यकृता प्रत्याख्यातं तत्राऽभिलोकि कोपसर्जनत्वेन ह्रस्वोऽन प्रत्याख्याने
त्वनुपसर्जनत्वाद् ह्रस्वः स्पदेवेति समतु पूर्वमिदानीं शस्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् न ह्रस्व इति निशायामिति हलन्तादृशेन मिधामे तु बहु यज्या
मित्यादिवोध्यम् ॥ सत्त्वादिनि एव स्वतिखद्वायेत्यत्र ह्रस्वात्पूर्वगाकारसत्त्वेन कथं तस्य लाक्षणिकत्वम् किं वत न च्छब्दानुवादेन विहितत्वरूपप्रतिप

एमः
११२

दोक्तत्वस्य सत्त्वेन कथं परिभाषया वारणमिति चिन्त्यमेतत् तस्मादतिखट्वायेत्यत्र यकारमुपजीव्य जायमानो दीर्घः यकारसन्निपातविधानकयाटत्र प्र
 वर्तयति इति सन्निपातपरिभाषया वारणं बोध्यम् ॥ मानाभावादिनि अत्र यत् वक्तव्यं न दुक्तं प्रोक्तं ब्रश्च विभ्रागित्येवेत्याहुरिति एवं चेत् भ्राणि
 विभ्राडिति भ्राजो विभ्रागिति रूपे द्वयमिदं भ्राजिग्रहणं व्यर्थं किंच एकावुबंधकसुजिसाहचर्य्यदेकावुबंधकभ्राजेरेव कुतो न ग्रहणं तथा च
 फणादेः षत्वन्त्यादितिसाहचर्य्यचिन्त्यम् अविचार्य्य इति तु च्छेद इति तु न सम्यक् अविचार्य्य युक्तिस्तु पूर्वोक्तैवाडिति ह्रस्वश्च ह्रयमिति भ्रान्त
 एव सूत्रे चः आद्ये इत्यस्य न त्र इत्यादिः ह्रस्वयोरप्राप्ते इति तत्र युक्त्या ख्यस्य न त्र इत्यादिः ह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि भाष्ये उक्तत्वात्कश्चममीतिरिति वा
 च्यम् न त्रैव पक्षे शेषपदमकृत्वा परत्वात् घिसंज्ञाया बाध इत्यस्य युक्तत्वेनादोषात् निषेधादिनि न त्र दीर्घबाक्ते इयडिति निवृत्त्या
 भयत्र विभाषात्त्वमेव कुतो नेति वाच्यम् भावमात्रतात्पर्य्यलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव चिन्त्यात् उभयत्र कल्पनात एककल्पने लाघ
 वस्य वाक्ययोः साम्यस्य च सत्त्वात् ॥ ह्रस्वांशेति इष्टाद्युपक्रमानुरोधादेकदेशादनेरयुक्तत्वात् भाष्ये ह्रस्वघटितवांके ख्याख्या विस्मयकण्ठत उ
 क्तत्वात्वाहयदेति हि दाक्षिणेति इदं प्राचीनवासनया वस्तुतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न त्ताभः नेदं प्रत्ययमात्रग्रहणमिति चेन्न मीति साहचर्य्य
 प्रसक्तमात्रग्रहणात् अत्र एव हे गौरिशेतेऽयम् इत्यादौ न दीत्वविकल्पेन अत्र डि ति ह्रस्वश्चेति सूत्रविषये अन्वाख्यायके इति सत्त्विदमपूर्व
 मिति भावः अत्र एव तदाचार्य्यः महत्तु भूत्वान्वाच्ये इत्युक्तं ह्रस्वाह्रस्वे वर्णाद्यनौ शब्दोद् यडादिस्थाने वर्णाद्यनौ च तावित्यर्थः प्रवृत्तैः प्रवृत्तिर-

स. भ.
११३

र्थान्तरसंक्रान्तिः तस्यासत्त्वं दूतित्वे यदः ननु पुंवाचकेति यद्यपीदम्भाप्यतथापि न पुंसके नुमावाधात्फलति वार्तिके दूति दूत्यथेकवार्तिकं व्याख्यानाव
 सरेदूत्यर्थः द्विदाक्षितेति यतो द्विद्विहितजदादित्वाभावादित्युद्योतोक्तेरुक्त एवाशयोऽस्य मुख्याऽर्थान्तरसंक्रमः अङ्गस्येति भावः अर्शित इति
 ह्रस्वेति वार्तिकं व्याख्यानभाष्ये दूतिभावः अजानत इति अन्यथा ह्रस्वावित्यस्य नियमार्थतान्न वदेत् उभयनिङ्गादौ विध्यर्थत्वं संभवात् एकदे
 शीत्युक्तत्वे तौ गौरवाच्चास्य तत्त्वमिति भावः तदन्तस्य वेति तेन कटपुवे ब्राह्मण्ये दूत्यत्र नदीत्वं श्रिये ब्राह्मण्ये दूत्यत्र नदी संज्ञा अतएव प्रकृतौ च
 प्राक् च प्रवृत्तेऽस्त्रीवचनादेवेति भाष्ये उक्तमिति भावः नदत्वाभादिति स्त्रीवचनावित्येव भाष्योक्तः उक्तप्रणेषाणामनभिधानाच्च अतएवोक्तवार्ति
 कं च द्वय रहितम् अपरप्राप्तेत्यादिना पठित्वा कुन्मेजन्तश्चानिकारोक्कारप्रकृतिरतिरनन्यस्य कृतिरिति निष्पन्नं कृत्यमित्यादौ विवन्त्यास्य विचारेन कृ
 तौ भाष्यकृता कैयटेनाप्युक्तं च शब्देन तन्मते इति पूर्वस्माद्विशेषः नद्रे प्राक् प्रवृत्तेः किञ्च दनिष्ठमापद्यते ब्राह्मण्ये दूतिन सिद्धेत् अन्ते तदनिवेश
 श्रान्यशेनये अतिषये ब्राह्मण्ये दूतिन सिद्धेत् अयमेव चकार मपठत्ते वार्तिककारस्या परस्य न हि प्राक् प्रवृत्तेः किञ्चिदनिष्ठमापद्यते दूतिकेयटस्य चोश
 यः नित्यस्त्रीवचनस्य स्त्रीवचनत्वाभ्यामिष्टादिति आद्यवाक्ये नित्यस्त्रीत्वनिवेशादेवोपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानेन फलभेदः तदुक्तमित्यस्त्रीत्वा
 र्थमजीनने एकदेश्युक्तिलुखहसमानम् साधकान्तरमाध्याभावात् विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च अतिश्रिये अतिश्रुवेदूत्यनयोक्तदन्तविधिनोपपत्तेश्च
 आप्रेन निवेशदेव युदिति ह्रस्वगोर्ग्रहप्यमिति पक्षे ह्रस्वश्चेत्यस्य नियमार्थता सिद्धान्तिता अतएवाकडारसूत्रे एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यान्नदी

रामः
११३

संज्ञाभाष्ये शेषग्रहणनकर्तव्यमित्युक्तम् अन्यथागवापत्येत्त्विद्येदन्त्यादौ चारिना र्यात् सामर्थ्योक्तिरसंगते वस्यात् नित्यस्त्रीत्वं च वार्तिककृतं
मतम् सन्तुदेवेति शकटयेधेनवेदतिस्वरसन्तोलुवन्तविषयकमपि भाष्यं योज्यम् प्रतिषेधपरत्वाव्याख्यानस्यैकदेश्युक्तित्वं तु नैव युक्तम् अवय
वविषयत्वात् सिद्धमिति चेत् ॥ कथं वदं ॥ स्थानि प्रतिषेधे यणस्थानि प्रतिषेधोऽवयवस्येयं स्थानत्वादिति वार्तिकप्रतिषेधवृत्त्युक्तेरिति दिगित्याहुः
॥ इति ह स्वयेति ॥ सूत्रस्य व्याख्यात्तरं इति ह स्वयन्तुवाचि ह स्वयेत्यवसुत्रेण सदेति ह स्वयं वा मिति सूत्रद्वयव्यर्थनिति तत्समर्थ्यासन्नि
पातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति तन्न यदागमपरिभाषाया स्वमते वर्णग्रहेणेपि सन्त्यान्नाद्यादित्वादिदेशादिमतिदेशनविधानाभा
वेपि कस्तु तत्सद्विधानसंज्ञात् न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदा देरित्यस्योपस्थित्या एङ् ह्रस्वादिन्यादा विवाङ्गलाभ इति वीच्यम् नेदं प्रत्ययमात्र
ग्रहणमिति सूत्रान्तरसाहचर्येण स्वयमेवान्यत्र खल्लितम् किञ्चोक्तयुक्त्या तदा देरित्यस्यात्मभेदस्य ससम्बन्धप्रत्ययस्याश्रयणेपि न षष्ठ्यन्तदा
देरित्यस्योपस्थितिः स्थानेन च ह्रस्वपदेन सामानाधिकरस्य नैवं सम्भवति स एव चेदं परं च तत्र पंचम्यन्तता इत्यादिना परिभेदं दुर्गोखरेत्वं मते वार्तिकानुया
नम् किञ्चाङ्गविशेषणत्वेकटप्रवेत्तादौ ह्रस्वस्य परित्यागः किमर्थं कृत इति शकटुरुद्धराच प्रथमलिङ्गग्रहणचेत्यस्य स्वरकुत्से इति वृत्तं संगच्छते
विभक्तिविपरिणामे शब्दाधिकारेण युद्धति ह्रस्वयोरपि संभवान् तयोर्ग्रहणस्य विभक्तिविपरिणामे ह्रस्वस्येत्यत्रान्वयः ॥ दिगितिः जिसं च न स इत्य
त्र विभक्तिविपरिणामे नोभयानुसृत्या त्रिषुः स्थानिकयोः सिसु च तत्त्वो रादेशो भवतीत्यनेन प्रकृत इति स एव मिति दिगर्श एतेभे निपूर्ववि

स.भ.
११४

प्रतिषेधकरणेनेत्यर्थः १४ त्रयादेशइति तत्रादेशेदीर्घेनदसंगतिरितिभावः उत्तरपदत्वाभावादिति ऋकारान्तोत्तरपदक बहु ब्रीहवित्यर्थः एतेन
बहुमातृकद्वयानिदुदाहरणेषुसमासान्ताः प्रलौकिकप्रक्रियावाक्येबहुजसमातृजसु इत्यत्रैवप्रवृत्त्यातत्रऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावादित्यु-
क्तम् सूत्रान्तरसावर्थ्यमपूर्वोक्तार्थोद्गीकारात् नयदुःखदुःस्थानावाधकाविषयइति इदंचस्वरूपकथनेनत्वपूर्व्ययणउवडोपवा-
दोः कापि तमेरिति अत्रस्थानिनोऽधिकरणात्तविवक्षयासप्तमी व्याख्यानादिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः हे श्रीरित्यादाविति द्रष्टुं वडोः कापि
स्थित्यभावात् नदीकार्योऽश्रयेऽङ्गे इति सुधीन्यत्रसुधीसु इति स्थिते समासान्तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्ये प्रवृत्त्यातत्रसुवन्तेनदीकार्योऽश्रयेः
ङ्गे इत्यदुःखदोः स्थितिः कापिनदृष्टा इति तत्रनिषेधाभावेयूख्यारव्याविज्यनेननदीसंज्ञायां त्रपूस्यात् किंचनैकत्रगृहेकाकदर्शने अन्यत्रगृ-
हेकाकवन्तोदेवदत्तस्यगृहाइतिभवती न्युपलक्षणताप्यशक्येतिचित्यमेतत् तस्माद्यदङ्गेऽदृष्टधर्मावच्छिन्नेद्रयदुःखदोः स्थितिर्दृष्टा
तदर्थकतद्रूपावच्छिन्नस्येत्यादिशब्दार्थवक्तुं युक्तइत्युक्तम् सोपपत्तारेति अत्रैवयोगोष्ठीसमासस्यनिषेधात् सीमायांअपहारेतिवक्तुं
युक्तं विधिनेति विधिनात्वेतिहापित्त्याजितः किंकुर्वः हेसुभृत्वंकासिद्वेवंसदृहविललापेतिथोजनाननुत्याजितः मइति त्वयेत्यस्यान-
न्वयापत्तेः भावप्रकाशेत्तुविधिनर्त्तव्याहापितः त्याजितः सलक्ष्मणः हेसुभृत्वंकासीत्येवंबगविललापेत्यर्थः इत्युक्तम् तत्रलक्ष्मणस्यविला-
पे कर्त्तव्येनान्वयः रामविलापोऽयमितिस्वपरग्रन्थविरोधात् किंत्वयमप्येकोविलापप्रकारइतिवोध्यम् परन्तुतच्छब्देनलक्ष्मणपराम-

रामः
११४

शोकेन भः ॥ १ ॥ स्यात्प्रकान्तत्वात् राम इत्यस्यैव विलापे कर्तृत्वेनान्वयित्वस्यैव स्वरसतः प्रेतीतेश्च परं त्वयमप्यनप्रकरणस्यानुगुणानापितत्वं द-
 व्याख्यायाः तथा हि षष्ठसर्गे एकादशमद्विपद्यम् ॥ प्राः कष्टं वक्तुं हि चित्रं हं मातर्देवतानि धिक् हापितः कासि हे सुभ्रुवह्वं विललापसः शोकेना
 कान्तमनाविकल्पनादग्रादिति प्रीडायां वापि वियोगात्पीडित आदृत्याह ॥ अस्मद्विप्रो भामात्रातिता प्राणस्य क्तवान् इत्याह कष्टं कृच्छ्रमि-
 ति भर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह वनेति प्रतशब्दः खेदे सेमित्रिरपि सीतया शयित इति विस्मितः हीन्याह हि विस्म-
 ये यदि नाम मूढतयापिशयितः सीतया तथापि सेमित्रिणा विदुषोऽन्तरापि कथं तादृशं प्रापोदजन्तुः ॥ अभिप्रायेणाह चित्रमिति ॥ चित्रमाश्वर्यं
 पदेवं विभनर्थं जातं तत्तु के कथं प्रभवमिति कुध्यन् हं मातर्देवता ह शब्दः क्रोधे ॥ अथ कस्य च मेव दृष्टं देवदत्तविचेष्टितमिति न च ते सुमया
 मुचितमित्यभिप्रायेण धिक् देवतानीत्याह ॥ धिक् कुत्सायां प्राणस्य क्तवन्तमपि पितरं पुनरहं द्रष्टुमीत्यभिप्रायेणाह हापितः कष्टं कृच्छ्र-
 ॥ सिंहाशोकं हे सुभ्रुसीते कासीत्यादि नद्याख्यान्वेति बोध्यम् समुदायस्य चेति दूदस्वपदान्तरस्विनापि स्त्रियाम्बन्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्व-
 मिति वृत्ति कास्मत्तममुस्त्युक्तम् कैश्वर्यमते तु शोभने भ्रुवौ यस्या इति वक्ष्यतीति शोभने भ्रमतीति तत्पुरुषस्य वीनित्यस्त्रीत्वात् प्रावान्दीत्व-
 प्राप्तिरिव नेति बोध्यम् भावप्रकाशे तु जयमङ्गलादेः भ्रुशब्दादप्राणिजातेश्चेत्युक्तिः न दत्तेन समासे उपसर्जनं ह्रस्वे कृते पिप्रणावन्ति नुष्य-
 जातिवचनत्वेन पुनरुक्तं न इत्युक्तिः पूर्वोक्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे सति सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् उह भावे तु दीर्घत्वम् इत्युक्तम् उह चामादीनामिति

स. भ.
११५

व्युत्पादितस्य क्रियाशब्दत्वाज्जातिवाचकत्वाभावेनोद्भूतं भवति अव्युत्पन्नस्य उद्भूतप्रत्ययान्तस्य वा शुद्धरूढस्य प्राण्यङ् वाचकस्य तु जातिवाच-
कत्वादुद्भूतमिति तथा च धातुत्वाभावादुवडभावे सर्वेषां दीर्घभृदिति भृयङ्गणेन तु नोवडः तत्र धातुसाहचर्येण तस्यापि धातुसंज्ञकस्यैव ग्र-
णात् अतएव कैयटेन तत्प्रत्याख्यातं कप्सु न समासान्तविधेरित्यत्वात् क्विन्तप्राण्यङ् योगरूढि स्त्रीकारादमरे भूवौद्धिर्गमिति प्राण्यङ्
कवप्युपपन्नः तत्राप्यङ् तु न प्रजातिपर्युदासेन शुद्धरूढेभ्य एव तदुत्पत्तेरिति ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥ अद् उजरादिभ्य इति एतद्भा-
ष्यप्रवृत्तेरिति एवं चैव त्रारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदे सूत्रानभिधाने किमर्थं क्रियते फलान्तरसूचनायैव तद्भाष्यप्रवृत्तेरित्यस्य वक्तुं शक्य-
त्वात् वस्तुतः कर्ता धर्ता इत्यादौ सुनिमित्तानङि सन्निपातपरिभाषा त्रिरोधात् सुलोपोनस्य हि तदर्थं विभक्तिव्यपित्तेनित्यत्वं ज्ञापनीयमेव
अत्रापि विभक्तिलोपेन दनित्यत्वान्न दोष इति चिन्त्यमेतद् विहितविशेषणमिति अदितु प्राचीने मते षडर्थगतसंख्याभिधायि रूपां बिहितत्वं
मित्युच्यते तदा तेषामपि न बिधुः ॥ संन्तमहतः संयोगविशेषणमिति नन्वेवं हंसावित्यत्रेकादशजाते हंस इति सान्तसंयोगस्य सर्वनामस्थान-
प्रोपरंकत्वादीर्घः स्यात् अन्तवच्चेन कारान्तत्वं तु नाद्भ्यः नतिदेशात् सर्वनामस्थानपरकं सान्तसंयोगान्तं यदङ्मित्यर्थे न सान्तत्वाभा-
वान्न मर्तेतीति यद्वाऽन्यसदेशस्येति न दोष इति ननु परिभाषेदुशेखरे इयं चोभयोर्युगपत्प्राप्तावेवेत्युक्तमत्र तु नोभयोर्युगपत्प्राप्तिरि-
ति चेन्न यस्य कस्यचित्स्य युगपत्प्राप्तिरस्ति तस्य एकत्राप्राप्तावपि भवतीत्यर्थान् शिभांसीत्यत्रोभयोः प्राप्तिरस्ति हंसशिरोसीत्यत्रान्यस्यै

रामः
११५

वेति न दोषः ॥ ह्रस्वो न पुंसकोऽप्रजन्तस्येति ननु वारिणीत्यत्र ह्रस्वः स्यात्तद्वारणाय प्रातिपदिकग्रहणमिति वाच्यम् ह्रस्वशो कर्तव्ये दीर्घकरण
 वेयर्थे न ह्रस्वाभावज्ञापनात् ननु ह्रस्वान्ते शि स चैनामस्थानमित्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां ज्ञाने इत्यत्र न पुंसकस्येति नुमस्यादिति चेन्न
 सुडनपुंसकस्येति सूत्रेऽनपुंसकग्रहणेन कर्तव्यं शि स चैनामस्थानमिति नियमार्थं ननु स कात्परं शि एतदेव सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति नान्यदि-
 तिनियमेन सिद्धावनपुंसकग्रहणसामर्थ्येन जसृशसु संवेधिशोरे बग्रहणमिच्छित्वाग्नेनादोषात् सत्त्वप्रधानेति अन्तवद्वावात्मा सत्त्वप्रधा-
 नेत्यर्थः तेन काण्डे इत्यत्र पूर्वोक्तवत्त्वेन सत्त्वप्रधानत्वान्न दोषः तदवस्था एवेति शंका नात्र ह्रस्व इति ननु काण्डे इत्यत्र पूर्वोक्तवत्त्वेन सत्त्वप्रधा-
 न्या पूर्वोक्तवत्त्वेन तत्त्वकादेशे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वप्राप्तिरेवेति चेन्न भाष्यप्राभाष्ये ननु पुंसकघटकवर्णकादेशं शिन्ने लक्ष्ये ल-
 क्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेरित्यर्थात् अतएव ज्ञानेभ्य इत्यत्र न दोषः अन्यथानपुंसकाजन्तप्रातिपदिकत्वाद् ह्रस्वः स्यात् वहिरङ्गपरिभाष-
 या वारणम्वा एवं चादसो सेर्द्वा दुदो म इत्यत्र त्यश्वरोपि चित्य एवेति बोध्यम् स्थानिवत्सु त्रस्थभाष्यविरोधेऽपि न तत्र लक्षणान्तरेण पु-
 नः प्राप्तेः प्राधान्यमिति तत्त्वं चात्र प्रकारान्नाश्रयत्वं समानानुपूर्वीक इति अन्यथाऽजरशब्दे पुस्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमादाय पुंशु वा उक्तद-
 त्यन्तु शब्दे पुंस्त्वत्वापत्तिः नन्वेवमप्यर्थभेदेऽपि शब्दे क्यमिति दर्शने स चोयं प्रयासः सफलः तत्र च दर्शने फलवाचकपीलुशब्दे स्तीति पुवत्त्वं दुर्वी-
 रमन्तग्राह समानार्थश्चेति तत्प्रकारबोधेऽपि योच्चरित इत्यर्थः एवं च यत्र तत्प्रकारकबोधेऽपि योच्चर्यते तदा स पुंवदिति सूत्रार्थ इति भावः ॥

स भ

११६

वृत्त्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥ ॥ दादेर्द्वातोर्ध्वफलान्तराभावेति अत्र केचित् दादेरित्यत्र कर्मधारयः धातोर्नित्यवयवषष्ठी धातोर्वयवोय आदि
र्देकारः सापंचमीतस्मात्परस्य घः स्यादिति वाक्यार्थः धुगित्यत्र दात्पराव्यवहित्वाकारसम्भवेन येनानुव्यवधानन्यायेनैकव्यवायेऽप्यन्तमू दाम
लिङित्यत्र वर्हूनां व्यवायसत्त्वान्न भवति एवमधोगित्यत्रापि न दोष इति बोध्यम् त्वन्मतेऽधोगित्यत्र घत्वा यदादेरित्यस्यावश्यकता न तत्कला
न्तरं स्फुटम् एवं च दादेरित्या वृत्तिर्लक्षणा च न कर्तव्या भवति त्वन्मते धातोर्नित्यव्यर्थं च कथमधोगिति शंका च स्वरसात्संगच्छते भाष्ये नूतनलक्ष
णमेवेत्याहुः ॥ एकचो वक्तुं युक्तमिति भषप्रत्याहारेऽपि लक्षणेऽपि नित्यत्रैव कृतः अतो भष कर्तव्यः उज्जितेत्यादि श्रान्तधातवः सेदका एवेति
भषप्रत्याहार एवास्तु किं लक्षप्रत्याहारेणेति चिन्त्यमेतत् अशक्तीति शक्त्यभावेति वक्तुं युक्तं कलाभाव इति शलायोः सध्वोरिति प्रन्वयेन वि
शेषणत्वेनान्वयसंभवेऽपि तयोर्ज्जलायोरेव संभवेनानुवृत्तौ फलाभाव इति भावः एतेन शलाजशोऽन्तद्व्यत्रान्तपदेनैव तन्निवृत्तौ सध्वोर्ग्रहणं
व्यर्थमेवेत्यपास्तम् ॥ ॥ ननु श्लोऽलीत्यत्र श्लूपदं श्लोऽदि प्रत्ययपरमित्युक्तम् तत्कथमुच्यते शलायोः सध्वोरिति र्वद्व्यनयोः प्रत्य
यत्वाभाषादिति वाच्यम् श्लूपदस्य प्रत्ययवयवश्लूपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनाप्यन्वयसंभवात् तद्वाडिति आदिना हिट नेऽनुल्यमिति नन्वेवम
लोन्यपरिभाषयाऽन्यस्य स्यात् तत्र जातेऽपि तस्मिन् चर्त्वनन दोषः नन्वस्य भषभावेऽकारादिरिव स्यादिति चेन्न स्यविधानं व्यर्थं न तत्ता
मर्थ्याच्चर्त्वनिति चेन्न एवमपि दामलिङित्यत्र ढत्वे भषभावेऽपि नैकाजग्रहणसामर्थ्येनालोन्यपरिभाषावाधेत काररूपस्य स्यादिति बोध्य

रामः

११६

मिति ननु तस्याभावेऽप्यस्यादिति चेन्न वस्तुतोऽस्मिन् जशस्मृतीत्यतोऽस्मिन् लामित्यनुवर्त्यव्याख्ये यमिति पूर्वककारस्यापि स्यादिति बोध्यम् स्प
ष्टेवेति अप्रशानिति निर्देशस्तु पदान्तेऽपि पदान्तप्रयोजकप्रत्ययद्वयार्थः दृश्यता हल इति दीर्घोपनेति यदि हल इत्यस्याङ्गपदस्य संप्र
सारणपदे प्रत्यासत्त्यासंप्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गेत्यर्थे न दोष इत्युच्यते तदान्न न दोष इति बोध्यम् अप्रदोष इति ननु यतु रित्यत्र वे
जो वयादेशेऽपि त्वसंप्रसारणयोः वयादेशयकारस्य संप्रसारणे प्राप्तेऽप्यन्त्यरस्य वकारे कृते न स्य संप्रसारणन्तु न बभूव इत्येव वादेशवि
धानसामर्थ्यात् संप्रसारणनभं वति ॥ तत्रोकारे संप्रसारणसंज्ञायां पररूपार्थमेव वादेशविधानं स्यात् मम तु पूर्वसूत्रात् संप्रसारणपदानुवृ
त्त्यापररूपस्यापि वकारविधानसामर्थ्याभावादिति सुधियः ॥ ॥ किमः कः ॥ इमद्वयवकर्तव्यम् न्यदादेशित्यनुवर्त्तते तेनेमन्तन्यदादेशादे
श इत्यर्थस्तुतिहोः क्वांतीत्यत्राप्येवमेवेति ककारोच्चारणसामर्थ्यान्यदायत्वविषये इत्युक्तावपि दोषः स्यादेवात आहत नमभ्येति न च मोनिर्हि
श्यमानत्वात्तस्यैव स्यादिति वाच्यम् इवर्णान्तो वर्णान्तर्धानो र्यथानिर्दिश्यमानत्वं तत्रापि मन्तन्यदादेरेव निर्दिश्यमानत्वात् ॥ २ प्रनाप्य कः कि
भक्ताविति अत्राविभक्ताविति चित्यप्रयोजनं हलिलोपः भौतुत्तक्रकोटि इत्यन्यायेनायं लोपवाधकः स्यादेवेति बोध्यम् अत्रावुक्तमिति न
नुलोपकरणे स्वरितो न भवति ॥ अशकरणे तु अशः संपूर्णस्थानिकत्वात् स्वरितः प्रसज्येतेति चेन्न अशो निपातानुदात्तकरणेनादोषात्
आहुरिति अत्रारुचिस्तु उपसर्जनत्वात् पूर्वमेवाकचोऽप्रवृत्तौ प्रतिबंधकत्वाभाव इति तदनन्तरं गौणत्वेऽपि प्रवृत्तौ न एवेति बोध्यम् आद्य

स. भ.
११७

नत्वदे एतत्तु बन्धमेव व्यवपदेशिवदे कस्मिन्निति बोध्यम् वाधकावाधितेति ननु कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणैव नित्यत्वमस्तु मास्तु चेदम् अस्मायित्य-
त्रस्मै पुनः प्रसंगविज्ञानात्स्यादिति चेन्न इदमप्युच्यते नित्यत्वाद्यत्वापेक्षया नित्यत्वादनादेशापत्तेः वस्तुतस्त्वनतरङ्गत्वादुपजनिष्यमा-
णानिन्यायात्मादेशः नास्त्येवेदं फलमिति बोध्यम् ॥ अन्यार्थतापत्तेरिति सामर्थ्यादकारस्यैव स्यादिति तदर्थमेव कुतो न तत्रैव स्यादिति भावः ॥
पर्युदासेति प्रसज्यप्रतिषेधेतु शास्त्रियत्वात्प्रसज्यलक्षणे न निषेधः स्यादिति भावः ॥ जज्ञोर्ज्ञः ॥ ध्वनेरिति ध्वन्यनुवादकविशब्दस्य वा-
धितमत्तमाहं लिपीति नलोपः सुप् सत्त्वविभक्त्यन्तइति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासोत्रकर्तुमुचितः कर्मसाधनं इति एवं च विधि-
शब्दस्यावृत्तिरिति यदि तु सुप्शब्दस्य सुप्सदृशेलक्षणाज्जातुन विधि शब्दस्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥ भक्ष्यनियमे इति अत्र शास्त्रे नि-
यमस्य सामान्यशास्त्रबाधकत्वमिति वचनस्य वचनेन वाध इति नियमत्वं युक्तम् पञ्चपेचनखेत्त्यस्य तु नैवं तत्र सर्वमासभक्षणास्य रा-
गतः प्राप्तत्वेन बाध्यवचनभावात् भाष्यन्तु इतरमासभक्ष्यानिषेधेनात्यर्थ्यकम् ॥ किंच यथा वाच्ये प्रातिपदिकसंज्ञा साधुत्वं स्यात्
एवं च पञ्चनखमक्षणाभावे प्रत्यवायः स्यात् भवति तु नेति वैलक्षण्यसत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् तद्व्याप्येति सच मिस्त्वादिः यदि तु पूर्वत्रास्ति
इमित्यनेन लोपः सुप्परति सत्त्वे पूर्वत्रेत्यनुवर्त्यपूर्वेषु विधिष्वुच्यते नैवेदं दध्यर्थवत्त्वस्य सपादिस्थत्वाभावात् वैरूप्यापत्तेरिति सात्र संस्रविधौ विधि-
मिन्तरेषु नियमत्वमित्येवं रूपा विधि शब्दे एकत्र कर्मसाधनत्वमिति वैरूप्यस्य त्वत्वेनेपि सत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् तस्मात्पूर्वत्रेत्यत्राप्यनुत्तरेव न्यायसीति

रामः
११७

बोध्यम् नृदोषद्वि ननु संज्ञाग्रहणं मास्तु अयमर्थश्च न कर्तव्यो नियमश्च स्यादेवेति चेन्न ग्रामणिपुत्रावित्यत्र द्वन्द्वे ग्रामणिशब्दस्य पूर्वनिपातोत्तरह्रस्वस्य
 स्या पूर्वधित्वाभावात् पूर्वनिपातो न स्यात् ब्रह्मवाचककशब्देन दिवंशब्दस्य समासे द्युकावित्यत्र पूर्वनिपाते सति संधित्वं प्राप्नोति नोत्तरप्रयोगद्वि तदर्थं
 मेवैतादृशसूत्रार्थाश्रयणस्यावश्यकत्वात् तत्रोत्तरपदे प्रत्ययलक्षणं न उत्तरपदत्वे चेति निषेधात् तन्निपातोत्तरं तु न तन्निषेधप्राप्तिः उत्तरपदस्य
 कार्यत्वे एव तन्निषेधप्राप्तेरिति वदन्ति नन्वेवमपि हरिहरावित्यत्र पूर्वमेव धित्वं प्रवृत्त्यादोषः न च तदुत्तरमपि तत्प्रवृत्त्यानदोष इति वाच्यम् यद्वं
 शे एव घटो वर्तते तद्देशे एव घटो भवतीति प्रतीत्यापत्तेरिति चेन्न द्वन्द्वे धीत्यस्यावृत्त्यर्थद्वयाङ्गीकारात् हलिचरे फान्तधातो रुदाहूरणानि सुरधा
 तोः क्तिपि संकरोतीत्यादीनि धातोः किमग्निः करोतीति नन्विदुपधस्येति व्यर्थः स्यादिति तदवग्रहीत् त्वेन तत्प्रवृत्तिरिति चेन्न हिर्य्यतातीत्यादौ हलि
 चेति दीर्घपत्तेन संयोगात् अत्र न हलोवमादित्वे वसूत्रयित्तुमुचितं हलः परो योवमोततः परस्यानोकारस्येत्यादिसूत्रार्थः नन्वेवंपटमनइत्यत्र प
 टशब्दास्मिचित्तोमनिन् प्रत्यये णि चिटिलोपेत्तस्य पंचमी समासेन स्थानिवत्त्वेन हलपरत्वाभावाच्चोषः स्यात् संयोगग्रहणेन संयोगसंज्ञायाद्विष्ठत्वात् पर
 स्येवनसविधिरिति न स्थानिवद्भाव इति चेन्न तस्यानित्यत्वात् द्रुहन्पूर्वाभ्यां स्येति दीर्घ इति एतेन नोपधायादिसूत्रस्योपधाग्रहणस्येदमे
 व फलमिति सूचितं यद्वित्वनन्तरस्येति न्यायोवाध्यसामान्यचिन्तेति चाश्रीयते तदा त्वसन्तस्येति सूत्रे उपधाग्रहणानुवृत्तये गोमात्रिभ्यत्रनुमूदीर्घयोः
 प्राप्तावुभयोरेकविषयत्वेन दीर्घस्य नुमपवादत्वं स्यात् इति गोमानित्यत्र नुम् नैव स्यात् उपधाग्रहणे तु उपधादीर्घः नुमनु उगिद्धिजो हे श्यत्वान्नेति

स भ.
११८

रुद्रहयतीति नन्वत्र प्रकरः स्यात् उपधायाद्याः स्यादाजवेनाप्रत्र उपधायादित्यत्रोपधाशब्देन पूर्वपदाघटकस्येव ग्रहणत्वात् अतएव वृक्षवयतीत्य-
त्र वृक्षोत्तराकारस्य वृद्धिर्न स्यानिवत्तन्न नपदान्तेति निषेधात् अतएव जगच्छब्दाणि विजागयतीत्यत्र वृद्धिः अन्यथा तु ल्यप्तादृद्धिर्न स्यात्
स्यायं नियम इत्यादि ननु हल्ङादिसूत्रेण त्वसिद्धिरेव तत्फलमिति विधित्सुसम्भवमिति कथम् नियमत्वमिति वाच्यं रषाभ्यामित्यनुत्तरं नरेफष-
काराभ्यां परस्येति सूत्रार्थोऽयमेव नियमं साधयितुमुचितत्वात् वस्तुनोऽप्यूर्ध्वस्येति परिभाषाहन्तेर्णत्वमात्रमस्यालिङ्गम् एवं च येन वाक्येन ह-
न्तेर्णत्वन्तत्र पूर्वस्येत्युपतिष्ठते इत्यनियमेनियमकारिणीत्वाभिप्रायेण नियम इत्युक्तम् हस्थानिकेति अत्यूर्ध्वस्येत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्याने तु ह-
स्थानिककवर्गोभाववद्वन्तेरुपलक्षणत्वात् हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् प्रधानाचन इति नन्वभासस्यैतैरर्थक्यादर्शव-
द्वन्तिताभावाच्च त्वं परस्य त्वभ्यासव्यवायान्तेति चेन्न हन्तेरित्यस्यार्थवद्वन्तिसंबन्ध इत्यर्थे नणत्वापत्तेरित्याशयात् अतएव प्रणिहिनादीमण-
त्वं उभौ साभ्यामस्येति चात्र लिङ्गं न कर्तव्यमिति ननु प्रत्याख्यानपक्षे प्राचां तु न दोषः तत्पक्षे तन्मते वचनेनैव निर्वोहात् हादेशे इति चेदं वार्तिक-
कृतां सूत्रस्य प्रतीकं गृहीतं कुर्ववायेदं न्यादिगत्वविधायकशस्त्रेषु णत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः तेन टीकोक्तानुक्तिशङ्का प्रत्युक्ता मघवावहुलं लो-
केऽसंभुत्वमिति इदं चिन्त्यम् मघवनशब्दस्य तन्तादेशस्यासाधुत्वबोधनेनोपपत्तौ विशिष्टस्यासाधुत्वबोधने मानाभावात् अतएव न्द्रामरुत्वाभा-
ववा इत्यादयो लोके प्रयोगादहवोदृश्यन्ते अतएव वार्तिकेन नदित्येकवचनप्रयोगः संगच्छते अन्यथा एताविति वक्तुमुचितं स्यात् श्रीभाष्ये

एतः
११८

तरङ्ग इति नचामीशान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्याभावेनान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति एवं च संप्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धे
 त्वाभावाद्यस्येतिलोप इति वाच्यं संप्रसारणाश्रयपूर्वरूपेन लिख्यधर्मस्यातिदेशात् अतएवान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापनपरं भाष्यं स गच्छते-
 ॥ अन्यथा वहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धत्वाभावाच्च घृण्यगुणे विश्वो ह इति सिद्धौ चारितार्थ्याभावेनासङ्गतत्वं स्पष्टमेव
 वस्तुतः असिद्धवदत्राभादित्यत्र जातसिद्धत्वमेव अतएव भाधिकारे परत्वादिनां बाध्यवाधकभावो भवति अतएव च नवीनां अन्यथा ज्ञेनेदं बाध्य
 मुक्तनेनेति विनिगमनाविरहः स्यादिति प्रकृतेन दभावादनन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति चिन्त्यमेतत् नानर्थ इति ननु स्थानिवद्भावेनान्तरत्वाभा
 वेऽप्यनन्तत्वं स्याद्वै सुवनत्वमिति चेन्न अत्रोपोऽनृत्यत्रानो निर्दिश्यमानस्यैव सत्त्वेनास्यैवानुत्पत्त्याप्यनो निर्दिश्यमानस्यैव ग्रहणात् ॥ प्र
 र्थाधिकारानुशेधात् यद्वा वैयधिकरणेन एषामनृत्यत्वं त्रसच निर्दिश्यमान एव तस्यात्पत्त्या तदन्तविधिरन्तस्येत्यादिरिति न दोषः ॥ किन् प्रत्य
 यस्य कुः घट्टीति यदि घस्यान्तरतम्याङ्गकारः फलमपेक्षत इति तर्ह्यत्राप्यन्यासे गट्टित्वे वोचितम् अस्यासिद्धत्वेन जश्त्वा प्रवृत्तेः प्रक्रियाला-
 घवाच्च तथापि कैयटानुशेधेन घउक्तस्तदाशयस्तु विवरणे द्रष्टव्यः न च यथा कथंचिद्दकारस्य वकारान्तरतमत्वापपादने प्रिनेश्वेत्यत्र श
 कारषत्वजश्त्वाभ्यां डकारेडकारान्तरतमत्वं दुर्ध्वचमेवेति कथमुच्यते न शेषेत्यत्र घानुत्पत्तावश्यदोषादिनिवाच्यम् गृह्यगंतुं प्रवृत्तस्य कपाटं
 पर्य्याटवाग्रे इति न्यायेन तेन तस्य तद्वदेव सुवचनरत्वात् यद्वा क्षयस्थोरित्वतः प्राक्किनोपोत्तेन शेषांशलांजशः इति न्यासेन जश्त्वसुल

संभ
११६

मेफलभेदाभावः नचैवमपिप्रक्रियालाघवायगेविधेयेधविधानस्यकोऽभिप्रायइतिचेच्छृणु दादेरित्यनस्तदनुवृत्तिसंभवेनविधेयानुपादा
नेलाघवमिति॥ तथाचैवंन्यसनीयं॥ चोःकुरित्यस्यानन्तरंनहोऽधः प्राहस्यः प्रश्नश्च होतुः दादेर्धोतोः चाद्रुहः किनोन्तेनशेर्वाएकाचोव
शोद्धस्तथेः श्लांजशिति॥ ननुसमुद्धमेव एवतु नयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यनादेशपदंयोचीत्यत्रैवक्रियते इतितुनोक्तंरूपस्यसौलभ्यादि
तिचेन्न युष्मयतेयुष्माकमित्यत्राकारश्रवणार्थंनदावश्यकत्वात् अग्रिधानस्योक्तत्वात् नचपञ्चमीसमासेनस्थानिवत्तेनाश्रेष्ठव्यएव
अभ्यमभ्यमोःफलभेदापत्तिरितिवाच्यम् पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनतत्राश्रयणेनफलभेदाभावेपत्राश्रयणमानाभावात् एवंदोषःसुष्ठु
एवेतिबोध्यम् किञ्चयुष्मदस्मदोरित्यस्यापिच चारितार्थेऽनादेशेचिहलिचोभयत्रापियत्वापत्तिरिति तत्राचीतिनकर्त्तव्यस्यात् अत्रा
प्यनादेशसत्वेतुपरिशेषलब्धमेवतद्वतीतिनकार्यमितीदानींगौरवापत्तिः एवञ्चेदंसम्यगेवेतिबोध्यम् किंचयोचीत्यत्राप्यनादेशइतिमा
स्तुद्धितीयाश्चैत्यात्वविधानाज्जापकादादेशोचितदभावादिति इदत्तुपुनश्चिन्यम् प्राकमित्येव टिलोपेनसुटोऽप्राप्तेःसमुद्धनिर्देशोव्य
र्थः व्याख्यातमिति शेषग्रहणस्यपूर्वकर्त्तव्यतायाउक्तत्वाच्छेषग्रहणमनुवृत्त्येतिभाष्योक्तरीत्यास्मादिविषयेत्वमादेशवारणस्याचित्येनविप्रति
षेधकत्वनंभाष्यानुक्तमूलकतोऽन्युक्तम् एवंशेषग्रहणस्यस्वमतेस्पष्टार्थोक्त्यातदनुमानस्याशक्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणभेदेनापिन
दप्यसङ्गतंएतदर्थंशेषग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति चित्यमेतत्॥ विग्रहेइति॥ नचविग्रहरूपाणामभावइतीदमयुक्तमिति विग्रहोयस्येति

रामः
११६

बहुव्रीहिणा समस्योपेक्षणीयत्वात्० पदस्य प्रतद्वति नन्वन्तग्रहणं मुख्यार्थलाभार्थं तेन नन्वद्वयत्रयनदोषः तत्रान्तत्वं स्यादिति चेन्न
 न॥ उक्तार्थज्ञापने मानाभावात् न पूर्वमित्यादावनुदात्तमित्यस्यानधिकारात् अतः प्रथमेति० वस्तुतः परस्येत्यस्यानुपदमेव अधिकरणत्वा
 क्तेः विपरिणामकथनमयुक्तमूने च तज्ज्वत्क्रोष्टुरिति वन्नाभिनभञ्चेति वच्चस्थान्यादेशभावकल्पनस्यैवित्यानिङन्तस्यानुदात्ताच्चा० प्रादे
 शाभवतीत्यर्थाद्युदात्तसाम्येनाद्युदात्तएकानुदात्तत्वोभयविशिष्टादेशापत्तिः पञ्चमीत्याद्यनुदात्तत्वे कोदानविशिष्टो वा स्यादंतः सर्वग्रह
 णे सर्वानुदात्तद्वितिकर्तव्यमेवेति चेन्न तिङिति भाष्योक्तज्ञापकात्तत्रान्तग्रहणाच्चात्र तिङ्तावयवस्य लक्षणीयमिति न्येव यवस्यानुदा
 त्तत्वकद्वयर्थे विनिगमनाविरहेण सर्वथावयवस्य सिद्धे वैयर्थ्यं मित्याशयात् न च तिङ्तावयवस्येति स्थानं षष्ठीत्वादादेः परस्येत्यापत्तिः ए
 कैकावयवस्थानेनानुदात्तत्वविधानादादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् प्रादित्वस्य समुदात्तविधाने एव संत्वात् यदि नृभंतत्रान्तग्रहणाच्चात्र
 वानिङ् समुदायस्यैव षष्ठीकल्पयित्वा विधानमित्युच्यते तदात्वादेरिति प्रवर्तते एवेति सर्वमितिकर्तव्यमेवेति विन्यमेतत् मेस्वमिति न
 च नन्वग्रामेकं वलो मेस्वमिति चान्दसत्वस्यैवोदाहरणं न वाक्यस्येति अस्तु पर्युदासद्वति वाच्यम् शस्त्रीनान्ते द्वयत्रयान्दसत्वस्य वक्तुमश
 क्यत्वात्॥ अन्येति ननु त्वमित्यस्यापि संबोधने वर्तमानत्वे प्रथमैव स्यादिति त्वामित्याद्यसंगतमिति चेन्न अत्र संबोध्यत्वेन ज्ञानवत्पदार्थयु
 क्तार्थः अतएव चेत्तनेऽस्य प्रयोगः अहमनेन संबोधित इत्यचेत्तनस्य ज्ञानवत्त्वाभावात् एवं च संबोध्यत्वं प्रकारकज्ञानवदर्थकत्वेऽपि न सं

स. भ.
१२०

बोधनार्थकत्वमित्यदोषात् नचैवमपि भवच्छब्दसंबोधनार्थकत्वाभावात् भवंतमित्याद्यसंगतम् प्रथमाया एवापत्तेरिति वाच्यम् चेत्तना
चेत्तनसाधारणतया संबोध्यत्वमात्रार्थकत्वेऽपि प्रवर्तनाविषयसंबोध्यत्वाभावात् अत्र प्रवर्तनाविषयसंबोधनस्यैव ग्रहणात् हे भवन्ति
त्युक्तेऽहितस्य प्रवर्तनाविषयकज्ञानं भवति मया यत् किंचित् कारयतीति मवानित्युक्ते तु मम द्वयक्रियान्वयि संबोधने प्रथमात्मा भवंत
मित्यत्र तु क्रियान्वयित्वाभावेनादोषः परं तु गदाधरेण क्रियान्वयित्वेऽस्योक्तम् वस्तुन एतादृशलिङ्गकस्य नापेक्षया स्वेति पदस्य स्व
रसतः सार्थक्यापचपूर्वोक्तमेव युक्तमिति प्रतिभाति आमंत्रितं कर्करामिति न च तदभावेऽस्य दर्शनापत्तिः न च लोपेऽप्येव कार्यं वि
द्यमानग्रहणेन विद्यमानवदित्यर्थः लोपेऽप्युक्त्या प्रापत्याऽलौकिकस्यैव तस्यापत्तेः सर्वदेशार्थमावश्यकमेवेदमिति वाच्यं सर्वथा लोपेऽप्येव कार्यं नैव
स्यादिति तदोधार्य परंप्रयोगस्तु स्यादिति तदपूर्वप्रयोगाभावमात्रफलकस्यातथाचराजदंतादिषु परमित्युक्तं आमंत्रितमित्येव परंप्रयोगात् सिद्धेऽपि
दंष्ट्रार्थमेव स्यादिति वत् करणार्थः प्रतिपद्यते इति अयं वतिर्व्यर्थ एव न च शिष्यमात्रं लुप्यमानेति न्यायेन सिद्धेऽप्यप्रयोगाणां भवश्यकं सजातीयविष
येतत्प्रवृत्तेः ननु व्यासद्वयत्र पूर्वलोपे विजातीयनाप्यर्थबोधद्वि प्रवृत्तेऽपि नैव स्यादिति सर्वलोपार्थमावश्यकमिति चेन्न लोपपरत्वेऽप्येव सिद्धेऽपि
मर्षादित्यर्थसिद्धेः नचैवं त्रिपाद्याप्रवृत्तयेति घटितत्वमिति वाच्यम् तथा सन्ति सन् इत्यस्याविद्यमानत्वेन तत्र दः मुक्तस्यादिति अनिष्टमेवापदे
तेति तदप्रवृत्तेरिष्टापत्तेः नचैवं वत् करणमूलोक्तरीत्या त्रिपाद्याप्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वदः मुदनापत्तिः नहि पूर्वोक्तपरस्य प्रत्यासन्त्याग्रहोऽप्यप्रवृत्तिः क

रामः
१२०

लप्यते नामः प्रामंत्रितात्परस्येति अत्र तत्रेदमित्यर्थः एवमनुगत रूपेण कल्पनया प्रामं मोह्यतापि प्रामंत्रितात्परत्वेनाश्रयणभावेनात्र प्रकाश
सर्वे नानुगतरूपेणादोषात् नचैवंप्रत्यासत्त्येवनिर्वाहेवतिर्यर्थः प्रत्यासत्तित्वाभावर्यमिवावश्यकत्वात् इदमेवकेचित्स्वाश्रयमितिदिक्॥ स्मरामीतिने
चपश्यार्थैरितिनिषेधः इन्द्रियज्ञानेएवनिषेधात् स्मरणस्येन्द्रियजन्यत्वाभावात् संस्कारजन्यत्वात् यद्वासाक्षात्कारार्थकेतिनिषेधः स्मरणं
तुनसाक्षात्कारः मानसंध्यानेतुसाक्षात्कारवत् एवमनसासाक्षात्कारोमीतिसंगच्छते॥ इन्द्रियजन्यत्वंसाक्षात्कारत्वंतत्रास्मास्तीत्याग्रहेतुनिर्मा
गीकारएवेतिबोध्यम् निवृत्तिरिति ननुअमेदन्त्यस्यबंदोवत्त्वाभावात् अपादादावितिसत्त्वेपिनदोषइतिचेन्नित्यमेतत् अमेदन्त्वरुणे
ति वल्लवउदाहरणार्थमावश्यकमेवेन्नदित्यन्यदित्यादिवोध्यम् करोषीति सिवर्षे प्राश्रयः तेनैकाधिकरण्यरूपसामानाधिकरण्यमस्येव
ननुवृत्तीति नमुघटोघटमित्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तादेर्गर्भस्यविवक्षणेपिघटः कलशमित्यादौघटत्वकलशत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमेदमादायशब्द
बोधवदत्रापि अग्न्यादिपदानामर्थपरत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादर्थेकेपिपूर्ववत्त्वमेदोप्यस्येवेति किमर्थंननुग्रंथइतिचेन्नित्यमेतत् परंतुअग्न्या
दिशब्दःशब्दपरएव अर्थपरत्वेत्वेत्तानिते स्थितिपुनरप्येइतिपदवैयर्थ्यापत्तिः अग्न्येएतानितवनामानिइत्येवस्वारसिकोर्थः नचैक
र्थबोधरूपसामानाधिकरण्याभावः नवनामानीत्युक्ते त्वदर्थशक्तिरिवाधित्यर्थोवोच्यते इतिनस्तत्वात् नचपुनरर्थपरत्वंउच्चारणकालंशब्द
परत्वमेवनवनामानीतिवाक्यबोधोत्तरंतेषामेकार्थनेतिसामानाधिकरण्यंनुवर्ततेअर्थपरत्वंतुनेतिपूर्वग्रंथः चिन्त्याश्रयानत्वितिग्रंथइत्याहुः

स. भे.
१२१

॥ ननु समानाधिकरण्याभेदान्वय्यर्थप्रतिपादकत्वमेवास्ति नित्यदोषः न च देवकरोषीत्यत्राप्येवं वारणे प्रामंत्रिते इत्यस्य वैयर्थ्यं प्रपरमनुकूलमेवे
ति बहूतत्राप्यभेदान्वयेऽस्ति क्रिया तद्वृत्तौ स्तादात्म्याङ्गीकारात् न च त्वमीत्यनेनाभेदान्वयेऽपि न देवेत्यनेनाभेदान्वयः देवत्वमिति वाक्ये एकदेश
न्यायेन देवेत्येतन्मात्रप्रयोगे तु त्वंपदार्थस्य तस्मिन्नेषात्तर्भावेनाभेदान्वयस्य संपादत्वात् करोषीत्यस्य सुंदरं करोषीत्यस्य सुंदरं करोषी
त्यर्थे प्रयोगे सुंदरपदार्थभेदस्य सत्त्वाच्चेति चेन्न प्रपञ्चादिशब्दानां शब्दपरत्वेन वारणेऽपि प्रथमपरत्वेन तदसत्त्वात् मन्वर्थपरत्वे विशेष्य
विशेषणरूपसमाख्यवचनमप्यस्तीति कथं तेन वारणं सामान्यवचनमित्यस्या व्यापकधर्मावच्छिन्नमर्थः घटो नील इत्यत्र नीलापेक्षया घ
टस्या व्यापकधर्मावच्छिन्नमेव प्रकृतेऽप्यादिपदार्थानां समाननियतत्वेना व्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमिति न दोषः प्रथमं मूर्धे समानाधिकर
णोऽतिपदमिति चेन्न वाचकपाठकश्च युवांपचतमित्यादौ अव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसामान्यवचनत्वस्वसत्त्वादां पत्तिस्तदीवश्यकत्वात् न
नु प्रथमांतपदानिरिक्तस्य समुच्चय एव नास्तीति संवोधनानंतरस्यापि समुच्चयाभाव इति चार्थे द्वंद्व इति सूत्रे शेषवरे उक्तत्वादित्दं प्रत्युदाहरणमसं
गतमिति चेन्न उच्च उच्च इति मनोरमादिषु प्रामाण्यप्रयोगेषु न दतिरिक्तसमुच्चयस्तीकारे बाधकाभावात् तत्र समानाधिकरणपदमपि मानमसं
द्विदिक् निपातनैरिति ननु युजादिषु निरुपपदेऽपि निपातनमसत्त्वात् कथं साहचर्येण सुवुपपदत्वलाभ इति चेन्न सर्वत्र लाक्षणिकस्य निपातन
स्य सत्त्वेन तत्साहचर्यादस्याप्यलाक्षणिकत्वसुवुपपदकत्वरूपनिपातनने इत्याशयात् अनिदं संज्ञकेति ननु प्रवुददज्ञानापत्तेः न च तत्र

रामः
१२१

लोपोऽनिष्टएवेतिवाच्यं दूरदं संज्ञावाच्येति वार्तिकसत्त्वेन तत्र लोपस्य जायमानतया तद्वा स्यानेदं संज्ञा केकारान्तत्वं वदन् प्रपञ्चाफलं भवेत्
त्याख्यानानापत्तेः यद्यपीदित्यदस्य शब्दरूपाध्याह तत्तदं न विधिना दूतं त्रकेकारान्तं भिन्नत्वेन न दोषः न च रेफवान्त एवेकारः ॥ तदं न विधिना
टित वाक्यार्थसामर्थ्यादं त्वेति न संहणीतु तथापि एकदेशे शब्दाध्याहारस्य कर्तुं शक्यत्वे दोष एव न चेदिति नेति प्रसज्येत् संभवः ॥ प्रसज्यस्या
त्र दृश्यमानत्वादिति चेत् पर्युदासश्चित्य एव किंतु प्रसज्येत शब्दस्वरूपाध्याहारानां तदन्तत्वे दोष इति तत्त्वेन प्रवृत्तिरिति अनन्त्यविकार इ
ति प्रत्ययाप्रत्ययविशेषणाद्वेति भावः व्याख्यानादिनि चोदितिलिङात् प्रचप्रत्याहारग्रहणो हि तस्यासंभव एव स्यात् न च वर्गग्रहणं तत्रेति वा-
च्यं हे चेति वैयर्थ्यापत्तेः प्रत्ययासर्वस्य परे दीर्घस्यैव सत्त्वे दीर्घादित्येव सिद्धेऽसंगतिः स्पष्टे वन केनैतत्पदे दूत्यधिकाराच्च वर्मेषूत्तरपदे एव दीर्घ-
सत्त्वादुत्तरपदाभावे चेति चरितार्थं तर्हि चावित्यत्र स्वरितेनाधिककार्योद्गर्गग्रहणं चुदिति पठितस्य च ग्रहणं चेति तत्त्वम् ॥ प्रनभिधानमिति
तृतीयदूत्यत्रैव प्रयोजनस्य भाष्ये कथनात् विषयः अवचावित्येव कृत्वा प्रत्ययग्रहणं न कार्यमिति केचित् अकमादाविति पठित्वा तदपि व-
क्तव्यं नास्तीत्युक्तं न च गणग्रहणापत्तिः कृआदिसमुदायघटके उत्तरपदे दूत्येव मर्थस्य विलंबोपस्थितिकतया कृआदिर्यस्य तस्मिन् उत्तर-
पदे दूत्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तदभावादित्याहुः निपातनादिति क्वचिदंतोदात्तस्यापि स्थानित्वाद् आदृशप्रयोगे प्राप्ते प्रत्यादृशकरण-
रूपस्वामिमत्तनिपातनाभावादिदं चिन्त्यम् अभेदकाभेदकादिति स्वीकर्तुं मते तु युक्तमेवेति तत्त्वम् अदसोऽसेः न दोष इति ननु अदकयते

स. भ.
१२२

क्षिपिमुत्पापनिरितिचेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेनवारणात् नचावाज्जविषयेनसात्तस्याः तिङन्तविषयादावेवप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नचैवममुकेद्
त्यसंगतंतस्यासाधुत्वात् परितुक्तिवंतेपीष्टमेवमुत्वमितिनामुके इत्यसंगतमित्याहुः॥शब्दान्तरेति दीर्घेकृतेतद्व्यक्तेरभादेनृहस्व स्यापिशब्द
नरप्राप्तिकत्वमितिचिन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुसूषति सुसूषति इत्यादावप्युक्तान्तरंगत्वात् द्वित्वेऽभ्यासेउकारअव्रणानापनिरिति
तादृशान्तरंगत्वं चुंबुपूचणयोर्थकृ दृष्टि कृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमिति एवोच्यतेत्रविषयेजातवहिरंगस्थले एव नतुसमकालप्राप्ति
केदूत्युक्तम्॥एवंचप्रकृतेपिनान्तरंगत्वमितिचिन्त्यमेतत् यद्वाउदवोढांमित्यर्थमेकव्यक्तिवृत्तिविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये
वोच्यते॥प्रकृतेतुव्यक्तिद्वयवृत्तिदीर्घइकारस्यभेदएवेतिनलक्ष्यलक्षणन्यायप्रवृत्तिः॥ ॥ननृषतुरित्वात्रव्यक्तिद्वयवृत्तित्वात् पुनर्ह
स्वापनिरितिचेदेवंवक्ष्यामः पूर्वोक्ताकारस्यनपुंसकत्वमुत्तरस्यतुपुंसत्वंतयोः समाहरिसुबोधान्विति अपेक्षयापूर्वदीर्घह्रस्वदृष्टमिदं
रितिचिन्त्यमेवेतत् उ कालइत्यपिचिन्त्यमेवतन्मतेप्युकरणसवर्णग्रहणात् असंदेहाग्रहस्त्वोच्चारितइतिचेत्सन्त्यप्रकृतेपिवाच्यमिति वस्तुतस्त-
त्वीकारेसनासंशेत्यादावापत्तिः अदे शएवेत्युक्तेतुसंकोचएवदोषः स्यात् किंचोदुपधायादित्यत्रानयेवसिद्धेप्रत्येषपरभाष्यविरोधः किंचभा-
व्यभानेनेत्यत्रस्वरितान्तिरिक्तविशेषणान्निषेधाप्राप्त्यावेर्यर्थ्याभावः अष्टादशानांग्रहणंतुनतत्रप्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं
चतपरप्राप्तस्यनानयानिषेधइतिपश्चिमधीत्यत्रशेखरेउक्तत्वात् तपरकरणंचरितार्थमेव किंचादसीमादिशायतेनेप्रत्येषसिद्धोपयोजनाभावः न

रामः
१२२

चङ्कारेण प्रगृह्यार्थचरितार्थम् ॥ अत्रापि ॥ प्रदस ॥ प्रमु ॥ प्रादेशविधौ नेनेव सिद्धे गुरुपन्थासादेव तत्सिद्धेः ॥ अमुकेद्वयत्रसर्वादेशपत्तिस्तु
 तस्यासाधुताया उक्तात्वात् ॥ अदमुयडर्थेन तत्राद द्रुद्वयेव सिद्धं न विध्यमाणत्वात् ॥ अत एव द्रुयं नाश्रयणीये वेत्यन्यत्र विसरः ॥ मेवादेश्य
 कमिति ॥ इदं तु तत्वं भसंज्ञापदं च रूपेण स्त्रीयेपि भवति न पदं तु भाष्यादि निनुलोपद्वितिसूत्रेपि यच्च भमिति ॥ अमि प्रवृत्त्या पदत्वप्रतिबंधात्
 लोपाभावात् कार्यकालत्वं युक्तमेव किंचाद्यायीकृतपरत्वाप्रयणत् परत्वात् भसंज्ञैवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ एवं च भाष्यमपि नैकदे
 श्युक्तिः ॥ अंगेन प्रत्ययाक्षेपस्य सर्वत्रोक्तेः प्रत्ययद्वयपक्षित स्यान्ने विशेषणाच्च ॥ उत्पिताकां सत्त्वमत्र निरस्तुतम् ॥ अत्र विषय इति तेन
 ॥ प्रात्वविषयस्यापि संग्रहः ॥ मानाभावादिति ॥ अत्र गुरुचरणाः कचिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे ॥ अन्यसदेशो र्वस्त्विति रत्रोत्वस्य
 तथापि न प्रवृत्तिः ॥ अवधारणगर्भानंत्यसदेशस्यैव विकाराभावात् ॥ प्रमुमित्यत्रास्यापि प्राप्तेः मकारादावपि न प्रवृत्तिः एकप्रयोगे दद्विशब्दे
 न्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्त्यभावात् रेफेराव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात् ॥ अत एवोक्तं एकेद्विभष्यप्रयोगउपपन्नः ॥ अन्यथांत्यसदेश
 शत्वाभावात् मुत्वानापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिरेव युक्तेति नाप्यदमुयडिति भवितव्यमिति भाष्यविरोधः ॥ तत्र ॥ प्रः सेरिति पक्षे एवं भवितव्यं तन्न
 स्यादिति शंकायामुक्तं चेति समाधानेनादोषात् समाधानं तु केचिदिच्छंति वस्तुतस्तु येनेत्येवेति भाष्याशयेनादोषात् तस्मादद द्रुद्व-
 त्वेवैष्टं न ह्ययमिति सिद्धं तमाहुः ॥ अत एव हिः प्रयुक्त इति सुधियः ॥ समो मिडिति ननु ॥ प्रकचिक्तनेविशिष्टस्यादेशार्थमन्यास एवास्तु इति शं

स. भ.
१२२

क्षिपिमुत्पापतिरिति चेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेन वारणात् न चावाज्जविषयेन सा तस्याः तिङन्तविषयादावेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् न चैवममुकेद-
त्यसंगतं तस्यासाधुत्वात् परितुक्त्विनेपीष्टमेव मुत्वमिति नामुके इत्यसंगतमित्याहुः ॥ शब्दांतरेति दीर्घे कृते तद्व्यक्तेरभादेन ह्रस्वस्यापिशब्द-
न्तरप्राप्तिकत्वमिति चिन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुस्पर्षति सुस्पर्षति इत्यादावप्युक्तान्तरंगत्वात् द्वित्वेऽभ्यासे उकारप्रव्रणानापतिरिति
तादृशान्तरंगत्वं बुबुपूचणयोर्थकं वृद्धि कृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमिति एवोच्यते तत्र विषये जातवहिरंगस्थले एव न तु समकालप्राप्ति-
के इत्युक्तम् ॥ एवं च प्रकृतेऽपि नान्तरंगत्वमिति चिन्त्यमेतत् यद्वा उद्वोढाभिनयार्थमेकव्यक्तिवृत्तिविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये-
वोच्यते ॥ प्रकृते तु व्यक्तिद्वयवृत्तिदीर्घइकारस्य भेद एवेति न लक्ष्यलक्षणन्यायप्रवृत्तिः ॥ ॥ न नृषतुरित्यत्र व्यक्तिद्वयवृत्तित्वात् पुनर्ह-
त्वापत्तिरिति चेदेवं वक्ष्यामः पूर्वोक्ताकारस्य नपुंसकत्वमुत्तरस्य तु पुंस्त्वं तयोः समाहारे सुबोधान्विति अपेक्षया पूर्वोदीर्घह्रस्वदृष्टि-
रिति चिन्त्यमेवैतत् उ काल इत्यपि चिन्त्यमेव तन्मतेऽप्युकरणसंबन्धेन प्रवृत्तौ असंवेदात्प्रवृत्तौ चारितद्वयवृत्तिवैतन्यं प्रकृतेऽपि वाच्यमिति वस्तुत-
स्त्वीकारे सना संशेत्यादावपत्तिरित्युदे श एवेत्युक्ते तु संकोच एव दोषः स्यात् किंचोदुपधाया इत्यत्रानर्थे वसिष्ठे प्रश्नेष परभाष्ये विरोधः किंच भा-
व्यभावेनेत्यत्र स्वरितान्तरित्तुविशेषणान्निषेधाप्राप्त्या वैर्यर्थ्याभावः अष्टादशानां ग्रहणं तु न तत्र प्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं-
च तत्परप्राप्तस्य नान्यनिषेध इति पश्चिमधीन्यत्र शेषं उक्तत्वात् तत्परकरणं चरितार्थमेव किंचादसौमादिशायतेने प्रश्नेष सिद्धौ प्रयोजनाभारः न

रामः
१२२

चङ्कारेण प्रगृह्यार्थचरितार्थम् ॥ अत्रापि ॥ प्रदस ॥ प्रमु ॥ प्रादेशविधनेनैव सिद्धे गुरूपन्यासादेव तत्सिद्धेः ॥ अमुकेद्वयत्रसर्वादेशपनिष्कृते
 तस्यासाधुताया उक्तात्वात् ॥ अदमुयडर्थेन तत्राद द्रुड् इत्येव सिद्धं न विषयमाणत्वात् ॥ अत एव द्रुयं नाश्रयणीये वेत्यन्यत्र विसरः ॥ मेकदेश्य
 कमिति ॥ इदं तु तत्वं भसंज्ञापदं च रूपेण स्त्रीयेपि भवति न पदं तु भाष्यादि निनुलोपद्वितिसूत्रेपि यच्च भमिति ॥ अमि प्रवृत्त्या पदत्वप्रतिबंधात्
 लोपाभावात् कार्यकालत्वे युक्तमेव किंचाद्यायीकृतपरत्वाश्रयणात् परत्वात् भसंज्ञैवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ एवं च भाष्यमपि नैकदे
 श्युक्तिः ॥ अंगेन प्रत्ययाक्षेपस्य सर्वत्रोक्तेः प्रत्ययद्वयपस्थितस्यानोविशेषणाच्च ॥ उत्पिताकांक्षन्वमत्र निरस्तुतम् ॥ अत्र विषय इति तेन
 ॥ प्रात्वविषयस्यापि संग्रहः ॥ मानाभावादिति ॥ अत्र गुरुचरणाः कचिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे ॥ अंत्यसदेशोर्बन्धितिरत्रोक्तस्य
 तथात्वमपि न प्रवृत्तिः ॥ अवधारणगर्भांत्यसदेशस्यैव विकाराभावात् ॥ अमुमित्यत्रास्यापि प्राप्तेः मकारादावपि न प्रवृत्तिः एकप्रयोगे दद्विशब्दे
 न्त्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिभावात् रेफेराव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात् ॥ अत एवोक्तं एकेद्विति भाष्यप्रयोग उपपन्नः ॥ अन्यथांत्यसदेश
 शत्वाभावात् मुत्त्वानापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिरेव युक्तेति नाप्यदमुयडिति भवितव्यमिति भाष्यविरोधः ॥ तत्र ॥ अः सेरिति पक्षे एवं भवितव्यं तन्न
 स्यादिति शंकायामुक्तं चेति समाधानेन दोषात् समाधानं तु केचिदिच्छन्ति वस्तुतस्तु येनेत्येवेति भाष्याशयेन दोषात् तस्मादद द्रुड् इ-
 त्येवैष्टं न ह्ययमिति सिद्धं न माहुः ॥ अत एव हिः प्रयुक्त इति सुधियः ॥ समो मिहिति ननु ॥ प्रकचिक्तनेविशिष्टस्यादेशार्थयथान्यास एवास्तु इति शं

सं. भ.
१२३

कावसरद्विचित्र सर्वनामसाहचर्येणाव्यादपिवाचकत्वरूपप्राधान्ये एव प्रवृत्तिर्न तु द्योतकस्थले प्रवृत्ते तु समो द्योतकत्वान्नोक्तवः प्रसंगद्वि-
तितात्पर्यात् ननु नलोपो नञ् इत्यत्राशितिन्यासेः कवास्त्रणद्वयत्रदोषदानसाहचर्येणाभिप्रेतमिति चेदुच्यते उपसर्गस्याप्रतावित्यत्र भा-
ष्येणोपसर्गविषयेऽक्तचोऽनभिधानात् तत्र हि अयत्तावित्युपसर्गविशेषणं रेफस्य वा प्रादोपरेः प्रतिषेधः अंशे प्रतेरपूर्वविधिरित्युक्तं मू य-
द्यकच उपसर्गस्यानदापरिबदकव्यपिनिषेधः आवश्यकं दूजितदनुत्ताऽनभिधानमावश्यकमित्याहुः तिरसः अत्रंतिर्येदिति अनीति अनी-
तिवास्तुद्विचित्रं ॥ अयं विचारः प्रादोऽप्रमंचतीत्याहुः इत्यत्राकारपरत्वादापनिः अलोपग्रहणे तु एकादेशपहतं रूपलोपसत्त्वेन नापनि-
द्वितीयेषु अद्वयस्यानुकरणोपकृति वदनुकरणेनेति पक्षे अत्राहुः इत्यत्र अपदंतादकारादौ गुणोद्विपररूपे आदेशः स्यात् अलो-
पग्रहणेनूक्तीत्यादेशद्विनदोष इति चेन्न अनीत्युक्ते आदिन्यत्र दोषतादवस्थात् अतः पक्षद्वयं तु सर्वत्र एवेत्याहुः ॥ नञ्चेः रूढस्ये-
ति ननु प्राचीनं इति विशिष्टरूढत्वस्यादृष्टत्वेन वक्तुमशक्यत्वाद्योगिकेन लोपानापनिः पूजायाः गम्यमानत्वादिति वाच्यं प्राचोक्तं पदं क-
चित् पूजयोपादीयाते कचिन्निंद्यां च लोपयुक्तः प्रयोगः पूजायां तु नकारसहित एवेति केचित् अपास्तमिति वस्तुतउत्तरेष्वनकारस्य
वश्यकत्वेनात्र नियमगौरवेण च तदमुक्तमेवेति भाति एतेनां च गतावचिपूजायामिति पक्ष्यते इदित्वादेवनलोपाभावेन नञ्चेरिति सूत्रमेव
व्यर्थमित्यपास्तम् पूजागम्यत्वेपि नलोपापतेः अंचुपुजिन्नुचामित्यत्रेकारकरणादचिद्व्यस्य अग्रहणापत्तेश्च उकारादुत्तरोक्तस्य

रामः
१२३

हणे अदिद्वयेकेद्वय स्याप्याप्तेः तत्राकारान्तकृत्वाद्यनुबंधकत्वादग्रहणमिति चेद्गौरवमेवेति दिक् ॥ जोपधत्वेति कुं च्याडित्यत्र प्राश
 तत्वं तत्र नोपधप्रयोजनं कुच्यादिति तत्र कुचिद्वितीदित्यनेनापि सिद्धमिति कुंचेति पाठोऽर्थः स्यादतोऽयं न जोपधः कथं तर्हि बुज्ज्वमाशङ्कितं त
 र्हितत्वाभाष्यात् कुत्वविषयेऽनुत्सारपरसवर्णत्वयोः सिद्धत्वमेव प्रतिपाद्यताम् ॥ प्राशीर्लिङि कुंच्यादित्येवरूपमस्त्विति चेत् चिन्त्यमेत
 त् शतृवदिति ननु अतः प्रत्ययान्ता एव निपात्यतां किमनेन गुरुभूतेनेति वाच्यम् ॥ अतः प्रत्ययस्य प्रकरणा पठितत्वाभावात् पूरणगुणेति
 निषेधार्थमपिशतृवदित्यति देशस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः ॥ अतः संप्रतुवांदकमिति वस्तुतस्तु यमारा सत्प्रतिपत्त्यर्थेनेन चंद्रयने
 किपिचंद्रमित्यत्र नदीर्घः णिलोपस्य तु न स्थानिवत्वं दीर्घविधौ न निषेधात् णिलोपः स्यादिति मतेऽदोषेण कथं तदुपरि व्याख्यानेन निर्वह
 इति दोषोदत्त एतद्ब्रूचनेन निर्वहादिति चेन्न इदमपूर्ववचनं न किंतु ह्ययद्वयस्य छत्रादेशे स्थानिवन्मूलकः छेदकारं घटकत्वमारोप्य
 ते इत्यारोपमूलको वा तत्रायेऽनेकांतवादिनामुपरि न दोषः अंत्येतु स्वधियवावयविनिस्वघटकत्वमारोप्यते इति तद्वयवयवत्वस्यैवाभा
 वेन तदवयविनि तदघटकत्वस्यारोपेपि न मशक्यत्वाख्याना अयस्य आवश्यकत्वमिति न विरोध इति यत्किंचिदेतत् ॥ अत्रेदं तत्त्वं नोपधा
 यादित्युपधापदाभावे प्रकृते कृते नुमिदीर्घस्य चारितार्थ्यसंभवात् तत्र कौंडिन्यायेन दीर्घेण नुमोवाधापत्तिः तत्सत्वेऽनवकाशत्वाच्चाधेपु
 नरुत्सर्गप्रवृत्तिर्भवतीति न दोष इति सुधियः केचित्त्वतु पदमौपदेशिकात्वं तस्य भाव्यं मनुप्यपि हलन्त्यमिति संस्कारानंतरमानुमानिकादेशत्वं स

सिद्धिरूपमुक्तं भाष्ये तदाश्रयणे वा द्विविकारे तदप्रवृत्तिरेवेति अत्राभ्यस्तत्वाभावादेव न दोषः एवं च समासान्तराश्रयणेऽपि न क्षतिः ॥ अत्राभ्यस्तत्वाभावादेव न दोषः
 नवारं च युक्तमेव जुहुवत्तुरित्यत्राभ्यस्तत्वानापत्तेः सहचर्यमपि पूर्वमुक्तमित्यलम् केचित्तु देवदत्तादयो भोज्यन्तमिति स्वीकारे प्रत्येकमर्थप्र-
 तिरित्युभेग्रहणमित्याहुः ॥ चिन्त्यमिति केचित्तु बहुव्रीहिफलत्वेन मानम् स्वमिति भाष्योदाहरणेन अपवादत्वं युक्तमेव अन्यथा रज्जुसदृश-
 मित्यत्रैव षत्वापत्तेः न च कथमुपपट्टकाम्यतीत्यत्र षत्वं बहुव्रीह्यभिधेयापेक्षावधित्वस्य सज्जोतिरूपषट्पदलक्षणस्य प्राद्युपसर्गोपलक्षणस्य च
 अश्रयणेनादोषादित्याहुः ॥ तन्निषेधादिति ननु पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य ग्रहणादत्राप्रवृत्तिरेव स्यात् न पदं नेति सप्तशतविवेकविरोध-
 येति चेन्न लोपसमाननिमित्तकपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य तत्रविवक्षणमित्याशयात् ननु कौलुप्तमित्येव दोष इति वाच्यं पिपठिष-
 तेः किंप्रतिनिमित्तकालं लोपस्य कौलुप्तत्वाभावात् तस्यासार्वत्रिकत्वाच्च पदसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययनिमित्तका भावादेशविषयत्वस्य वा परि-
 स्कारेणादोषात् तस्मिन् प्रत्यये परेरेलोपः तस्मिन् अन्येषु परे एव कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थे वा न दोषः तद्विनिमित्तकलोपातिरिक्तलोपो न स्थानिव-
 दित्यर्थो वा तेन पट्टयतेः पठित्यत्र जनयतेः जनूततो जात इति लापनेन जज्ञात इति अत्र श्रुत्वा सिद्धं प्रत्ययानिषेधाप्रवृत्त्ये लोपस्य स्थानि-
 वत्त्वात्तदनापत्तिरिति श्रूयमाणप्रत्ययनिमित्तकपदचरमावयवातिरिक्तद्विनिवेशनीयद्विनिमित्तकः ॥ ॥ नुमस्यानिर्दिष्टं शरित्प्रत्याह-
 रग्रहणमात्रमानं तदभावे केवलानुसारेण लक्षणार्थमेव तुम् ग्रहणमावश्यकं शरग्रहणे तु केवलानुसारस्य तत्पदकत्वेन ग्रहणे सिद्धे तु

स. भ.
१२५

मृग्रहणं सामर्थ्यात् तत्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणां नुमृशुद्धस्तुनगृह्यते विसर्गसाहचर्येण अयोगवाहस्यैवग्रहणात् नुमृस्थानिकानुस्वा-
रएवपर्यवसन्नवृत्तिवोध्यम् ॥ तडि. ति. नन्वत्रसंयोगादिलोपेन स्यासिद्धत्वेन पुनः संयोगात्तलोपस्य प्राप्तिरेवेति चेन्न तत्क्रौडिन्यन्यायस्य
त्रिपाद्यांस्वीकारेण दोषात् एतन्मूलकमेव यं प्रत्यपवाद्यत्वं तस्यासिद्धत्वेन इत्युक्तम् इदमेव त्रिपाद्यां न्यायप्रवृत्तौ मूर्द्धाभिषिक्तोदाहरणमिष्यलम्
षत्वस्यासिद्धेति अन्यथाषट्ठोः कङ्त्वापत्तिः तर्हि तन्निमित्तलोपानिर्गुणनिवेशेपदचरमावयवेति न निवेशनीयमिष्यपिलाघवमिति पडित्यत्र तु न
दोषः श्रूयमाणतद्विज्ञेति निमित्तत्वादिति दिक् विस्तरइति ननु मधुश्चोततीमिमधिगितिकथमिति चेदयं सोपधत्तेन संयोगादिलोपेदृष्टसिद्धिरि-
तिकेचित् दिधगिति ननु दिदहिति उपदेशाभावाश्रयणं नापि दहिन्युत्तरखंडस्योपदेशत्वम् प्रागंतूनामंतेनिवेशइति तस्य तत्त्वाभावात् न च-
स्थानिवत्त्वेन विशिष्टत्वं स्थानेद्वित्वानंगीकारात् किंच स्थानिवत्त्वेनोपदेशो ग्रहीतुमशक्यः न च भवतइत्यत्रादुपदेशत्ववदत्रलभवेन तत्त्वं स्या-
देव तत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणात् अदुपदेशप्रत्ययकालिकोप्राप्त्यइति तत्र स्थानिवत्त्वेन तदाश्रयणेऽपि तत्र कस्यापि निमित्त-
त्वेनानाश्रयणात् उपदेशप्रत्ययकालिकस्य स्थानिवत्त्वोपदेशस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेन हलंत्यमित्त्वेन वस्त्वभावसिद्धोपदेशस्य ग्रहीतुमशक्यत्वा-
दुपदेशत्वाभावात् इत्वाभाव एव प्राप्तइति चित्यमिति एवं च दिधडिति जैमिनीयोक्तमेव पुनरुक्तमिति सुधियः ॥ वसोः वसुसादेशेनेति न चैवमपि वसु-
स्तमेदृत्यस्यैवग्रहणस्यादिति वाच्यम् सामान्यग्रहणं नैकानुबंधस्य धातोरपीति ज्ञापनार्थइति सकलेष्टसिद्धिरित्याशयात् एतेन वस्त्वस्थानि-

रामः
१२५

वत्तेनेवा गित्वे लब्धे उकारानुबंधवसोः सामान्यग्रहणार्थमविष्यतीति भाष्यारूढमधिकसकारानुबंध नोत् संजनं चर्यमित्यपीत्युक्तं प्रत्ययो
 त्यययोः प्रत्ययस्यांगीकारादितिकेचित् उकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणम् अप्रतिना एकांतत्वादेकस्थोपस्थितत्वादित्यस्यैव प्रत्ययस्यैव ग्रहणे
 चित्याच्च धातोर्ग्रहणपरिभाषावेनापि जातमिति अपिकेचिदाहुः नचैवं स्वं सदृति साहचर्यात्तत्र सूत्रे धातोर्ग्रहणापत्तिः अत्र वसोरिति प्रत्य
 यस्यैव ग्रहणत्रापि तस्यैव ग्रहणोचित्यात् सांतेति विशेषणाच्च नहि धातोर्विशेषणे फलमस्ति सर्वत्र सांतेत्येव सत्त्वे बाव्यभिचारादिति दि
 क् परेति वित्ति वस्वेकेन्यस्यापि प्रतिपदोक्तत्वमिति चेत् सदृत्वन्यवस्थायामेत्वलोपाभ्यामेव प्रतिपदोक्तत्वात् संप्रसारणेनेकाधदन्यन्यत्र
 विस्तरः ॥ पुंसे बलुतदृति गौरवादेत्तदुक्तं सुक्तं भवति ॥ अदस्य प्रसिद्धेरिति नचतक्रन्यायेन सिद्धिः इत्यादिसिद्धयेतदादिविषयेतदप्र
 वृत्तिस्वीकारात् ननु ग्रहणप्रत्याख्यानेदमेवेति नियमे प्रकृतेः यदिस्यात् दकाराभावेन सनियमोऽसंगतः स्यादतस्तसामर्थ्यादत्वे
 न प्रवर्तनद्वयदोषः किंच परत्वात्सत्त्वे सकृत्तूगानिन्यायेन तदाद्यत्वमिति सुवचमेवेति चेन्न तत्प्रत्याख्यानपक्षमादायैतत्तत्प्रत्ययप्रवृत्तेः वस्तु
 तस्त्यदादीनामद्वयत्रविभक्तीति विषयसप्तमीविहितविशेषणादिगौरवात् सैव चिन्त्यमित्युक्तत्वात् एवं च सकारस्यात्वे पररूपे ओङ्देशे टि
 लोपद्वितिन्यायेन पुनरत्वाप्रवृत्त्याऽदोषात् नच पररूपात् पूर्वमेवांतरंगत्वात् लोपेऽसकावित्त्वत्र टापि ओङ्ः श्वाद्यापत्तिः ओङ्कारविभक्तिवा
 दिति वाच्यं द्विवचनोकारविभक्तेरेवौट्ठितिसंज्ञास्वीकारात् प्रत्ययस्यादिति दृष्ट्वापत्तिरिति चेत् द्वित्वसामर्थ्यात्पररूपानंतरमेव टिलोपसंबन्धव्य

स. भ.
१२६

त्वात् प्रत्ययासोरोदित्वेववदेवं चेदंचित्यमित्याहुः ॥ नमुने ननुमुग्रहणमास्तुइतिचेन्न० पंचानाममुनेत्यत्रनाभावेकतेनलोप्रस्यान्यथासिद्धत्वनिषेधम
पत्याः कीन्तरत्वेनमेवोवर्णमितिस्वरूपनेः नेकतेव्यवहितस्यैवासिद्धत्वनिषेधइतिनदोषइतिचेदत्रने ६ इत्यस्यविषयसंप्रभुत्वेनौपस्थिकस
सम्यभावेनतस्मिन्निपरिभाषायाः ॥ प्रप्रवृत्त्याव्यवहितत्वांशस्वलब्धुंशक्यत्वादिनिदिक् ॥ इतिहलन्ताः पुष्टिंङ्गः ॥ पक्षइति पक्षस्यादिरि
तिपक्षेतुगनिकारकेनिष्ठदंतेनसमासेपदत्वाभावेननिषेधोनेनितत्त्वम् षष्ठुत्रः पंचमीसमासेनहुसेनावित्यत्रनिघात्तापक्षिरितिबोध्यम् ॥ प्र
पो व्याख्यानादितिः सानुबंधकपरिभाषायाउभयोः सत्त्वेशास्त्रीयग्रहणमत्रलौकिकएवसंभवतीतिभावः नचप्रत्याप्रत्यप्रयोरितिन्यायेनदो
षः नदभावात् ॥ अङ्गिरितिनिर्देशाच्चेत्याहुः ॥ इतिहलन्ताः स्त्रीलिङ्गः ॥ उत्तरपदत्वे। ननुकार्थित्वनिवेशेफलसत्त्वेपिप्रमाणाभासइतिचेत् पदा
दिविधावितिपर्युदासएवावेक्षिः तथाहिपूर्वकाला
व्यवहितकालवृत्तिर्हिपदादिविधिर्यथासेचइति॥ सकारस्वपूर्वकालाव्यवहि
तकालवृत्तित्वं एवंचतत्साहचर्यात्परकालाव्यवहितकालवृत्तिरूपपदांतकार्यएव तथाचकार्थित्वनिवेशोऽर्थोत्फलितः यद्वाऽत्राभाषवृत्तित्वे
नसाहचर्य्यथासहचर्यप्रागभावावृत्तित्वंतथाचध्वंसवृत्तित्वंपदांतकार्यएवेतिनपदव्यवायेपीत्येतद्विषयेप्रवृत्तिः ॥ प्रभृत्यप्रतियोगित्वे
नवासादृश्यमितिनगोषः नचपदादिविधिर्नानेत्यादौणत्वविधौपूर्वस्याभावेनपूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तित्वंवाधिनमितिज्ञानमू
त्तरपदका कार्यपदादिविधेस्तथात्वेनारोपात् ननुपदप्रयुक्तकार्येउत्तरपदीयेकर्तव्येपूर्वपदीयपदत्वस्यापिनिषेधादिनिषेन्न उत्तरपदी

रामः
१२६

येनेतिनिवेशेनोत्तरपदसंवन्धिनिकार्येद्विनिवेशेनवादेशात्॥ अत्रत्यकार्यित्वादिफलमुक्तं मुद्रसूत्रे अत्रभिधानमिति अत्रभिधानमिति
 गतिकारकेतिसुबुत्यने प्राक् समासेऽपदत्वादनिष्टः स्यादितिभावः नसलिखितद्वि ननुमधुशब्दान् यत्रतादृहुवचनेजसि लुकि
 ह्रस्वस्यगुणेभवति अत्रपृष्ठत्वादेः पदंतादितिदुर्वारंनचानेननिषेधः उत्तरपदत्वाभावात् एतत्प्रत्याख्यानेतुयजादौसर्वनासंस्थानि
 पूर्वस्य॥ पदत्वनिषेधेनोदाहारित्वेन उत्तरशब्देनउत्तरपदंनलक्ष्यतेकिं नुवृत्तिचरमवर्ति तथाचप्रकृतेनिषेधसौलभ्यमितिबोध्यम्
 युक्तंचैतत् अन्यथाप्रत्याख्यानेऽस्मादेवाचारकिपिशपिमधवतिशंभवतीत्यत्रगुणेकृतेपूर्वरूपापत्तिः अत्रसर्वनामस्थानीभावेन
 तस्यनिषेद्धुमशक्यत्वात् मन्मतेवृत्तिचरमएवसद्विनिषेधः स्पष्टएवेतिदिक् संबध्यतद्वि ननुतत्संबंधि एनोरित्यत्रचारि
 तार्थ्यात् सामर्थ्यात् लुकालुसेपिद्व्यसंगतमितिचेन्न प्राचीनानुरोधित्वात् तस्यस्वमतेह्येकवचनएवेतिबोध्यम् इदमत्रतत्त्व
 म् एनोनवक्तव्यः नचत्रन्यायेनत्यदभ्यत्वबाधः त्यदादिविषये अत्रनेरुक्तत्वात् यदिसोपिनोदावहः एनदेवकर्तव्यइतिभगवतः सिद्धंनस्त
 त्रेनदेवकर्तव्यद्विशंकिनेऽपरेयद्येनत्क्रियतेतर्ह्येनोपिनकार्येद्विनिषेधपह्यहासपरजयातत्सार्थक्यादितिमुं धियः ॥ ननुउपसर्जनेनकारका
 रितार्थ्यमन्तः सामर्थ्याभावद्व्यतः ग्राहः अत्रयोरिति॥ अत्रहन्निषेधेनापीति अपिनातक्रत्यायः ननुनिषेधविषयेचारितार्थ्यात् तत्क्रत्यायमदृष्ट
 द्विचेन्न ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांनगत्रौतक्रं कौडिन्यायेत्यत्रबाधदर्शनात् नचवाक्यद्वयकार्येवाक्यत्रयकरणसामर्थ्यात्तुभावेस्तु अत्रकिंगम

स. भ.
१२७

कमितिवाच्यम् ब्राह्मणेभ्योगौडेभ्योदधितक्रंशश्रुमलंवदत्यत्रवाक्यद्वयेपिबाधदर्शनात् अप्राचीनग्रामानहस्वाग्रोस्त्रात्रेवर्हिणस्तेन्ययोधा
द्वत्यत्रचदर्शनात् ननुनडिद्वितिनिषेधंपर्यालोच्यनलोपद्वत्यस्यसंकोचेप्राप्तिरपिदुर्लभेतिचेन्न संकोचस्यवाक्यार्थकालिकत्वेनवाक्यार्थात्
र्वमेवचव्याप्यव्यापकज्ञानसत्त्वेनपूर्वशास्त्रस्येतद्वाधत्तनादेतद्विषयसंकोचमुलभतयादोषात् निषेधशास्त्रस्यचप्रतियोग्यपेक्षत्वेनपूर्वत-
त्संकोचाभावात् नन्वाहयतेः किपिअहद्वत्यत्रनान्तत्वाभावात्कथंनान्तप्राप्तिपदिकत्वमहंशब्देद्वितिवाच्यम् पदान्ताहंशब्दस्यसर्वत्र-
नान्तस्येवसत्त्वेनतस्यतद्व्याप्यतायाः सोलभ्यादितिदिक्विभावयन्तुसुधियः॥ दुर्गिति द्वयमूर्जीतिवैदिकप्रयोगात् अस्यस्त्रीलिंगत्वेनपुनपुं-
सकथोरेवेतिनप्रमाणमितिक्विवन्नकर्तैरिवहृजीति ननुअनद्वत्येवकृत्वातस्येवानुक्त्यासिद्धेप्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमितिपुं पक्षश्चेदयमप-
रोक्तद्वतितत्वम् अचद्वत्यनुरुध्यद्वद्वतिनकार्यमिति तुन ओडः श्यामिन्यारंभेणसंनिपातेनपरत्वेनओडःभ्यस्रओः सुअदोषपिसप्तम्येकव-
चनेकारंतेपिनुमापन्तिदिक्॥ षारामासिकद्विति अयमपपाठः॥ षनिषण्मासिक इत्यपेक्षितत्वात् नुमेति वस्तुतः सर्वनोमस्यानत्वमेवन-
पुंसकत्वादितिचिन्त्यम् अञ्चेति॥ समासे॥ भूतशब्दस्यपंचशतपरत्वमेवमक्षिशब्दस्यविशतिपरत्वम् अन्यथाभूतादेः पंचद्विसंख्येयत्वेन
चतुर्दशसंख्यात्वस्येवापनेः॥ प्राच्छी परोयः शतेति द्दमेवयुक्तम् अन्यथाशतभिन्नावयवेत्यर्थेपिशतकारेसमुदायावयवेत्यर्थेपिशतकारे
निरेवस्यादिति शतभिन्नावयवार्थवान्ग्राह्यद्वत्युक्तेगौरवंस्थात् पूर्वोक्तत्वेनतस्ययत्रार्थवत्त्वतत्रैवप्रवृत्तिरन्यत्रतुनेतिकल्पनंचो नचत्

रा.
१२७

नतेवपवर्गाभावः परुत्वेनदृष्टोयः शनेतिव्याख्यानेनादोषात् उक्तगौरवेणास्याकिंत्तिकरत्वात् इत्याहुरिति उक्तभाष्यद्वयविरोधः न खपि
 हार्यइतिचिस्थम् अन्यत्तुल्यदिषः प्राकृतित्वत्तणेधेवप्रसिद्धमितिछदिरुपधीत्यस्यप्रतिपदविधित्वेपिचर्मणिनदप्रसिद्धेः प्रसिद्धेविधित्वा
 भावाच्चर्मणोनिन्त्यस्यपरित्वोत्तत्प्राप्तौपूर्वविप्रतिषेधारंभइत्येकेऽत्रपरिहरन्ति अन्यत्रशीघ्रोपस्थितिकत्वानिन्यविहितेष्वप्यप्रभृतिभिः
 कपोवाधसंभवेपितथाविधकपूर्विधेरप्रवृत्तिपक्षेऽर्द्धजातुरित्यत्रपाक्षिककपोनिष्ठस्यापक्षोभाष्यतात्पर्यान्नसः किंतुपुर्वादिभेति-
 पाक्षिकोजुरित्याहुः अपरेतुलोहितात्मणावित्यनेनपुंसिचारितार्थिनस्त्रिधाप्रतिपद्धिधानमात्रालिङ्गबोधकप्रत्ययभाष्येप्राप्तेक्रियमा-
 रणाह्नाहिताह्निङ्गवाधनंवेति तद्वार्तिकतद्विरुद्धोक्तभाष्यद्वयेप्येकदेश्युक्तित्वंकल्पयतः तुल्यन्यायात् प्रकृतप्राप्तस्यापिदीर्घस्या-
 कृतव्यूहपरिभाषयन्तुम् प्रकारनिष्ठोपधात्वस्यविनाशेन्मुखत्वेनेदीर्घाप्रकृतेः स्वपीत्येकमेवेत्याहुः इतिनपुंसकलिङ्गाः ॥ स्वरादिः प्राप्तेरिति
 ननुचादयप्रशुदात्ताइत्येवंपाठेनतत्रनदोषः ननुस्वरादयोऽसत्त्वेइतिपाठेस्वरादीनामसत्त्वेएवाव्ययत्वापत्तिः अव्ययमितिमहासंज्ञयासिद्धांते
 पिअसत्त्वेएषेष्टत्वात्तुसत्त्ववाचकानांतुक्चित्सतिगमकएवेतिनदोषइतिचेन्न तत्रचचादयइतिपदद्वयकरणेननिपातप्रदेशेषुचादिपाठेनगो-
 रत्वापत्तेः यदिसंज्ञाप्रदेशेषुनिपाताद्व्यव्यमित्युच्यतेतदानसिद्धांतेनसममेवस्वरादिसूत्रेनिपातग्रहणंनकार्यमितिनु अत्रपक्षेलाघेवं न
 चोपसर्गादीनामाद्युदात्तानापनिश्चादित्वाभावादिनिवाच्यम् चादिगणेएवोपसर्गाद्व्याख्याधिराश्वरेइत्येतपाठेनचादित्वसिद्धेः प्रादयइतिचन

स. भ.
१२८

कार्यमिति चलाघवं न च चादीनामप्युपसर्गगत्योरप्यापतिरूपादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् न च कर्मप्रवचनीयेष्वपि उपसर्गगत्योरप्यापतिरूपसर्गा-
दीनांगणोपाठत्वेन निपातवत् कर्मप्रवचनीयत्वाप्राप्त्यापि समावेश इति वाच्यम् कर्मप्रवचनीया इत्यत्र कर्मप्रवचनीया एवेति पठित्वा गत्यादि बाध-
सिद्धेः अन्ययोग्यं वच्छेदो हि एवकारेण स्वघटितपदत्यागे एव निवेशे च किं लाघवमिति चेदेकं पदं कार्यमिति विशेषः इदमत्र तत्त्वं स्वसदयो-
व्ययमित्येव सूच्यतां चादयोपि तत्रैव पाठ्याः चादौ प्रादय एव उपसर्गा इत्येवकारेणोपसर्गादि बाधश्चादीनां चादयः प्राद्युदात्ता इत्येव च पाठ्यम्
सत्त्व इति पठित्वा चादीनां पाठः कार्यः तत्र कर्तव्यं वा तथा च चादयोऽसत्त्वे इति प्राग्ग्रीष्मरान्निपाता इति स्वरादिनिपातमित्यत्र निपाता इति च न कार्यमि-
ति एतत्पक्षेऽपि निपातपदमनुक्तमपि लाघवं निपातएकाच इत्यादिषु चादय इति पाठे च गौरवेऽपि सप्तपदा करणात् मात्रा लाघवं त्वतिशयितमेव
न च संज्ञा कृत लाघवं न दनाश्रयं गस्योक्तत्वात् ननु स्वरादिषु चादिपाठे स्वरादेराकृतिगणत्वात् प्रतिरिक्ता व्ययानामसंभवे पाठे तेषां चादित्वस्या-
प्यापत्याद्युदात्तापतिरिति चेन्न प्राकृतिगणोऽन्त्येव पाठ्य इत्यत्र विनिगमकाभावेन चादिनः पूर्वमेव तेषां पाठे नादोषादिति प्रकियेत्वा तु सर्वेषां प-
रममधुर इति मात्सर्यं त्वात्थं विचारयन्तु सुधियः ॥ सत्त्व वाच कत्व इति ॥ स्वरादिषु सत्त्व वाच कत्वेऽप्यव्ययत्वस्वीकारादिति चिन्त्यमिह साठकसु-
चित्यः गमके एव न तत्स्वीकारात् वामिति यद्यपि विमत्स्यान्तर्धेन न सादृश्यं तथापि प्रकृत्यर्थे न तत्त्वम् ॥ तत्तदर्थेति यद्यप्येकस्यैव द्विरुक्तं तदर्थे न तत्त्वम्
तथाप्येक न च्छब्दस्य प्रकृतिपरत्वेनैकस्य प्रत्ययपरत्वेन तदसंभवः न च तच्चित्तोचित्यत्र तदित्यस्य न स्यादित्यर्थे केन प्रथमं तच्चिदित्यनिसा

रामः
१२९

मानाधिकरण्याभावाद्द्वंद्वोदुर्लभः परिनिष्ठितविभक्त्यासमासेनादोषात् नहिद्वंद्वसूत्रेशेषज्ञस्यस्यानुवृत्तिर्येनप्रथमान्तानामेवसंविधिभा
 ॥ प्रत्रकेचित् यद्विभक्तिसमानानुपूर्वीकत्वंतद्विभक्तिसमानार्थकत्वमेव प्रत्यासत्त्येति कामित्यादीनां पाठं विनाऽव्ययत्वानुपपत्तिरिति दुः ॥ साधी
 यद्विभक्तिसमाधीयद्विभाष्यात् ॥ सर्वेति ॥ अत्रविभक्तिपदंशित्वेपर्यवसन्नंप्रत्येकमेकवचनादविनिभावः द्वितीयैवेति द्वितीयाः कर्मत्वमे
 वार्थनात्ययोदयोपेक्ष्यत्वम् त्रयाणामिति ॥ अन्यथा कपिंजलाधिकरणन्यायेनायमेकः द्वमेत्रयद्वयपक्षाबुद्धिरेवचतुष्टयनिकाः प्रथमोपस्थि
 तत्रित्वावच्छिन्नबोधनेनैववहुवचनसार्थक्येनैवैयर्थ्यस्यष्टमेव ॥ अत्रेदंनत्वम् सर्वविभक्त्येकवचनत्वांगीकारेगंगादेनियमेनः सर्वविभक्त्ये
 कवचनापत्तिर्नहिनुयाचानुभवः ॥ तस्मादेकैवविभक्तिसूत्रस्वस्थितः दूत्यत्रसप्तम्येवस्वर्गतद्वय्यादौपंचम्येवएवंचतुष्टय्यादौहिप्र
 त्याहारश्चरितार्थः तत्रतत्रसप्तमीपंचम्यादेर्लुगर्थत्वात् त्वदुक्तासर्वविभक्तित्वमयुक्तम् उक्तयुक्तेः नचयेषामपादीनादिर्नास्तिसत्त्वा
 नुसर्वैकवचनापत्तिरितिवाच्यम् अर्थेप्रथमेत्येववक्तव्येप्रातिपदिकग्रहणान् प्रथमेवेत्यदोषात् कर्मादियोग्येत्यर्थस्तुनप्रातिपदिकप
 दवैयर्थ्यापत्तेः किंचपचतिकल्पमित्यादौसदुर्वारः विशिष्टकर्तृत्वस्यकेनाप्यनुक्तत्वात् ॥ कृत्स्नसंज्ञायांप्रपीतिः ॥ अतएवनेभ्यएषामि
 त्यादिसिद्धिः ॥ प्रायेयेनविधिसूत्रंनसंज्ञाप्रतियदाद्यत्वस्यासिद्धत्वापत्त्यादंनत्वापत्तिः ॥ अन्येगुरुसंज्ञाप्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वात्तस्याप्य
 नापत्तिः वस्तुनप्रव्ययीभावश्चेत्यत्रसामर्थ्यात् महासंज्ञायास्यागेपि एतद्विषयेमहासंज्ञायास्यागेमानाभावइतिसुधियः ॥ ॥ अयंभावइति ॥

स. भ.
१२९

नन्वस्यवस्तुनः कल्पेन न वैलक्षण्यम् अतएव ध्वननपरत्वेन तदर्थलापनं कुर्वतीति केचिदिति चेन्न अयं भावः कल्पे समानाधिकरण्य
संबन्धेन लिङ्गान्वयित्वं विशिष्टस्य न केवलस्येत्याशयः द्वितीये केवलस्यापि नेत्याक्षेपात् ननु तथापि वस्तुनोऽप्येनातएवेत्यसंगतं तन्प्रत्याख्यान
रीतेरभावादिदिति चेन्न सर्वनामसंज्ञासाहचर्येणास्याप्यन्यार्थत्वेन प्रत्याख्यानेनादोषात् प्रधानन्यायोपन्यासस्तु चिन्त्यः वृद्धोऽयूनेत्यादिगमके
एव तत्प्रवृत्तेरिति दिक् उच्चैराविति प्रकारो वा सुदेवस्तस्मादौ प्रत्ययः परादित्वेन सुपूर्त्वे एवमिदमशब्दान्भ्यामिद्वितीयमपि न च समस्ते उप
सर्जनत्वमेवेति वाच्यम् कुगतिसमासे उभयपदार्थप्राधान्यात् उच्चैरभ्यामित्यादावदोषात् ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैत्रात्र लुक् न प्राप्ते
नीतिकश्च मनभिधानमिति चेन्न अन्त्ये स्त्री प्रत्यये चानुपसर्जनेनेति विषयादिति कश्चित् प्रत्येकमेवेति स्वरे विशेषादिमिश्रम् ॥ हयग्रीवपदा
भोजहं हकारुण्यमूर्त्तये ॥ मग्राशेखरचंद्रस्य रचितावरचन्द्रिका १ चन्द्रिकायाः प्रव्ययानि समाप्तम् ॥ ॥ श्री ॥ शब्दाश्चेति ॥ निरूपितमिति ॥ नच
महाशब्दसमुदायस्य निषेधेऽपि प्रवयवाद्वाप्यस्यादिति वाच्यं अमहत्पूर्वेग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः नच ॥ समुदायनिषेधे अवयवाद्वाप्यनुत्पत्तौ न च ॥ प्रव
यवादेवेति तत्फलमिति वाच्यं स्त्रीवाचकेभ्य इत्यर्थे समुदायादवयवाच्च प्राप्तौ वृक्षप्रचलनन्यायेनावयवाद्वाप्यनुत्पत्तेः न च कुंभकारेणोपप
द्येनेति भाष्यविरोधः एतन्न्यायेनाऽप्यवादानुत्पत्तेरिति वाच्यं स्त्रीप्रत्ययानादित्वर्थस्यैव सिद्धात्तत्वात् परंतु अनुपसर्जनोपपत्तेः कारणजदं न
विधौ महाशब्दीनिनस्यादित्यमहदिनिनिषेधः नच शब्दशब्दार्थस्य स्त्रीत्वाभावः महाशब्देऽपि स्त्रीत्वविवक्षायामपि नागेशमतेऽपि नोप

रामः
१२९

नचादंतलक्षणष्टापु डीषावाधान् वस्तुनोविवक्षादिकमप्रयोजकम् उपजनिष्येति न्यायेन समासात् प्राकृटावनुत्पादात् अवयवे जात्याशेषा
जातिसत्त्वाष्टापुस्यादेवेति चेन्न प्रियामरुतीशूद्रायस्येति विग्रहे यत्स्वी प्रत्ययान्तं शूद्रे निनतदुपसर्जनमिति ह्रस्वानस्यादित्यत्र बोध्यं ~~प्रतिष्ठापनं~~
नूडीपु अवयवाष्टापुच्येति तत्र यस्येति लोपेऽपि वृक्षेति न्यायस्य फलभेदेऽप्रवृत्तेर्हृगापादानशङ्केति बोध्यं कुक्कुटादेति ~~वैयर्थ्याभावात्~~
वेकुक्कुट्यादमिति स्थानं प्रत्याख्या नभाष्येणानभिधानात् टाट्टचिशेषात्सूत्रभाष्येति नच परत्वाट्टाट्टचीत्यस्यापवादोक्तिर्वाच्यं प्रत्याख्या
नभाष्येण पूर्वमिति प्रतिषेधांगीकारात् सूत्ररीत्येष्टस्येति पादं न कृतसमासं न स्थानभिधाने द्विपदीतिसामान्यतोऽपि न सिद्धिर्वाच्यः नचसू
त्रवैयर्थ्यमिति ऋच्येवानभिधाने सूत्ररीत्येति ग्रंथासंगतिरिति वाच्यं सूत्रमने द्विपदीति सिद्धं कृत्वा पश्चादृगिति लोपने सिध्यति तन्न सि
ध्येदित्यर्थात् नचैवमेकपादिनिसिद्धं कृत्वा ऋगिति लापने सूत्रमनेऽपि न सिध्यतीति अनभिधानशंकासंगतिरिति वाच्यम् अस्य
ग्रंथस्य चिन्त्यत्वात् वस्तुनः प्रभावपर्यंतव्यापारस्य लक्ष्यानुगोचरे नव्यवस्थितं तया तदभावे एकपदी ऋकू प्रभावपक्षे लविनिसूत्रकास्मिन्
डीवंतस्यासिद्धिरित्याशयः त्यक्तोकारस्येति त्रिकनीकारकरणेननेति भाष्यं नच प्रक्रियालाघवे न तथा करणप्रथमोपस्थिताकारत्यागे जीजाना
पने स्तादृशलाघवानादरात् प्रत्ययस्थानच सर्वोद्धति कृत्वा नंतरमकविपूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्यभावेन स्थानिकत्वाप्रवृत्तौ तत्रावधाने चारितार्थ्ये
नकारिकेत्यत्र स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्समर्थनामित्यनुवृत्तेरितरत्र नव्ये कृत्वात् कृतसंघेः कार्योचितत्वादिति वाच्यं स्विपकादीनां चेति निषेधा

स. भ.
१३०

जुष्टापकात् व्यवहितेपि प्रवृत्तेः अत्रेदं तत्त्वम् अपि यः ककार इत्युक्तेः स मर्त्या जज्ञापकेन वा एकवर्णव्यवधानं सिद्धम् अपि योऽकार इत्युक्ते
नुवर्गो ह्यम् उद्धी चानचस्त्रीबोधकाकारस्य सांकाश्यकेऽभावो बुनस्तत्र शक्तेरभावात् आमन्त्रिकान्ता॥ प्रस्था प्रज्ञाता प्रत्या प्रत्य केन्या दोष इति
प्रग्रहणे दीर्घ इत्यस्य प्रत्याख्याने प्रकारस्य स्थानिवत्त्वेन स्त्रीबोधकत्वात्तदोष इति वाच्यं तद्रूपयोगाभावात्प्रत्याख्येयमेवेत्याशयात् उदीचाभावात्
काभ्यामिति बक्तव्यमत्रानवप्रतिपदोक्तेः अपो न्यतरस्यामिति ह्रस्व एकस्यास्ति वाच्यम् प्रार्थकेत्यत्रापि ह्रस्ववाधित्वा प्रस्य प्रकृत्या दोषात् बहुच
टकि केत्यत्र ह्रस्वभावेन प्रस्य चारितार्थ्येन वाधनायोग इति वाच्यम् एवं वेदतदिति नानुवर्तते तथा चार्थकेत्यत्र स्थानिवत्त्वेनाहो दोषात् इत्याप
ग्रहणे इति तु प्रत्याख्यातमेव अन्ये नुस्त्रिषु च्छापिकेत्यत्र विकल्पः स्यात् सिद्धांते तु स्त्रीबोधकेत्यर्थस्य सिद्धांतित्वेन नैपुंसकादेशस्य स्थानि
वत्त्वेन विशिष्टे स्त्रीबोधकत्वेऽपि प्रवयवे अभावात् तत्त्वविकल्पः न च समासेऽवयवगतस्त्रीत्वं तथा सन्ध्यापि प्यलीत्यत्रा त्वेव निष्ठमपुंसकत्वे
न ह्रस्वापत्तेः वस्तुनस्त्वर्थकेत्यत्र स्थान्यल्लिखत्वेनाहं दुर्लभमिति केचित् परे लिख्ये केत्यत्रापोऽभावेन विकल्पानापत्तिरित्योहः प्रत्रफ
लभेदान् इत्याप्यग्रहणे दीर्घ इति प्रत्याख्याना संभव इति तत्त्वम् अनुपसर्जनान् आचारं किं वंते नि न च कर्तृ किं पि ज्ञातो प्रप्रस्य
भावा देवा दोष इति वाच्यं गौरादिपठितान् दुह इत्यादि किं वंते तस्यानभिधानमित्याशयात् न चोपसर्जनत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वं प्र
पवतदारिनि सूत्रे ह इति प्राप्नोति स्वदूचेयते इति भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवत्कल्पनाभावः पदं चोपसर्जनत्वाभावः प्रकृते इति वाच्यम् अर्थान्तरवत्त्वे

रामः
१३०

नदृष्टं यत्तत्त्वार्थबोधकत्वं नदृष्टोपसर्जनत्वात् वस्तुनोदृष्टपदनिवेशानाभावः तदोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेति बोध्यम् पञ्चगव्यं नदृष्टं
च राजपुरुषे कार्यकालेन लोपार्थं दृष्टस्मृतरान पेक्षत्वं स्य ग्रहणे दोष एवेति वाच्यं तत्र यथोद्देशेनैव निर्वोदोदृष्टपदनिवेशाभावेन प्राप्तिपदिकत्वात्
रूपमित्यर्थ इति यदि भाष्यमोघनविधिश्च सदापन्तेरलग्नता स्यादतः कर्मसाधने न तदंशश्चेन्न कर्मधारयस्तथा च तदंशं यद्विधीयमानमसंज्ञात-
मित्येवं रूपमित्यर्थः प्रत्ययविधाविति न च विशिष्यत नद्रूपेणापादाने एव ग्रहणं वनेति निषेधप्रवृत्त्या ज्ञापकत्वेति वाच्यं धिक्तेरिति सूत्रे विशिष्यो
पादानात्तदानात्रफलमित्याशयात् न च तथापि न ज्ञापकत्वेति कुम्भकारेणापादनभाष्या संगतिरिति वाच्यम् एतद्वाच्यं प्राप्तिपदनिविष्टमित्यस्य चिं-
न्यत्वात् अन्वयापत्तेरिति न च परपत्यस्त्रीद्वयसंभव इति वाच्यम् प्रत्ययग्रहणद्वयस्य वाचनिकत्वेन न तस्यानेन निषेधो भवति इति तत्त्वं कुं-
भकारेण इति नेनुस्त्रियामिति गृह्यमाणविशेषणात् न दोषो बहुकुरुचरेत्यादौ नाप्यतिधीवरीति फलं शूद्राचेति ज्ञापकत्वेन सिद्धेः न च शूद्राचेति ज्ञा-
पकेन बहुकुरुचरेति व्यावर्त्यमेवेति वाच्यं तथापि ज्ञापकता संगतेः किंच शूद्राचेत्यनेन न तत्सूत्रे एव तदंशज्ञापकम् अतिधीवरीति तु वदुर्ग्रीहो-
वेति ज्ञापकात् तत्सूत्रं न तदंशं यत्तु तेन चात्र सिद्धं कुम्भकारेण स्यापि निष्कृष्टे कार्ये भावाभावे वृत्त्यभावेनानापत्तिः न च परमगार्ह्यपाद इति भाष्यादस्मा-
च्च तदभावेऽपि वृत्तिः तथा सत्यपि वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तिः स्यात् न च फलभेदे वृक्षप्रचलनन्यायाऽप्रवृत्तिः तद्वैवर्त्यादावपि तदप्र-
वृत्तौ दोषात्फलभेदेऽपि तत्प्रवृत्तिरित्यंगीकारात् किंच पारिष्कारिकार्थं बलाभावनप्राप्तिपदिकत्वाभावादवनदोषः न च मूलैवेति नोपदेशमित्यत्र प्राप्ति

स भ.
१३१

पदिकत्वात् नित्यतसमभिव्याहारतिरिक्तस्य तत्र ग्रहणेन अर्थवत्त्वमेवेति वाच्यं निपातस्यानर्थकस्येति स्थानेऽव्ययस्येति पठनं दोषात् न च भाष्य
प्रामाण्यादर्थवत्त्वं तर्हि निप्रतसमभिव्याहारतिरिक्ते विशिष्टस्य स्वार्थवाचकत्वेनावयवस्य स्वार्थवाचकत्वाभावेन दोषात् न चैतदपि आरोपितं वर्त
ते भाष्यादिति वाच्यं तर्हि वृक्षेति न्यायेनैव दोषदानस्य सुवचत्वात् न चावयवादुत्पत्तावपि विशिष्टस्यापि प्रकृतित्वेनोभयोरुद्घोषोनेति उक्त-
न्यायेन खंडनमसंगतमिति वाच्यं घाटचकारोयेदोष तात्पर्यात् तत्रोभयवृद्धौ दोषात् इति चेन्न वृक्षेति न्यायस्यैतदाद्यादप्रवृत्तः न च करो भूति
करः कुंभस्य कृते स्मिन् वंतेन समासेऽवयवादौ वात्पत्तौ कुंभकारे योगलेपति न इति वाच्यं गतिकारकोपपदानामिति पूर्वसमासे नंतरं टापितदेभावा
त् पक्षीशेष इत्यस्यापि कारकत्वांगीकारात् न च सेनां न लक्षणकारिभ्यश्चेति एतेन बाधादुगेव नेदुर्वाच्यं विशेषविहितत्वेनैककस्य प्रवृत्तेः यद्वा
कुंभकारी वमनुष्णः कुंभकारी तस्यापत्यमित्यर्थे स्त्रीभ्यो ढगित्यस्य स्त्रीप्रत्ययांतादित्यर्थेऽवयवाद्गुपि अवयवे निष्कृष्टे कार्यभावाद्गुप्यनुत्पत्तौ को
भकारे यो न सिद्ध्यति इत्यनुपसर्जन अधिकाराभावे दूषणं न च स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र स्त्रीवाचकादित्यर्थेनादोष इति वाच्यं कन्ननस्य बहु श्रीहो हस्वानाप
निरनुपसर्जन अधिकाराभावे विशिष्टस्योपसर्जनत्वेपि अवयवस्योपसर्जनत्वाभावात् यदि शास्त्रीयमुपसर्जनं तत्र गृह्यते तर्हि प्रत्याख्याने वरमि
ति हि क् न च टिड्ढेति सूत्रेन तदेतग्रहणं कर्तव्यमिति वाच्यं तथा सति यदि तदंते स्त्रियामिति विशेषणं तर्हि बहु कुरुचरेति दूषणं यदि गृह्यमाणस्य तदे
ऽऽपिश्लेति दूषणं सिद्धं तेन अनुपसर्जनं निगृह्यमाणविशेषणादुभयसिध्यतीति बोध्यम् अर्थवत्त्वाभावेनेति न चानुपसर्जन अधिकाराभावेऽ

ग. म.
१३१

वयवस्य प्रातिपदिकत्वेनङीवुत्पत्तिः कृतेदानीं तु तदभावइति विरोधइतिवाच्यं तदधिकोराभावेदृशार्थः वत्वग्रहेप्रमाणभावात्तदधिकारसत्ते
नेनेदृशार्थवत्त्वज्ञापनादितिबोध्यम् निष्कृष्यैकार्थीभावत्वंचअपत्याद्यर्थान्वयिनावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं नचविशिष्टं शुद्धान्तानिरिच्य
तद्वृत्तिन्यायात्केवलेप्यन्वयिनावच्छेदकावच्छिन्नइति अत्रपर्याप्तिमत्त्वस्यनिवेश्यत्वात् असहायएवेति तत्त्वंचअतिदिदिक्षितधर्माव
च्छिन्नासमभिव्याहृतत्वंधर्मश्चस्ववृत्तिधर्मनिरूप्यः तेनरामइत्यत्रनसर्वशब्दत्वात्तिदेशः सर्वशब्दत्वस्यरामशब्दत्वविकृपितत्वाभावात् न
चासमभिव्याहृतत्वमितिमास्तु दरिद्रेत्यत्रतत्त्वाभावान्नदोषः अंतत्त्वंचस्वघटकप्रागभावानधिकरणत्वमितिइकारवृत्तिनिरूप्यत्वात्तन्निवा
च्यं तदनधिकरणकत्वरूपाः कारस्यभावइकारेस्तीतितादृशभावरूपेकारवृत्तिधर्मेणतदधिकरणरूपाकारवृत्तिप्रमाणगित्वस्यनिरू
पितत्वात्तदेवांश्रीयते नचतदधिकरणभिन्नत्वमिति स्वस्मिन्स्वभेदानंगीकारेणानंतत्वमिकारस्येतिवाच्यं पूर्वोक्तरीत्याऽप्यंतत्वस्यानेतु
शंक्यत्वादतोऽसमभिव्याहृतत्वमिति एवंचैकदेश्युक्तित्वमावश्यकमेववस्तुतः एकस्मिन्नित्यस्यैकव्यक्त्याऽभिधेइत्यर्थः नत्वसहायेद्वित्य
पदेशश्चविशिष्टवैशिष्ट्यं तथाचैकव्यक्तभिन्नेविशिष्टवैशिष्ट्यवत्कार्यं विशिष्टत्वंचघटकत्वघटितत्वादिरूपम् अस्याप्यमिरित्यादौघट
कत्वातिदेशेर्थात्तदनधिकरणकत्वरूपमंतत्वमिति लक्षणसमन्वयः इयायेत्यादौचघटितत्वातिदेशेर्थादवयवित्वमिति दरिद्रेत्यादौनद
घटकत्वातिदेशेपिनतदनधिकरणत्वरूपमिवर्णान्तत्वमायाति इतिनानिव्याप्तिः दरियानित्यादौनदादित्वाननिदेशेभिस्थानि वद्भावेनतद्धि

स. भ.
१३२

तातत्वमानेयम् अतएव न प्रत्ययमात्रस्य तदंततां वृत्तं द्वितीयाक्षिप्तग्रंथसंगतिः न चास्यापत्यमिति विग्रहे अग्रं नृत्तवस्थायां प्रत्ययमात्र
स्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरिष्टापत्तेः न चोपगवद्व्येकदेशकारस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तिः वृक्षप्रचलनन्यायेनादोषात् इति निर्दुष्टः पंथाः न ज
स्वर्जा पुनरत्रेति न च वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यत्वाद् प्रयोगेरूपद्वयसिद्धं पुंयोगे वयस्य चरमद्विवाधित्वं पुंयोगादौ न्यायमिति डी
षेवस्यादिति वार्तिकं तत्र कृतेपि वार्तिके न डीषं वाधित्वा डीवेवस्यादिनिगौरादिपाठः तस्मात्सामर्थ्यात् न डीषेति रूपद्वयसिद्धं तत्र वृद्धादिषु
पाठः कार्यः किं वा मनोरोवेत्यनेन नरं वार्तिकं कार्यते न सर्वत्र रूपद्वयसिद्धे गौरादिपाठः किमर्थं द्विवाच्यम् एवं सिद्धे एवं क्रियमाणेन वैक
ल्पिकं जातिकार्यस्यानित्यत्वं बोध्यते तस्माच्च वृद्धादिपाठस्य अपुंयोगे चारितार्थ्यं पुंयोगे परत्वात् डीषेवस्यात् एवं मनोरोवेत्युक्तेः अनन्त
रंपाठेपि पुंयोगे चारितार्थ्येनापुंयोगे डीषेवस्यात् तस्माद्गौरादिपाठः वार्तिकं चेति बहवः अनित्यत्वफलं तु वृद्धादिष्वजिरेत्यत्र देवडीषु प्र
त्रैव नृमः नरुणासुरेत्यत्र वयोवाचकत्वाभावादप्राप्ते डीवर्थं वार्तिकं तत्र अपुंयोगे वैकल्पिकजातिकार्यत्वेन रूपद्वयेपि परत्वात् पुंयोगे डी
षेवस्याद्वार्तिकं तत्र चरितार्थमिति पुंयोगे डीषु घटितमेकमेवरूपस्यादिति सिद्धमिष्टं गौरादिपाठः श्रव्यर्थः अत्र विचारयन्तु मुषियः वार्ति
कस्यान्यार्थं तापते श्रव्यर्थः तत्रे कमिति ह्रस्वः पाठः शक्तियष्टेयारिकगेव विधेयः विधानसामर्थ्यान्नयस्येति लोपः ॥ अन्यथा कगमेव वि
दध्यान् वहिषष्ठिलोपद्वयत्र वहिषः षलोपोऽयश्च कगिति पाठ्यते न न दोषो विधानसामर्थ्यान्नलोपद्वित्वेन तीयादिकं किं तर्तीयाका

रामः
१३२

सिद्धेः न च तत्र दीर्घोत्रैः ब्रह्मः तानीयी कीदृशसिद्धेः प्राचां ष् ननु ष् डेवविषेयः किंतु द्विग्रहणेन डित्वसामर्थ्यादासुररूपसंख्यां नमिति सिद्धमिति
 चेन्न संहितापाठे डिरपि संभाव्येत् किंच तस्यार्द्धमात्रिकत्वेनाऽविशेषात् किंच गौरकक्ष्याशब्दाद्गर्गादियन्नन्तप्रकृतिककौड्यादियद्वै
 तप्रकृतिकचावंतानद्विवक्षायां भस्याढ इति पुंवत्वार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वाज् न च भाष्ये तत्प्रत्याख्यातमिति वाच्यं तद्वदस्यापि कृतप्राय-
 त्वात् प्रत्याख्यानेषाद्यजेदिति चापि गोकक्षा तस्मात् ष् इति सिद्धागोकक्ष्यायणी न च गोकक्ष्या इति स्यात् ष् स्य चाणोऽप्यवादकत्वादि-
 ति वाच्यं प्राचां ष् इत्यत्र सर्वत्र ग्रहाऽनुवृत्तिस्तच्च बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं गोकक्ष्या इति तु उदीचां मते एवं च गोकक्ष्यायाः प्रतिषेधो-
 वक्तव्य इति सम्प्रसारणनिषेधकं वार्तिकमपि नारंभणीयमित्यपरमनुकूलं टिड्डाणां टिदाद्यवयवेति न च टिदाद्यवयवोक्ता इत्युक्तेका-
 रस्य प्रत्ययत्वं च दंजग्रहणाऽभावेन प्रातिपदिकविशेषणेनैव तदंतनिधौ परमकुरुचरीति न स्यादिति वाच्यम् एकस्मिन्नपि तदंतवि-
 धौ टिदाद्यवयवाऽकारंतत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहण इत्यस्याऽप्रवृत्त्या समुदायेऽपि सत्त्वात् न चैवं बहुकुरुचरेत्यत्रापि वार-
 णार्थमनुपसर्जनाऽधिकारस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वाऽसंभव इति वाच्यं टिदित्यादिप्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणेन टिदंतमित्य-
 र्थात् समुदाये तदभावेन चारितार्थात् टिदाद्यवयवकारंतमित्युक्ते तु परिभाषाबाधः स्यात् तथा च टिदंतान्तं यदकासतिमित्युक्ते पचांश्चे-
 ति प्रत्ययाऽकारटिदाद्यवयवोग्राह्य इत्याकलनीयं परे त्विति न च कचिदन्तत्विधा विनिनिषेध इत्यस्याऽभावेन चकारादित्यत्र स्यान्निवचे

स. भ.
१३३

नटित्वाट्टरेत्वंस्यादिति वाच्यम् टित्त्वं तत्र तडामित्यनुवर्तते टित्त्वं तत्तडांटेरेद्वितिन्यासेन वाऽदोषात् न च डिः दादेशानां नटित्वमित्यस्याभा-
विलविषये न्यत्र गुणो न स्यादिति वाच्यं लिङ्-सिचाविति कुटित्त्वविधानाज्ज्ञापकात् क्वचिन्नडिः दादेशानां नटित्वमित्युच्यमानत्वात् ह-
लउपधायादिति नञ्च सामर्थ्याच्च वधानेऽपि भवति गार्ग्यायणीत्यत्र तु येन नेति न्यायेन न दोष इति वाच्यम् उपधापदानुवर्तनेर्वचन-
कल्पनापेक्षया लघीयत्वात् । षः प्रादिरुपरंजकेति अविमदोष्टिषच् इत्यादावनायासतो वारकतयेति केचित् दादेशादिति न-
चेत्संज्ञा भवतुलोपं धित्वाऽऽदेशः स्यादेवेति वाच्यम् इदिति महासंज्ञया लोपं विना संज्ञाऽप्रवृत्तेः सर्वत्र सर्वेषां सिद्धिः फलितः ससंज्ञास्वतुल्यते-
ऽप्रावत्यायनीति प्राचां षस्तद्धितः सर्वत्रेति न्यासेन सिद्धम् एतेनापकर्षः परास्तः आरंभसामर्थ्यादुत्तरसूत्रे नित्यत्वसिद्धेः न च माण्डूकस्यास्य
न्तत्वेन डीप्रासः इति णपूडीपोरिति संगम इति वाच्यम् कौरव्यसाहचर्येण गोश्राणं तमात्रस्य ग्रहणेन तत्र जातिलक्षण डीषा बाध्यादिति सुधियः
विभाषा । वहवो वृषलपत्तय इति नचात्र प्रयोजनादनुपसर्जनादिति ज्ञापनाऽसंगतिः अत्रैव कर्तव्ये तत्र करणात् नचात्र विशिष्टस्याऽनुपसर्जन-
त्वमेव । सपूर्वपत्तिशब्दत्वाभावात् । पत्तिशब्दे समासकाले बहुवृषले न्यस्याऽनवयवत्वात् नदं न स्येति नासृत्रि मूलोक्ते दोषात् समासस्येति तु
नासृत्रि बहुवृषपूर्वेऽनापत्तेः बहुवृषलपत्तौ तु न दोषः प्रत्यासत्यापत्तिशब्देन केवले भजातस्य समासस्यानुपसर्जनस्य ग्रहणात् । वृत्तेरिति तु नो-
क्तं पत्तिप्रिवमनुष्यापत्तिरित्यत्रापत्तेः व्यपदेशितत्वेन सपूर्वत्वात् सपूर्वग्रहणं तु न न्यभावे चरितार्थं त्रीत्येति कुंभकपाललोहिनीत्यत्र न प्राप्नोत्यत्र

रामः
१३३

यं व्याख्या गृह्यमाणविशेषणमिति त्रिष्वेनीत्यर्थो बोध्यः सपत्नीति निषा तात्त्विकविशेषेणैवेत्यर्थः सूर्यः ॥ सूर्यो दीनामंगानामित्यर्थे सौरीन स्यात् यग्रहण-
मिति सूर्यमानयतीति सूर्योऽणीत्यत्रैकादेशोऽप्रकारस्य सूर्यसंबन्धित्वादुपधात्वाच्च लोपः स्यादित्यावश्यकमिति केचित् उपधात्वाभावात् नैत्यपर-
उपमिति विसारिणे मत्स्येदृतिर्निर्देशोऽसंदेहाय डावित्येव वक्तव्यत्वाद्वा सप्तम्योऽप्रग्रहणं नक्षत्रवाचकादिति व्यावर्त्यं तु तिथ्यसंज्ञं कपुरुषस्य
इदं नैष्यमित्याहुः दंष्ट्रादन्त्यस्मज्जादौ पाठः अप्रग्रह इति कमण्डलोदृतिमेदिन्यापि ठरे तु दृतिपिठरमिनि कोशस्य संकोचेनानुमत्तत्वाज्जातिव्यभि-
त्याशयः वस्तुत एकिन कोशेन कोशद्वयसंकोचस्यानुचिन्तत्वात् कोशद्वये तर्हि कमण्डलाविति कोशे उपलक्ष्यताया व्याख्यापतिः एवं च प्रमत्त-
सामान्यपरत्वेन नुमत्तत्वात् जातिव्यभिच्यप्रसङ्गोऽप्यविधानेन नियममदृतिबोध्यं नीत्याऽप्रनित्यत्र प्रतिपदोक्तस्येति बोध्यं वागो गु सत्त्वे निविशते
ऽपेति पृथगितिः प्रभावेऽतिव्याप्तेः सत्त्वे निविशत इति जातावतिव्याप्तेरपेतीति प्राप्तिनिष्ठधर्मेति व्याप्तेः पृथगितिः प्राप्तिनिष्ठधर्मेति व्याप्तेः क्रियाज-
इति क्रियानामकृति साध्याजन्यस्य क्रियात्वात् तस्य च निषेधः अत्रेदं बोध्यं मानेन गुणलक्षणमभिहितमात्रं डारादन्त्यत्र भाष्ये तु गुणवचनलक्षणम-
भिहितमेवं च विरोधाभावाद् हविशेषणसार्थक्याद् भाष्यसु योजमित्येकदेश्युक्तिं च चिन्त्यं स्पष्टं चेदं शब्दरत्ने शुचिशब्दे कृदिकारादिति स्यादि-
त्याह शुक्लेति न च संयोगोपधत्वेन निषेधः खरुसाहचर्येण संयोगोपधेति निषेधोऽप्युकारांतस्यैवेत्याशयान् वस्तुतः सप्तम्येति नुदाहरणीयं प्रिय-
कतिरिति न षट्स्वस्वादिभ्य इत्यस्य स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति व्याख्यानेन तत्राऽपि निषेधे इदं फलं चिन्त्यं सुगंधिरिति तु फलम् पुराणशब्दस्यासंतत्त्वमि-

सं भ.
१३४

निडीवूडीषोः स्वरेविशेषाभावद्वत्युक्तं पुंयोस्त्रियां वर्तमानस्येति पुंस्येवेति नच ज्येष्ठा कनिष्ठेत्यजादिनिपातनं व्यर्थं डीषोः समाप्तेः पुंस्येव विद्यमानत्वाभावादिति एवैस्याप्रयोजकत्वात् अतएव शुक्लीति पुंयोगे सिद्धः महद्भिर्ममिति नच स्वार्थे परिपूर्णपदार्थोत्तरस्मात्सच इति न्यायेन सुबुत्पत्त्यनंतरं महत्त्वविवक्षायां डीवूजायमानः सुवन्तात्स्यादिति वाच्यं प्रातिपदिकादित्यधिकारेण तदव्यवहितोत्पत्त्या सुवन्तेपि दोषाभावात् तद्विनेतुं प्रातिपदिकप्रकृतिकेलक्षणया सुवन्तादेवोत्पत्तिरिति ज्ञेयं यवनान्त्रिप्यां यवनशब्दस्य यवनलिपेरेपचारिकत्वेन तस्यैवमित्यणोप्राप्त्या तत्रैतस्य चारितार्थ्येन यवनानां लिपिरित्यत्राणवाधकः परत्वात्स्यादिति बोध्यम् एवं चाणवन्धकोऽङ्गविनिवहवएवग्रंथाच्चिन्त्याः अयं पुंयोगेपि डीपूकालीत्यत्र न जानपदेति सूत्रे वर्णग्रहणात् अन्यथा वर्णदिनिसूत्रे कालादित्युक्त्या अणो एवतादृशरूपमिद्वैः नच तेन डीवू भवतीति अनुदातः स्यादिति वाच्यम् कालशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनोदात्तस्वरेण डीषूडीषोः स्वरेविशेषाभावात् यदि तु वर्णग्रहणमात्रागौरवान्तरदगौरवमिति ज्ञापकतया चरितार्थमित्युच्यते तदा पुंयोगे डीषेष्टएवेति बोध्यम् अत्रांवेति नच पदादादिरित्यर्थे गोस्य दृत्वात् तसुबुत्पत्तेः पूर्वसमाप्तेपि निषेधप्रवृत्त्या पत्वार्थमावश्यकमिति वाच्यम् पदस्यादिरित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तत्वेनाऽस्य चिन्त्यत्वात् एवञ्च नियमार्थेन मप्रयुक्तम् हृदि स्थित्यपि पदादादिरिति विग्रहेणैव सिद्धमिति ज्ञेयम् अस्वांगप्रस्वांगादिति बहुव्रीहिविशेषणेपि न स्वाङ्गं यत्रेति विग्रहेणैव रापीतीत्यादिसिद्धे दोषाभावेन पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति वाच्यम् उत्तरसूत्रेन स्वाङ्गं यत्रेति कर्तुमशक्यत्वेन स्वाङ्गमिन्नात्यस्य स्वाङ्गं तदन्ताद

रामः
१३४

नुपसर्जनादित्यर्थे कल्याणपाणिपादेत्यत्रापत्तिः स्यात् पूर्वपदग्रहणे तु यत्त्वाङ्गं न तत्पूर्वपदं यच्च पूर्वपदं न तत्त्वागमित्यदोष इति बोध्यम्
 स्वांगाच्चो एकविभक्तीति शास्त्रीयमुपसर्जनमेव ग्राह्यम् अतएवा पराश्वने केशाश्च अपरकेशाः प्राईषत् अपरकेशा इति विग्रहे प्रा
 रकेशीत्यत्र परादिवद्भावेन आपरेति पूर्वपदं तस्मात्परस्वाङ्गं केशेति शोखायोपसर्जनकमिति डीवर्भवति लौकिकाः प्रधानत्वग्रहणे
 तु तत्र तदभावे तडीषु न स्यादिति कृत्रिमन्यायेन शास्त्रीयस्यैव ग्रहणमुचितमिति बोध्यम् एवञ्चाऽधानत्वे चेति ग्रन्थश्चिन्त्यः समुच्च
 यार्थवेति सुधियः शिखेति प्रत्युदाहरणमिति न चोपसर्जनादित्यस्याऽभावे बहुव्रीहेरित्यनुपसर्जनादित्युभयमपि संतजाऽनुपसर्जना
 दितिसंबंधे सुखित्यत्र टापं वाधित्वा डीपूस्यादुपसंजनिष्येति न्यायेनेति सम्यगेव ग्रन्थः अशिखेत्यत्रापि न सहनजिति निषेधः अस्य शिखेत्ये
 वं भाष्याऽभिप्रायादिति वाच्यम् अत इत्यनुवृत्तौ शिखेत्यत्र टापं वाधित्वा डीपूस्या न तु सुशिखेत्यत्रोपसंजनिष्यन्यायस्य सामर्थ्यमूलकत्वात्
 शिखेत्यत्र चारिण्यार्थादित्ये तद्व्यसङ्गतिरिति कश्चित् बलुत उपसंजनिष्यन्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरिति सम्यगेव मूला सिमतमूला नैरे दे न दे न
 ति व्याप्तेः समानकालिकाऽनेकव्यक्तिवृत्त्यनुगन्तसंस्थानव्यंयेति तत्र समानकालिकेति विशेषणव्यर्थमनेकवृत्तीत्यनेनैव गन्तव्यत्वात् गो
 त्रं चेति शास्त्रीयम् औपगवीभार्यपुंवत्वनिषेधो न प्राप्नोतीति न चाऽत्राऽपि शास्त्रीयंगोत्रं वर्तत इति वाच्यम् एतद्वाच्यमाग्याद्विशेष्यतस्य
 शब्दद्रव्यपरिमाणे मित्यत्र परिमाणपदं व्यर्थं व्यावर्त्याऽलाभात् लक्षणयोगोत्रस्य विवक्षितत्वात् परेत्विति प्रथमपक्षेऽपदेशं नर्गन्तत्वेनाह

सं-भ-
१३५

त्याश्रयान्यतरोपदेशव्यंग्यायदापक्षे आकृतिग्रहणा उपदेशव्यंग्याचेत्यर्थः ॥ प्रत्रेदंतत्त्वम् औपगवीभार्येनदोषः युध्न्ययलक्षणेनगोत्र-
त्वेन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् किंचाऽणिजातित्वपूर्वकत्वेदानीं प्रत्ययलक्षणेनजातित्वाभावात् तस्यापिसाऽश्रयत्वात् किंचनाव-
न्मात्रेजातित्वेपिततः परस्त्रीप्रत्ययाऽभावेनजातित्वाऽभावः ॥ किंचाल्बिधित्वेन ॥ पूर्वभाष्ये लये लौकिकगोत्राऽश्रयणमनुचितम् नापि-
ब्राह्मो नारद उच्यते सिद्धिः तत्रजातिपदेनाऽऽकृतिरिति लक्षणकस्य घटत्वेत्यादिलौकिकस्य वाग्रहणात् ॥ प्रत्ययवक्रहो एवण इति सिद्धि-
रन्यथा तत्र गोत्रत्वेन जातित्वादोषः स्यात् एवं चावन्तिरिति भाष्यमप्यनुकूलमिति तत्त्वविदः ॥ प्रत्रेदं बोध्यम् तदन्तिष्ठितिकोशस्य प्रामादि-
कत्वमनुचितम् किंचकस्य लिङ्गस्य त्याग इति विनिगमनाऽभावः जानैराविष्टलिङ्गस्वभावस्याऽपि ॥ प्राविष्टं प्राप्तम् स्वत एवनाऽन्यतो लि-
ङ्गस्येति विग्रहेण स्वनिष्ठलिङ्गत्वेपिनदोषः शुक्लादौत्वाश्रयव्यक्तिगतत्वान्नाविष्टलिङ्गत्वम् ॥ असर्वलिङ्गाभित्यस्यपि सर्वेषां यानि स्वतोऽन्य-
स्यचेति तदभाववान् किंचुस्वाश्रयमात्रलिङ्गवन्तीत्यर्थनाऽविरोधः एतयोर्भेदो द्वित्वनिर्देशोऽपि कुमारशब्दविषय इति नेदोषः कुमारश-
ब्दे हि प्राकृतीति लिङ्गानां चेति द्वयमेवेति नदोषः एवं च गोत्रचेत्यस्य साहचर्येण संज्ञात्वमेव ॥ प्रतिदेशे मानाऽभावात् स्पष्टेवेति मत्त-
शुद्धीति भाष्यमेकदेश्चक्षुः ॥ वहनामजादि पाठादौणी कुटीत्यादयो गौरादिषु बोध्याः ॥ उरु ॥ उपमानशब्देन सादृश्ये प्रतीतेन सात्त्विकार्थे

रामः
१३५

॥ सादृश्यविशिष्टपूर्वपदाक्षेपापेक्षया केवलपूर्वपदमाक्षिप्य प्रौपम्येति विशेषणं तेन करभोपमोरुनित्यत्रादोषद्विति चिन्त्यम् ॥ ॥
इति स्त्रीप्रत्ययां समाप्ताः ॥ ॥ शुभम् ॥ सम्बत् १८ ॥ मीती चैत्रशुक्लत्रयोदश्या ॥ रविवासरे ॥ शुभं ॥

स.भ.
१३६

॥ इति शब्देन्दुशेखरटीका सदाशिवभट्टी समाप्ता ॥ ६ ॥

साम
१३६

